

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

1994,2

Artikler:

Det tyske mindretals valgkamp 1939
Af Ingrid Riese

Sven Estridsens danmarkshistorie
Danmarks politiske historie ca. 890-965
Af Bent Østergaard

Otte Skeels rejseinstruks 1652
Adel, uddannelse og standsfunktion
under adelsvælden
Af Leon Jespersen

Historisk Essay:

Kirken, krigen og kulturen
Stemninger og standpunkter under
Første Verdenskrig
Af Carsten Bach-Nielsen

Disputatsopposition:

Aksel Larsen og DKP
Af Henning Poulsen og Bent Jensen

Kommentar:

Arbejdskonflikter i »den skandinaviske
model«
Af Niels Wium Olesen

Kulturlandskab gennem 6000 år
Af Per Grau Møller

Med pen og blæk
Gymnasiehistorie i Danmark
og Sverige
Af Ning de Coninck-Smith

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

1994

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Redigeret af
JØRGEN FINK OG PER INGEMAN
under medvirken af
KNUD J.V. JESPERSEN OG HENNING POULSEN

Indhold

Afhandlinger

<i>Jørgen Mikkelsen: Sjællandske markeder 1775-1800. Markedets ansigter . . . . .</i>	1
Tabeller til »Sjællandske markeder 1775-1800«	366
<i>Nils Hybel: Godssystemerne i England, Danmark og på kontinentet ca. 1200-1350 . . . .</i>	40
<i>Jesper Thomassen: Kronens afhændelser af dens fynske jus patronatus 1646-1698 . . . .</i>	61
Historisk Essay	
<i>Gerda Bonderup: Konsensus i Danmark? Staten og lægerne i 1700- og 1800-tallet . . .</i>	90
Kommentar	
<i>Niels Wium Olesen: Den demokratiske socialismes gennembrud . . . . .</i>	103
<i>Uffe Østergård: Erik Ib Schmidt og opbygningen af den nationale velfærdsstat . . . .</i>	108
<i>Bjørn Westerbeek Dahl: Myterne om 1600-tallets fæstnings- og handelsby ved Hals . .</i>	114
<i>Dag Lindström og Grethe Jacobsen: Genmåle till Grethe Jacobsen og en replik . . . .</i>	122
<i>Niels Peter Stilling og Jørgen Fink: Stationsbyernes erhvervsliv og en replik . . . .</i>	126
<i>Ingrid Riese: Det tyske mindretals valgkamp 1939 . . . . .</i>	177
<i>Bent Østergaard: Sven Estridsens danmarkshistorie. Danmarks politiske historie ca.</i>	
890-965	220
<i>Leon Jespersen: Otte Skeels rejseinstruks 1652. Adel, uddannelse og standsfunktion un-</i>	
<i>der adelsvælden . . . . .</i>	249
Historisk Essay	
<i>Carsten Bach-Nielsen: Kirken, krigen og kulturen. Stemninger og standpunkter under</i>	
<i>Første Verdenskrig . . . . .</i>	273
Disputatsopposition	
<i>Henning Poulsen og Bent Jensen: Aksel Larsen og DKP . . . . .</i>	294
Kommentar	
<i>Niels Wium Olesen: Arbejdskonflikter i »den skandinaviske model« . . . . .</i>	320
<i>Per Grau Møller: Kulturlandskab gennem 6000 år . . . . .</i>	324
<i>Ning de Coninck-Smith: Med pen og blæk. Gymnasiehistorie i Danmark og Sverige</i>	330

Anmeldelser og litteraturnyt

<i>Balle, Søren: Statsfinanserne på Christi-</i>		<i>Bohn, Robert & Michael Engelbrecht</i>	
<i>an 3.s tid (Leon Jespersen) . . . . .</i>	144	Hg.: <i>Weltgeltung und Regionalität.</i>	
<i>Bendixen, Kirsten, Jørgen Steen Jensen,</i>		<i>Nordeuropa um 1900 (Christa Lyke</i>	
<i>Niels-Knud Liebgott og Fritze Lin-</i>		<i>Christensen) . . . . .</i>	170
<i>dahl: Danmarks middelalderlige</i>		<i>Bolvig, Axel: Kirkekunstens storheds-</i>	
<i>skattefund c. 1050-c.1550 (Erik Chri-</i>		<i>tid. Om kirker og kunst i Danmark i</i>	
<i>stiansen) . . . . .</i>	141	<i>romansk tid (Lars Bisgaard) . . . . .</i>	354
<i>Bjøl, Erling: Set i bakspejlet. Erindrin-</i>		<i>Borg, Anton og Erik Hesselager: Vejr-</i>	
<i>ger fra 30'erne, 40'erne og 50'erne</i>		<i>haner og vindfløje (Henrik Vedel-</i>	
<i>(Vagn Dybdahl) . . . . .</i>	156	<i>Smith) . . . . .</i>	168

- Bramsen, Christopher Bo: *Generaldirektøren. Vilhelm Meyer – en dansk forretningsmands liv i Kina* (Vagn Dybdahl) 348
- Christiansen, Niels Finn: *Hartvig Frisch. Mennesket og politikken. En biografi* (Vagn Dybdahl) 154
- Dahl, Bjørn Westerbeek: *Kortets historie i Vejle amt. Fra renaissancens byprospekter til 1800-tallets generalstabskort* (Ole Degn) 159
- Dahl, Hans Fredrik: *Vidkun Quisling* (Henning Poulsen) 173
- Dansk Pengehistorie*. Bind 4: 1960-1990, af Richard Mikkelsen (Ib Gejl) 351
- Dansk Pengehistorie*. Bind 5: Pengepolitiske problemstillinger 1965-1990, af Erik Hoffmeyer i samarbejde med Kai Aaen Hansen (Ib Gejl) 351
- Debes, Hans Jacob: *Ein Kvistur spretti ... Keldur til Føroya søgu 1879-1906* (Kenn Tarbensen) 361
- Debes, Hans Jacob: *Politiska søga Føroya 1814-1906* (Kenn Tarbensen) . . 361
- Due-Nielsen, Carsten, Hans Kirchhoff, Karl Christian Lammers og Thorsten Nybom (red.): *Festskrift til Carl-Axel Gemzell: Konflikt & Samarbejde* (Kay Lundgreen-Nielsen) 335
- Engelbrecht, Michael & Robert Bohn Hg.: *Weltgeltung und Regionalität. Nordeuropa um 1900* (Christa Lyke Christensen) 170
- Eriksen, Sidsel: *Søster Silfverbergs Sorger. Historien om hvordan en søndagsskolelærerinde blev afholdsgagator og feminist* (Hilda Rømer Christensen) 149
- Fokus på kvinder i middelalderkilder. Rapport fra symposiet »Kilder til kvinnehistoriske studier i nordisk middelalder«*. Redigert av Berit Jansen Selsevold, Else Mundal, Gro Steinsland (Grethe Jacobsen) 136
- Freytag, Hans-Joachim: *Der Plöner Konvent der Schwestern vom gemeinsamen Leben und seine Urkunden (1468-1578)* (Birgitte Langkilde) . . 169
- Friisberg, Claus, Flemming Bechgaard Holm og Anders Kragh: *Varde 1920-1990. Fra købstad til storkommune, bind II* (Ib Gejl) 157
- Gether, Knud: *Middelalder-familier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge. Et bidrag til Sønderjyllands personalhistorie*. 1-2 (Poul Enemark) 359
- Grandt-Nielsen, Finn: *Danske billetter. Lokale nødpengesedler fra Napoleonskrigenes tid 1807-16. Danmark, hertugdømmerne og Færøerne* (Ib Gejl) 353
- Götlind, Anna: *Technology and Religion in Medieval Sweden* (Michael Linton) 172
- Hahn-Pedersen, Morten (red.): *I storm og stille – den sikre havn. Bidrag til sømandskonens historie* (Svend Aage Andersen) 164
- Hansen, Hans: *Arbejdets folk i tre sogne – af Holmegaard Kommunes Historie 1814-1970* (Svend Aage Andersen) 162
- Hansen, Kai Aaen i samarbejde med Erik Hoffmeyer: *Dansk Pengehistorie*. Bind 5: Pengepolitiske problemstillinger 1965-1990 (Ib Gejl) 351
- Harsløf, Olav: *Frihed på gaffen. Teater i Danmark fra 1960'erne til 1980'erne* (Ny Paludan-Müller) 356
- Hartmann-Petersen, Henning: *Carl Madsen – en glad kommunist* (Vagn Dybdahl) 347
- Hesselager, Erik og Anton Borg: *Vejrhaner og vindfløje* (Henrik Vedel-Smith) 168
- Hill, Thomas: *Könige, Fürsten und Klöster. Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts* (Anders Bøgh) 134
- Hoffmeyer, Erik i samarbejde med Kai Aaen Hansen: *Dansk Pengehistorie*. Bind 5: Pengepolitiske problemstillinger 1965-1990 (Ib Gejl) 351
- Holm, Flemming Bechgaard, Claus Friisberg og Anders Kragh: *Varde*

- 1920-1990. *Fra købstad til storkommune*, bind II (Ib Gejl) 157
- Holmgaard, Jens: *Bonden, kirken og kroen* (Carsten Bach-Nielsen) 146
- Haarder, Bertel: *10 år med vers* (Jørgen Fink) 157
- Jensen, Jørgen Elsøe: *Danmarks middelalderlige byplaner. Fyn med omliggende øer* (Ole Degn) 142
- Jensen, Jørgen Steen, Kirsten Bendixen, Niels-Knud Liebgott og Fritze Lindahl: *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050-c. 1550* (Erik Christiansen) 141
- Jepsen, Anton: *Det kongelige Møbelmagasin og københavnersnedkerne. Danske møbler efter 1777* (Henrik Vedel-Smith) 161
- Jørgensen, Bent (udg.): *Elsmark-dagbogen 1748-1835* (Hans Schultz Hansen) 341
- Jørgensen, Finn Bolt: *Kalk og tegl i 100 år* (Søren Bitsch Christensen) 352
- Jørgensen, Ove og Tore Nyberg: *Sejlruter i Adam af Bremens øverden* (Anders Bøgh) 143
- Kirchhoff, Hans, Carsten Due-Nielsen, Karl Christian Lammers og Thorsten Nybom (red.): *Festskrift til Carl-Axel Gemzell: Konflikt & Samarbejde* (Kay Lundgreen-Nielsen) 335
- Kofoed, Georg Albrecht: *Forsøg til en Dansk Søe Ord-Bog med Beskrivelse paa hver Ord og deres Benævning i det Frandske og Engelske Sprog* (Ole Degn) 162
- Kragh, Anders, Claus Friisberg og Flemming Bechgaard Holm: *Varde 1920-1990. Fra købstad til storkommune*, bind II (Ib Gejl) 157
- København før og nu – og aldrig*. Bind 13: Østerbro, af Hans Helge Madsen (Vagn Dybdahl) 349
- Ladegaard, Claus (red.): *Når medierne spinder historiens tråd* (Jens Chr. Manniche) 357
- Lammers, Carl Christian, Hans Kirchhoff, Carsten Due-Nielsen og Thorsten Nybom (red.): *Festskrift til Carl-Axel Gemzell: Konflikt & Samarbejde* (Kay Lundgreen-Nielsen) 335
- Liebgott, Niels-Knud, Kirsten Bendixen, Jørgen Steen Jensen og Fritze Lindahl: *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050-c. 1550* (Erik Christiansen) 141
- Lindahl, Fritze, Niels-Knud Liebgott, Kirsten Bendixen og Jørgen Steen Jensen: *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050-c. 1550* (Erik Christiansen) 141
- Lund, Niels: *De hærger og de brænder. Danmark og England i vikingetiden* (Else Roesdahl) 139
- Madsen, Hans Helge: *København før og nu – og aldrig*. Bind 13: Østerbro (Vagn Dybdahl) 349
- Manniche, Jens Chr.: *Damen der skød på doktoren. En bog om Anna Hude* (Hilda Rømer Christensen) 149
- Mikkelsen, Richard: *Dansk Pengehistorie*. Bind 4: 1960-1990 (Ib Gejl) 351
- Mundal, Else, Berit Jansen Selsevold og Gro Steinsland (red.): *Fokus på kvinder i middelalderkilder. Rapport fra symposiet »Kilder til kvinnehistoriske studier i nordisk middelalder«* (Grethe Jacobsen) 136
- Mørkegaard, Ole: *Søen, slægten og hjemstavn*. En undersøgelse af livsformer på Åbenråegnen 1700-1900 (Svend Aage Andersen) 164
- Nerbøvik, Jostein: *Bønder i kamp. Bygdefolkets Krisehjelp 1925-35* (Flemming Just) 364
- Nyberg, Tore og Ove Jørgensen: *Sejlruter i Adam af Bremens øverden* (Anders Bøgh) 143
- Nybom, Thorsten, Carl Christian Lammers, Hans Kirchhoff og Carsten Due-Nielsen (red.): *Festskrift til Carl-Axel Gemzell: Konflikt & Samarbejde* (Kay Lundgreen-Nielsen) 335
- Pedersen, Robert: *Gør din pligt. Kræv din ret. Erindringer* (Vagn Dybdahl) 347

- Pin, Inge Lise Rasmussen: *Friederike Brun. En dansk-tysk forfatterindes liv* (Ny Paludan-Müller) 341
- Pulsiano, Philip, Kirsten Wolf et al.: *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (Rikke Malmros) 133
- Rasmussen, Anders Holm: *Ideologi og virkelighed hos Hartvig Frisch* (Vagn Dybdahl) 154
- Rosenørn, Stig og Karsten Lindhardt: *Dansk vejr i 100 år i tekst og billeder* (Jørgen Fink) 163
- Rykind-Eriksen, Kirsten: *Smag og stil. Juvelér og sølvvarefabrikant V. Christesen 1850-1900* (Henrik Vedel-Smith) 169
- Sekkelund, Kaj: *Søfart, handel og bondeøkonomi. Thisted 1814-50* (Svend Aage Andersen) 164
- Selsevold, Berit Jensen, Else Mundal og Gro Steinsland (red.): *Fokus på kvinder i middelalderkilder. Rapport fra symposiet »Kilder til kvinnehistoriske studier i nordisk middelalder«* (Grethe Jacobsen) 136
- Steen, Poul: *Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktivitet 1695-1801* (Ole Degn) 148
- Steinsland, Gro, Berit Jansen Selsevold og Else Mundal (red.): *Fokus på kvinder i middelalderkilder. Rapport fra symposiet »Kilder til kvinnehistoriske studier i nordisk middelalder«* (Grethe Jacobsen) 136
- Tarkiainen, Kari: *Finnarnas Historia i Sverige. 2. Inflyttarna från Finland og de finska minoriteterna under tiden 1809-1944* (Michael Linton) . . . 171
- Thing, Morten: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960* (Vagn Dybdahl) 345
- Thomsen, Birgit Nüchel (red.): *The Odd Man Out? Danmark og den europæiske integration 1948-1992* (Kay Lundgren-Nielsen) 343
- Veirup, Hans: *Til taffel hos kong Valdemar. Europas eldste kokebog efter to middelalderhåndskrifter fra 1300-tallet* (Michael Linton) 167
- Venge, Mikael: *Det gamle Aalborghus. Told og skatter på Christian II's tid* (Poul Enemark) 338
- Westergaard, Erik: *Kampagnen mod Grevinde Danner. Smæde- og forsværsskrifter fra 1848-1864* (Ny Paludan-Müller) 342
- Wingender, Nete Balslev: *Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige aldersforsorg 1891-1922* (Gerda Bonderup) 350
- Wistoft, Birgitte (red.): *Elektricitetens Aarhundrede. Dansk elforsynings historie 1891-1991*, bd. 1-2 (Erik Korr Johansen) 160
- Wolf, Kirsten, Philip Pulsiano et al.: *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (Rikke Malmros) 133
- Öhberg-Rossi, Helga (Hg.): *Das Flensburger Rentenbuch von 1508* (Poul Enemark) 358

Det tyske mindretals valgkamp 1939

Af *Ingrid Riese*

Rigsdagsvalget i Sønderjylland i marts 1939 blev en styrkeprøve mellem dansk og tysk. Fra dansk side opfattede man den tyske valgagitation som et forsøg på at tilvejebringe en grænserevision. Ingrid Riese argumenterer på grundlag af studier i det tyske mindretals arkiv for, at grænserevisionskravet ikke indgik i det officielle tyske valggrundlag, og for at det tyske mindretal op til valget var mere splittet end det fremgik udadtil.

1. Indledning

1.1. Forord

I de sidste to årtier er der blevet skrevet en del afhandlinger om det tyske mindretal i Nordslesvig i 1930erne¹. Heri spiller mindretallets grænserevisionsbestræbelser en stor rolle. Disse bestræbelser blev forladt i to loyalitetserklæringer fra den 7.9. og 22.11.1945².

Valgkampen forud for folketingsvalget i 1939 skildres i de omtalte afhandlinger som kulminationen på grænserevisionsbestræbelserne³. Derfor studsede jeg, da jeg i »Archiv der deutschen Voksgruppe für Nordschleswig« (ADV N) foruden en del valgplakater og flyveblade fandt en fortrolig skrivelse (»Vertrauliche Mitteilung«) fra marts 1939⁴, i hvilken der er tale om en anerkendelse af Hitlers udtalelser fra 1938 om, at Sudeterlandets indlemmelse i Tyskland skulle være hans sidste territoriale krav, og der tilkendegives en beredvillighed til at igangsætte et tysk-dansk samarbejde⁵.

Under en nærmere undersøgelse stødte jeg i Landsarkivet i Åbenrå

1. Tägil; Kardel; Lenzing; Noack; Stehr; Becker-Christensen.

2. E. S. Hansen s. 124 f. og s. 159 f.

3. Tägil s. 131 ff.; Kardel s. 168; Lenzing s. 153; Noack s. 21.

4. ADV N V II 2.15.

5. Se bilag 5a.

(LA) i mindretalsarkiverne⁶ på en pakke med materiale fra folkegruppens valgkamp i 1939⁷ og søgte heri en bekræftelse på de grænserevisionistiske bestræbelser, men resultatet var meget beskedent. Et par udkast og to trykte flyveblade (bilag 4a og 4b) var hele udbyttet.

Det gav mig anledning til at søge svar på spørgsmålet: Var grænserevisionskravet den tyske folkegruppes valgparole ved folketingsvalget i 1939?

1.2 Problemformulering

Da der må være en grund til, at der i litteraturen fokuseres så stærkt på mindretallets grænserevisionskrav under valgkampen, har jeg undersøgt, hvilken rolle det i realiteten spillede, idet jeg har søgt svar på følgende spørgsmål: Hvornår blev kravet stillet, hvem gjorde det, på hvilken måde skete det, og hvor realistisk var dette ønske? Jeg har undersøgt folkegruppens officielle valgparole, hvordan den blev defineret, hvem den henvendte sig til, og på hvilken måde.

For at finde en forklaring på modstriden mellem grænserevisionskravet og den i indledningen omtalte fortrolige skrivelse, har jeg til slut set på, hvilke grupper der gjorde sig gældende under valgkampen indenfor folkegruppen, hvordan de gjorde det, og hvilke resultater de opnåede.

2. Begrebsafklaringer

Inden jeg starter analysen, vil jeg prøve at forklare de to centrale begreber i min afhandling: *Den tyske folkegruppe*, et begreb, som af flere grunde er vanskeligt at afgrænse, og *grænserevisionskravet*, som er blevet opfattet vidt forskelligt, afhængigt af tidspunkt, egn og sindelag.

2.1. Den tyske folkegruppe

Det tyske mindretal i Nordslesvig betegner sig selv som »deutsche Volks-

6. Mindretalsarkiverne har oprindeligt været et politiarkiv og rummer alt materiale, der i 1945 blev konfiskeret hos tyske myndigheder og privatpersoner nord og delvis også syd for grænsen. Det er senere blevet afleveret til LA, men opbevaringsstedet blev hemmeligholdt, og det blev kun gjort tilgængeligt i ganske få tilfælde. F.eks. har Tägil haft adgang til Ernst Schröders privatarkiv (Tägil s. 200), mens Lenzing har fået afslag (Lenzing s. 8). I 1990 blev arkivet tilgængeligt efter ansøgning og fra 1994 efter de almindelige regler. Samtidig har en udførlig registratur lettet benyttelsen betydeligt. Pakke 44 (LA pk 44), som rummer arkivalier fra folketingsvalget i 1939, er tilsyneladende ikke blevet brugt i forskningsøjemed.

7. LA pk 44.

gruppe«. Da udtrykket »den tyske folkegruppe« heller ikke er ualmindeligt i den danske litteratur, bruger jeg det også i min afhandling.

Der kan ikke nævnes nogle objektive kriterier, hvorved et medlem af den tyske folkegruppe adskiller sig fra det danske flertal⁸. Enhver vælger selv sit medlemskab, og dette valg kan og må ikke efterprøves. Sindelaget afgør det nationale tilhørsforhold, og dette bør ikke dokumenteres hverken gennem sprogbrug eller gennem medlemskab i visse foreninger, valg af skole eller på anden måde.

Folkegruppen som helhed adskiller sig selvfølgelig fra det danske flertal ud fra visse kriterier, men det enkelte medlem mister ikke sit medlemskab ved kun at svare til en del af dem.

Man kan måske sige, at folkegruppen består af en kerne, som stort set opfylder de kriterier, der adskiller den fra flertallet: forankring i den tyske kultur, værdsættelse af det tyske sprog, medlemskab i tyske foreninger, visse højtids traditioner, stemmeafgivning på Slesvigsk Parti (SP) ved valgene.

Derudover findes der alle tænkelige mellemlid fra en overvejende tysk holdning med en smule dansk islæt til en overvejende dansk holdning med en smule tysk islæt. I dette periferiområde vil der altid være en tendens til at skifte nationalitet, idet der er en større tilbøjelighed til at assimilere sig med flertallet end omvendt.

Selv om det ikke er muligt at operere med tal, er der visse tegn på, at den tyske folkegruppe ikke kan rekruttere sig selv. Medvirkende hertil er foruden assimilationsprocessen det faktum, at mange søger uddannelse og erhverv udenfor Nordslesvig.

I mellemkrigstiden modarbejdede folkegruppen denne assimilations- og udtyndingstendens. På den ene side satte den sig i et modsætningsforhold til flertallet – danskerne var de »nationale fjender« – og betegnede et nationalitetsskifte som umoralsk og forræderisk. På den anden side gjorde den alt, for at forhindre en udvandring fra Nordslesvig⁹.

NSDAPN's (nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei Nordschleswig) partifører Jens Möller er et eksempel på, at det blev anset for helt naturligt, at man gav afkald på en lovende karriere for at leve op til denne forventning. Efter at have aflagt sine eksaminer i Hannover og i Berlin med udmærkelse afsløg han tilbuddet om en videnskabelig karriere på veterinærhøjskolen i Berlin i 1924 for at kunne nedsætte sig som dyrlæge i Gråsten¹⁰.

8. Jeg baserer min forklaring på Elklit s. 11 ff. og s. 99 ff.

9. F.eks. »Kein Deutscher darf Nordschleswig verlassen, ... solange sich ihm hier eine Existenzmöglichkeit bietet, wenn sie auch noch so bescheiden ist ...« NS-Frauenschaft, Schulungsbrief fra d. 7.2.1939, ADVN N XVIII.

10. Rerup i Dansk Biografisk Leksikon, bd. 10, s. 242.

2.2. Grænserevisionskravet

Den tyske folkegruppe havde en del begrundelser for ikke at acceptere grænsen af 1920. De vigtigste citeres uden at diskutere deres berettigelse:

a) Grænsen var et resultat af Versailles-traktaten. Derfor blev den betragtet som et diktat over for det besejrede Tyskland. Dette bøjede man sig kun for i en svaghedsperiode.

b) Danmark havde ikke deltaget i krigen og var derfor ikke berettiget til at få del i fredsslutningen.

c) Afstemningen i 1920 var en farce, da det var en en-bloc-afstemning i et område med en vilkårligt valgt afgrænsning.

d) Grænsen var aldrig blevet anerkendt af Tyskland, hverken i en dansk-tysk traktat eller i en officiel erklæring fra den tyske stat. Stauning-Welsaftalen fra nov. 1923, ifølge hvilken grænsen blev kendt lovligt gyldig, ligesom man gav afkald på enhver irredentistisk agitation i begge mindretal, var en aftale indenfor Socialdemokratiet¹¹. Med beklagelse blev den af det tyske mindretals politiske organisation Schleswigscher Wählerverein (SWV) taget til efterretning¹², men ikke tydet som en officiel anerkendelse af grænsen.

e) Selv om man ikke kunne sætte tal på mindretallenes styrke nord og syd for grænsen, herskede der ingen tvivl om, at det tyske mindretal var meget større end det danske. Tredje-linjen (et forslag, som blev udarbejdet efter afstemningen i 1. zone med afstemningsresultatet som grundlag) ansås for en grænse, der i 1920 ville have skaffet nogenlunde lige store mindretal.

f) Erfaringen viste, at Slesvig økonomisk set var en enhed. En deling voldte nærmest uovervindelige problemer på begge sider.

Om disse punkter herskede der enighed i folkegruppen, efter at Socialdemokraterne var sprunget fra. SWV tog i 1920 kravet om en grænserevision op i sine statutters §§ 1 og 2:

»Der SWV will, daß das dem deutschen Volk zugesagte Selbstbestimmungsrecht auch an der Grenzscheide ... zur Durchführung gebracht wird. Er erkennt nicht an, daß das bei der Festsetzung von Dänemarks Südgrenze geschehen sei, und verlangt deswegen Revision«¹³.

11. Aftalens ordlyd i Hejmdal d. 30.11.1923.

12. »Stellungnahme des Schleswigschen Wählervereins zum Stauning-Wels Abkommen vom 25.1.1923 (beraten in Tingleff am 28.12.1923)«, Materialien s. 73, se også E. S. Hansen s. 429 f. og Callesen (1970) s. 127 f.

13. Citeret efter Materialien s. 66.

I de første år efter 1. Verdenskrig var det indlysende, at Tysklands magt var for ringe til, at man kunne vente hjælp derfra. Alligevel lagde folkegruppens folketingsmedlem Johannes Schmidt-Wodder allerede i sin jomfrutale i folketinget den 21.10.1920 ikke skjul på folkegruppens fremtidige mål: »... Men hvad nutiden ikke har bragt, kan fremtiden engang bringe, en fremtid, hvor Tyskland og Danmark forhandler direkte med hinanden, hvor Tyskland ikke står bundet som nu«¹⁴.

Da man efterhånden begyndte at overveje, hvor en revideret grænse skulle gå, var det umuligt at opnå nogen enighed. Forslagene gik fra en grænsedragning nord om sognene med tysk flertal – det vandt mest tilslutning i de syd-vestlige egne, hvor der var et tysk flertal, – til en annullering af afstemningsresultatet, hvilket blev krævet af »Kongeåfolkene« på Haderslevegn, hvor tyskerne var i mindretal. Disse dannede i 1927 et forbund, »Königsaubund«, men de var for aggressive til at kunne vinde større tilslutning¹⁵.

Grænsespørgsmålet fik efterhånden mere karakter af et slagord. Det hørte med til dagsordenen, men dets indhold blev ikke længere så livligt diskuteret¹⁶.

Under den tyske folkegruppes nazificering blussede kravet igen meget voldsomt op, fremskyndet af talere i Slesvig-Holsten, som dog hurtigt blev kaldt til orden fra Berlin. De modstridende holdninger i Slesvig-Holsten og i Berlin udløste i 1933 den såkaldte »Påskeblæst«¹⁷.

Schmidt-Wodder tog engang imellem spørgsmålet op i en folketingsstale eller en artikel uden at gå længere end til at give udtryk for, hvorfor grænsen stadigvæk var uacceptabel, og at det var et spørgsmål, der burde løses gennem dansk-tyske forhandlinger¹⁸. Udenrigsminister P. Munchs svar var stereotyp: Grænsen er retfærdig, den ligger fast¹⁹.

---

14. Citeret efter Materialien s. 67.

15. Becker-Christensen s. 73 ff. og s. 114 ff.

16. »Die Entwicklung der Schleswig-Frage im nordeuropäischen Raum«, s. 1 og s. 3, ADVN V II. Det er en (»vertraulich«) betænkning på 9 sider fra 1935. Forfatterens navn er ikke opgivet. Se også Schröder, *Zur Grenzrevision*, en betænkning fra ca. 1930 (sluttet fra indholdet) på 17 sider: »... Es besteht die Gefahr, daß die Grenzfrage zu einer leeren Redensart wird ...«. Se også N. Hansen s. 426 og s. 442 f.

17. Se Hopp.

18. F.eks. tale i folketinget d. 13.10.1933, Lenzing s. 136 f.; artikel i NZ d. 19.1.1935, efter at Saarlandet var kommet tilbage til Tyskland; tale i folketinget d. 12.4.1938, Sjøqvist s. 229 f., hele ordlyden i tysk oversættelse i NZ d. 13.4.1938.

19. F.eks. Munchs svar på Schmidt's tale d. 12.4.1938; eller Munchs nytårstale 1939, Sjøqvist s. 230 og s. 274.

Sammenfattende kan det konstateres: Indenfor folkegruppen var der med undtagelse af Socialdemokraterne *enighed* om, at grænsen var uacceptabel. Den skulle revideres ad fredelig vej. Det kunne kun ske ved hjælp af dansk-tyske forhandlinger. Der herskede *uenighed* om, hvor en ny grænse skulle trækkes og, hvilken rolle folkegruppen skulle spille for at fremskynde forhandlingerne.

3.1. Grænserevisionskravets rolle i folkegruppens valgkamp

3.1.1. Hvornår blev kravet stillet?

Som udgangspunkt for svaret tages et citat af Sven Tägil (bilag 1). Han har behandlet spørgsmålet mere nuanceret end alle andre forfattere, der har udtalt sig om valget²⁰. Han er den eneste forfatter, der har dateret grænserevisionskravet til valgkampens sidste fase, mens det ellers bliver skildret som dens hovedemne. Tägils påstand bekræftes ved at gå tilbage til de primære kilder.

I de bevarede og tilgængelige protokoller og informations skrifter²¹ er grænserevisionen ingen steder omtalt. Alle 119 valgmøder, som blev afholdt fra 13.3., blev omtalt i det tyske mindretals avis Nordschleswigsche Zeitung, NZ. Der findes ikke flere end 4 citater fra *valgtaler*, der går i retning af et grænserevisionskrav. Det første er fra 25.3. (bilag 2).

NZ skrev også mange *artikler* om nordslesvigske problemer med den udtalte hensigt at minde hver tysker om hans forpligtelse til at stemme på Slesvigske Parti, SP. Medarbejderstaben blev til dette formål forøget med to »flyvende reportere«: Ernst Siegfried Hansen fra journalistikolen i Berlin og Jürgen Schröder fra »Niedersächsische Tageszeitung« i Hannover.

Der er heller ikke flere end 4 artikler, der tog grænsespørgsmålet op, den første i udgaven fra 29.3. (bilag 3).

Valgledelsen uddelte store mængder propagandamateriale. Af dette tager kun to *flyveblade* grænsespørgsmålet op. Det ene (bilag 4a) er med i bestillingslisten til trykkeriet i Flensborg fra 15.3.²². Det andet er gået over i litteraturen²³ som bevis på folkegruppens grænserevisionskrav un-

20. Se note 3.

21. »Merkblatt für die Folketingswahl«, »An die Rentner und Invaliden/Til alle Rentnydere og Invalider«, »Nach eigenem Gesetz«, »Winke für die Wahlarbeit«, »Letzte Winke: Für Sozialdemokraten«, »Letzte Winke für die Wahl und die Wahlarbeit«, LA pk 44.

22. Brev fra trykkeriet d. 15.3.1939, LA pk 44.

23. Materialien, bilag; Jessen s. 16; Caspersen s. 121; Rerup s. 388; Lenzing s. 152; Fink s. 112; Svensson s. 10; Thomsen (1960) s. 11; Andresen s. 278.

der valgkampen. (bilag 4b). Det er ingen plakat, som alle forfattere har påstået, men en lille hvid seddel, 25 x 17 cm. Den er endnu mindre end de farvede flyveblade (30 x 21 cm), der blev trykt i Flensborg.

Dette flyveblad kan først være kommet i omløb lige inden valget, da Memelland blev indlemmet i Tyskland 22.3., og det vel må have taget mindst en uge at skrive, trykke og omdele det.

Jeg har ingen steder fundet andre belæg for grænseredningskravet. Det var altså først i den allersidste fase af valgkampen – den sidste uge inden valget – at grænseflytningen blev taget op. Det ene flyveblad (bilag 4a), trykt en uge tidligere, må ses som en undtagelse.

3.1.2. Hvem stillede kravet?

Tägil er ikke gået nærmere ind på spørgsmålet, hvem der stillede grænseredningskravet under valgkampen. Han omtaler dem som »Meinungsbildner«. For at afgøre, hvilken betydning kravet havde, er det vigtigt at vide, hvilke personer der stillede det, og hvor mange af valgagitorerne, som ikke gjorde det.

De syv ophavsmænd til citaterne i NZ er nævnt i bilag 2 og 3: Jens Möller var partifører for NSDAPN siden partiets stiftelse i 1935 og blev siden efteråret 1938 også betegnet som »Volksgruppenführer«. Han var SP's spidskandidat ved valget i 1939. Rudolf Stehr blev i foråret 1938 leder af det af partiet oprettede »Amt für Presse und Propaganda« og var derfor under valgkampen ansvarlig for partiets propagandamateriale²⁴. Han gjorde sig særlig gældende med sin udfordrende optræden ved danske partiers vælgermøder²⁵ og blev af Hejmdal tit omtalt som »Propaganda-Stehr«²⁶. Christian Bruhn, maskinarbejder i Åbenrå, var byrådsmedlem for SP og blev i maj 1939 på NSDAPN's partidag udnævnt til leder af det nyoprettede arbejderkontor. Han havde været et af de fremtrædende medlemmer i Det nationalsocialistiske arbejderfællesskab Nordslesvig NSAN siden dets start i 1933, som taler og som leder af partiets »Organisationsamt«.

Harboe Kardel var chefredaktør for NZ fra jan. 1934. Hans Sommer og Hans Hansen-Green skrev mange artikler i NZ. Sommer, alias Wilhelm

24. Brev fra valgledelelsen til Stehr d. 18.1.1939, hvori hans ansvarsområde er beskrevet. LA pk 44.

25. Valgforsamlinger med Aksel Larsen som taler d. 7.2., med Hedtoft-Hansen som taler d. 14.3., NZ og Hejmdal næste dag.

26. F.eks. Hejmdal d. 6.3., 15.3. og 28.3.1939.

Jürgensen, skoleleder i Løgumkloster, blev senere NSDAPN's skolingsleder med pseudonym »Asmus von der Heide«. I 1939 skrev han endnu mest om økonomiske og arbejdsløshedsproblemer. Hansen-Green var landmand og skrev også artikler i tyske månedsskrifter, f.eks. »Junge Front«.

Ernst Schröder var bl.a. formand for tilsynsrådet for NZ, bosat i Flensborg, men nordslesviger og det vigtigste led mellem folkegruppen og de tyske myndigheder i Kiel og Berlin.

Der er fire mænd, der kan have skrevet flyvebladene: Lorenz Christensen, Rudolf Stehr, Jep Schmidt og Wilhelm Deichgräber. De fire mænd blev 16.1. opfordret til at skrive udkast til flyveblade²⁷. Ingen af deres udkast er blevet trykt uforandret. I første omgang blev 8 redigeret og trykt i Flensborg, det førstnævnte grænserevisionistiske (bilag 4a) og 7, som udelukkende behandlede økonomiske spørgsmål. 5 af dem var dansksprogede. Bilag 4b er trykt i Åbenrå og kan også være skrevet med følgende udkast som udgangspunkt:

»1938 er der sket store ting
1939 vil der ske mere
du kan gøre din del
stem SP«

eller:

»Deutsche Nordschleswiger

1938 wurde für die deutschen Ostmärker das Jahr des Sieges, Deutsch-Oesterreich, Sudetengau kehrten heim ins Reich! Die Memeldeutschen bahnten sich den Weg zur Freiheit.

1939 soll für uns das Jahr des Sieges werden! Laß uns am 4. April²⁸ dem nationalen Gegner zum Bewußtsein bringen: Wir wollen frei sein! Stimmt SP«.

Begge udkast er skrevet med den samme håndskrift. Man kan altså regne med, at de er blevet forfattet af den samme person. Man kan med en vis sikkerhed udelukke L. Christensen og Deichgräber. De har i deres valgtat-

27. Kopierne af opfordringerne, der blev sendt fra valgledelelsens kontor, og afleverede udkast LA pk 44.

28. Valgdagen blev først d. 8.2. fastlagt til d. 3.4. Endnu to dage før gik der rygter om, at det skulle være enten d. 28.3. eller d. 4.4. KNS d. 7.2. og 9.2.1939.

ler ikke omtalt grænsen²⁹. De blev sendt ud til tomrummene («Leergebiet»), hvor man regnede med at kunne vinde de blakkede (personer, der holdt sig neutrale i national henseende). De talte her delvis på dansk og blev under diskussionerne bekendt med den tyske valgagitations virkning på personer, der befandt sig i mindretallets periferi. Det har muligvis også hindret dem i at skrive alt for aggressive flyveblade.

Deichgräber huskede man ellers godt fra valgkampen i 1935. Dengang havde han i radioen holdt meget udfordrende valgtaler imod den danske regering³⁰ med det resultat, at han kun fik 8 stemmer færre end Schmidt-Wodder og dermed næsten havde vundet SP's sæde i folketinget.

L. Christensen var også meget kritisk overfor den danske regering, men han talte først og fremmest om økonomiske problemer³¹. Jeg har ikke fundet udtalelser om grænsen fra hans side.

Stehr kunne nok tænkes som ophavsmand for de grænserevisionistiske flyveblade og ligeledes Jep Schmidt. Han skrev som kredsvalgsleder for Åbenrå en valgavis, der ikke lagde skjul på hans begejstring for det voksende Stortyskland³².

Følgende personer har altså under valgkampen givet udtryk for deres grænserevisionistiske ønsker: Möller, Schröder, Kardel, Stehr, Bruhn, Hansen-Green, Sommer og muligvis Jep Schmidt. Med undtagelse af Schröder og Sommer stod de alle på talerlisten.

For ca. 30 af de 36 personer på listen er der ikke fundet spor af, at de har ytret sig om grænsen. Det var altså kunne ganske få personer, der bevisligt tog grænsespørgsmålet op i valgkampen. Det var til gengæld de mest fremtrædende, først og fremmest folkegruppens spidskandidat.

3.1.3. *Hvordan blev kravet formuleret?*

I de tre sidstnævnte *valgtaler* (bilag 2) er det den afsluttende sætning, der vækker opsigt.

Stehr udtalte sig den 25.3. endnu uklart, men man kan tyde hans ord således, at valgresultatet skulle indebære en opfordring til udenrigspolitiske forhandlinger om grænsen. Det samme krav stillede Möller i Sønderborg

29. Beretninger af valgforsamlinger i NZ fra d. 13.3. til d. 2.4.

30. Disse valgtaler førte i 1939 til bestræbelser på at forhindre SP i at få taletid i radioen igen. Se Grænsevagten 1939, s. 40. Diskussionen herom blev overflødig, da Radiorådet aflyste enhver valgpropaganda i radioen med den begrundelse, at der ikke var tid til rådighed til så mange som 11 partier. Se KNS d. 13.3.1939.

31. Tägil s. 87.

32. Løjt Sogns Valgavis, LA pk 44.

den 1.4., godt nok forbundet med en noget mystisk trussel. Selve kravet havde man hørt mange gange før siden 1920.

Bruhn's »Ein Volk, ein Reich, ein Führer« kan man betragte som et ikke særligt vel overvejet slagord. Man ser det ikke sjældent i NZ, og åbenbart har det aldrig før vakt nogen større opsigt. Det står f.eks. med kæmpestore bogstaver i udgaven fra 9.4.1938 i sammenhæng med en opfordring til at møde op til den første partidag den 14.4. i Haderslev. Det var lige efter den folkeafstemning, hvor Østrigs indlemmelse i Tyskland var blevet godkendt.

Harboe Kardel går længst med sin udtalelse. Han trækker en linje fra afstemningen i Saarland i 1935 over Böhmen og Memelland frem til en vision om en gennemført grænserevision, hvor folkegruppen får tildelt rollen som Slesvigs forpost mod Danmark.

Den samme linje ses i det ene *flyveblad* (bilag 4b). Da dette flyveblad i den senere litteratur er blevet brugt som bevis på folkegruppens grænserevisionskrav under valgkampen, vil jeg gå nærmere ind på dets indhold. Når man kun kigger på de ord, der er trykt med versaler, siges det, at Tysklands udvikling til Stortyskland i det forløbne år skal fortsætte med Nordslesvigs tilbagevenden til Tyskland efter 3.4.

Flyvebladet gør sammenhængen mellem udviklingen i Tyskland og i Nordslesvig synlig, men udtrykker den ikke med ord. Om Nordslesvig siger den ikke andet, end at det stemmer på SP. I modsætning til det øvrige valgmateriale, der henvender sig til hele befolkningen, er flyvebladet skrevet på tysk.

Hvis de to foroven citerede udkast (s. 7) har været grundlag for teksten, er de seneste dages begivenheder på en raffineret måde indarbejdet i den endelige udformning:

Det dansksprogede udkast er så intetsigende, at det kunne reklamere for et hvilket som helst parti. Det tysksprogede henvender sig kun til de tyske nordslesvigere og kan derfor helt åbent bruge de blandt tyskerne almindelige slagord: Sieg, nationaler Gegner, wir wollen frei sein. Disse ville ikke kunne bruges til at vinde blakkede eller danskere.

Den endelige tekst er opbygget således, at læseren bliver fanget af de fem med versaler trykte stednavne, men at han ved en nøjere læsning ikke finder nogen sammenhæng udtalt mellem de fire førstnævnte områder og Nordslesvigs fremtid. Til forskel fra almindelige valgplakater nøjes flyvebladet ikke med at opfordre til at stemme på SP, men betragter det som givet, at det vil ske.

Når dette lille flyveblad så ofte citeres som bevis på folkegruppens grænserevisionskrav, må det være mere for dets udformnings end for dets

indholds skyld. De fleste af de nævnte citater er tydeligere beviser på folkegruppens ønsker. Forklaringen kan være, at det er mest kendt. Men den kan også være, at her er det eneste eksempel på, at hele den nordslesvigske befolkning, ikke kun tyskerne, bliver konfronteret med noget, der ligner et grænserevisionskrav.

Det andet flyveblad (bilag 4a) lægger ikke det mindste skjul på hensigten. Det er blevet omdelt fra starten, dvs. to uger før valget, og har mærkværdigvis overhovedet ikke vakt nogen opsigt, hverken i den samtidige presse, eller i den senere litteratur. Årsagen er måske, at det kun henvender sig til tyskerne og derfor ikke kan skræmme en dansker.

I den danske presse vakte Möllers »Führer, mach uns frei!« den største opmærksomhed; det var på selve vælgermødet blevet modtaget med stor begejstring³³. Hejmdal beskyldte Möller for at være en landsforræder³⁴. Dannevirke takkede ham ironisk for, at han dermed ville kunne bidrage til at kalde de danske vælgere til valgurnen³⁵. Efter sin jomfrutale i folketinget blev han to gange spurgt, hvad han i grunden havde ment med sit ud-råb. Svaret herpå blev han skyldig³⁶.

Forklaringen kan måske søges i en aftale, der blev truffet, da de modstridende nazistiske partier i sommeren 1935 hos gauleder Lohse i Kiel blev enige om at opløse alle bestående nazistiske partier og danne et nyt med Möller som partileder. I den anledning lovede Möller, at han ville overlade al grænsepolitik til det tyske udenrigsministerium³⁷. Da han nu fire år senere for første gang kandiderede ved et valg, kunne han ifølge aftalen ikke gå længere end at appellere til Tyskland, om at bruge en valgsejr til at fremskynde en grænserevision.

Denne afhængighed kunne han selvfølgelig ikke vedkende sig overfor folketinget.

Artiklerne i NZ giver udtryk for et håb, der vågner påny. Det havde været begravet efter Hitlers taler fra den 26.9.1938 (Sudeterlandet skulle være Tysklands sidste territoriale krav³⁸) og den 30.1.1939 (Hitler anså Tysklands nordgrænse for fredlagt – »befriedet«³⁹). Nok var der ingen,

---

33. NZ d. 28.4.1939.

34. »Det er det rene Landsforræderi, Dyrslægen her præsenterer«. Hejmdal d. 28.3.1939.

35. Dannevirke d. 29.3.1939.

36. Möller gik ikke ind på de spørgsmål, der efter hans jomfrutale i folketinget blev stillet ham af J. Gram og A. Svensson. Grænsevagten 1939, s. 271.

37. Tägil s. 77.

38. ... »Und jetzt steht vor uns das letzte Problem, das gelöst werden muß und gelöst werden wird: Es ist die letzte territoriale Forderung, die ich zu stellen habe ...« NZ d. 28.9.1938.

39. NZ d. 31.1.1939.

der rigtig vidste, hvad Hitler havde ment med »befriedete« grænser i Norden. Men det var klart, at han i hvert fald ikke ønskede, at der skulle røres ved grænsen i den nærmeste fremtid. Nu, da Tjekkoslaviet var blevet tysk protektorat den 15.3. og Memelland var indlemmet i Tyskland fra den 22.3., kunne man imidlertid se, at i det mindste udtalelsen fra 1938 ikke nødvendigvis skulle tages bogstaveligt.

Med undtagelse af det ene flyveblad (bilag 4a), som hverken tids- eller indholdsmæssigt rigtigt kan indordnes, viser citaterne mere et håb end et krav om en grænserevision. Dette håb rettedes mod Tyskland som en bøn, mod Danmark som et krav på at føre forhandlinger, et krav, som vælgerne skulle understøtte med deres stemme.

Men som valgparole kunne kravet ikke bruges. Det var jo ikke kun i modstrid med den danske regerings holdning, men også med Hitlers udtalelser. Man kunne heller ikke bruge det, når man ville være talerør for hele Nordslesvig og vinde stemmer udenfor folkegruppens kerne.

Man kan tolke ytringerne om grænsen fra de få personer i den sidste uge inden valget som et tegn på, at de i deres begejstring over begivenhederne ved Tysklands østgrænse lod sig henrive til at give udtryk for deres inderste ønsker i stedet for politiske og taktiske overvejelser. Den store opsigt i den danske presse skyldtes muligvis en usikkerhed. Man havde jo erfaret, at Hitlers udtalelser ikke skulle forstås bogstaveligt. Desuden har det nok virket chokerende, at folkegruppens spidskandidat ikke kun var en overbevist nazist, men i hele sin optræden viste en i Danmark ukendt politisk kultur.

3.1.4. Hvordan reagerede de tyske myndigheder?

Udenrigsministeriet i Berlin og Vomi (Volksdeutsche Mittelstelle, en afdeling i NSDAP's udenrigspolitiske organisation) plejede at reagere, så snart folkegruppen offentligt udtalte sig om grænsespørgsmålet. Det skete f.eks. efter Schmidt-Wodders omtale af grænsen den 12.4.1938⁴⁰.

Under valgkampen kom der ingen direkte reaktion fra de tyske myndigheder. Det har der næsten heller ikke været tid til, da de fleste udtalelser er fra den sidste uge inden valget. Det kan også være, at myndighederne ikke ville gribe forstyrrende ind i valgkampen.

Men muligvis var rigsindenrigsminister Wilhelm Fricks tale til diplomatiet og den udenlandske presse den 30.3. i Berlin tænkt som en indirekte irettesættelse. Under omtalen af de ikke-tyske folkegrupper i det Ty-

40. Sjøqvist s. 232.

ske Rige fremhævede han den folkelivskamp, der nord og syd for den dansk-tyske grænse blev ført på et særdeles højt niveau med et veludviklet skolevæsen, foreningsliv og førende dagblade⁴¹. Lidt senere kom han ind på det gode forhold mellem de to germanske nabofolk og det glædelige «Gensidighedsforhold og en fortsat Udvikling i Behandlingen af begge Folkegrupper»⁴².

Efter valget blev Möller kaldt til rigsudenrigsministeriet (Auswärtiges Amt) i Berlin. Her blev han belært om, at situationen i Nordslesvig ikke kunne sammenlignes med Memelland. Grænsespørgsmålet var ikke akut her, og Möller måtte ikke berøre det i folketinget. Han fik lov til at tale om økonomiske problemer, men han skulle også helst sige nogle anerkendende ord om den danske regering⁴³.

I sin jomfrutale i folketinget fulgte Möller anvisningerne fra Berlin⁴⁴, men allerede få dage senere på NSDAPN's partidag i Haderslev den 16.5. kom han i en af sine fire taler alligevel ind på grænsen, da han påstod, at det var danskerne, der havde cementeret kongeågrænsen under valgkampen, idet de via Dansk Samraad havde ført en national valgkamp, hvori mod partierne nord for Kongeåen havde kæmpet indbyrdes. Efter at have tegnet en vision af den dag, hvor Versailles ville være fjernet fra Nordslesvig, citerede han det tit stillede spørgsmål: Hvornår bliver vi fri? Han viste spørgsmålet tilbage med pseudoreligiøse formuleringer: Den der spurgte sådan, afslørede sig som en »utålmodig kammerat«, som skulle »se hen til Føreren. ... Saa vil alle Tvivl vige fra dig, saa vil du atter i et troende Hjerte blive fyldt af Tillid«⁴⁵.

Disse udtalelser er tilsyneladende ikke blevet kommenteret fra Berlin, men da han i sin tale ved Knivbjergfesten den 25.6. igen udførligt tog stilling til grænsen⁴⁶, indbragte det ham en ny reprimande fra Berlin⁴⁷.

Først i dec. 1940 havde Möller affundet sig med den rolle, som Berlin

41. Grænsevagten 1939, s. 154.

42. NZ, som plejede at gengive alle store taler fra Berlin, har kun omtalt Fricks tale i en negativ bemærkning 1.4. Avisen skrev, at deltagere i et valgmøde i Haderslev var blevet udsat for demonstrationer fra »wilde und verhetzte Menschenhaufen«, og at ministeren ville »seine mit einem optimistischen Maßstab gemessenen Feststellungen sehr bald einer gründlichen Revision unterziehen«. Talens indhold var ikke foreneligt med folkegruppens valgkamp.

43. Beretning fra Auswärtiges Amt til den tyske gesandt Renthe-Fink, PKB bd. XIV, nr. 1.

44. Uddrag af Möllers jomfrutale i folketinget d. 11.5.39 i Materialien s. 82 ff.

45. Citeret efter Grænsevagten 1939, s. 278; se også NZ d. 22.5.

46. Citeret i uddrag i NZ d. 26.6.1939.

47. PKB bd. XIV nr. 5, 6, 7.

tildelte den tyske folkegruppe, nemlig at bane vejen for et godt forhold mellem Tyskland og Danmark⁴⁸.

Vel var grænsen aldrig officielt blevet anerkendt fra tysk side, men folkegruppen havde i 1939 ingen udsigt til, at en revision ville komme på tale, i hvert fald ikke indenfor en overskuelig fremtid.

3.2. Den officielle valgparole

3.2.1. Hvordan blev den defineret?

Når grænsespørgsmålet først blev rejst kort før valgdagen og kun blev fremlagt af en ganske lille del af agitatorerne, må folkegruppens oprindelige valgparole have været en anden end den, der fokuseres så meget på i litteraturen.

Den officielle valgparole »Kampf um Lebensraum« blev af Jens Möller fastlagt ved valgledelesens afgørende organisationsmøde den 27.1. 1939⁴⁹ og offentligt bekendtgjort på et Amtswalter-møde (partifunktionsnærerne blev kaldt »Amtswalter«) i Tinglev den 5.2. Samtidig blev det officielt meddelt, at Schmidt-Wodder ikke ville kandidere til folketinget mere⁵⁰.

I det overbefolkede Tyskland havde kampen om livsrummet spillet en vigtig rolle siden århundredskiftet. Efter tabet af kolonierne i 1920 ville det vinde nyt livsrum i øst⁵¹.

NSDAPN blev ledet efter førerprincippet. Valgparolen blev derfor ikke fastlagt ved en demokratisk beslutningsproces, men gennem en »Parteibefehl«, selv om dette udtryk ikke er blevet brugt i denne sammenhæng.

Möller henviste på mødet den 27.1. til den kamp for livsrummet, der blev ført i Tyskland. Men for folkegruppen fortolkede han den i overført betydning: en kamp for bevarelse af ejendom, arbejdspladser, den pension, man havde krav på fra før 1920, krigsdeltagernes invalidepension, retten til at opnå dansk statsborgerskab og endelig for et sæde i jordlovsudvalget⁵².

Valgprogrammet blev altså først og fremmest baseret på økonomiske problemer. Dem var der mange af. De fleste var fælles for alle nordslesvi-

48. Sammenlign Lumans s. 113 ff.

49. Valgledelesens beretning til Deichgräber d. 28.1.1939, LA pk 44.

50. NZ d. 6.2.1939.

51. Trommer s. 35 ff.

52. Valgledelesens beretning til Deichgräber d. 28.1.1939, LA pk 44.

gere, og derfor kunne partiet føre sig frem som talerør for hele befolkningen⁵³. Problemerne i Nordslesvig var større end nord for Kongeåen⁵⁴.

Propagandamaterialet tager stort set højde for valgparolen og skjuler ikke, at det var NSDAPN, der organiserede valgkampen. 6 plakater og 8 farvede flyveblade blev trykt i Flensborg.

Plakaternes emner er:

- en far, der viser sin søn arbejdsformidlingskontoret som den fremtidige »arbejdsplads«
- Stauning, som ikke magter at sænke arbejdsløsheden
- et kompas, hvis nål rettes mod syd som henvisning til, hvordan økonomien kan oprettes
- »die gute Ernte ist verpfändet«, høsten, som er pantsat, inden den er bjerget
- en bonde med en jøde og
- »arbejde og brød«, en todelt plakat. På den ene side står der arbejdsløse i en lang kø, på den anden en tilsvarende lang kø med mænd i uniform og med skovle på skuldrene og et hagekorsflag.

Et par plakater, som er trykt i Nordslesvig, er endnu mere angrebslystne: »Nordschleswig erwache!«, »Systemslave«, »L-S-mænd!« »'Arbejderregeringen' Stauning har opnået: ...«.

Flyvebladene har som emner:

- Nordslesvigs fortvivlede økonomiske situation under det marxistisk-danske styre,
- det nordslesvigske landbrugs gældssituation,
- systempartierne, som ikke holder, hvad de lover,
- »Hvornår skabes der bedre kaar for Nordslesvig?«
- Danmark, som ikke byder landmændene andet end skuffelser,
- Rigsdag og regering, som vil få travlt med at lette Nordslesvig for sine byrder efter den store sejr,
- man skal opfylde sin pligt ved at vælge tysk og
- der er kun én parole, én vilje: Tyskland (bilag 5a)

Desuden er der det i Åbenrå trykte flyveblad (bilag 5b).

»Hjemstavnsens Røst« behandlede næsten udelukkende økonomiske spørgsmål og pointerede, at de kun kunne løses i samarbejde med det

53. Möllers tale ved kandidatopstillingen d. 12.3.1939, se NZ d. 13.3.1939, plakater, flyveblade, valgavisen »Hjemstavnsens Røst«.

54. Se Thorsen, *Når en grænse falder, 9 interviews med Nic. Svendsen, optaget i 1935-37, Haderslev 1970-71*; Lorenz Christensen, *Die Wirtschaftsnot Nordschleswigs unter dänischer Herrschaft*, Flensburg 1939.

nazistiske Tyskland, f.eks. med mottoerne:

- »Slesvigernes Kampfront for Frihed, Arbejde og Ret« (1.3., nr. 1)
- »Frihed, Lighed og Broderskab« (14.3., nr. 2)
- »Ingen Fremtid imod – kun med Tyskland« og
- »Berlin har afløst Genève. Adolf Hitler har taget Europas Fremtid i sin Haand« (30.3., nr. 3)

3.2.2. Hvem skulle føle sig tiltrukket af valgparolen?

Parolen var valgt således, at den kunne tale til de to grupper, man i første linje ville vinde udover SP-vælgerne fra 1935: de tyske socialdemokrater og de blakkede.

Mange *socialdemokrater* havde efter Stauning-Wels-aftalen kun deltaget i folkegruppens kulturelle liv, ikke i det politiske⁵⁵. I løbet af 30erne var elevtallet i de tyske skoler faldet ganske betydeligt fra 15,7% (4307 elever) af Nordslesvigs samlede elevtal i 1934 til 13,5% (3756 elever) i 1939⁵⁶.

Dette fald forklarer historikeren Gerd Callesen med, at mange tyske socialdemokrater under folkegruppens nazificering på grund af deres klassefællers forfølgelse i Tyskland havde følt sig frastødt i en sådan grad, at de havde taget deres børn ud af de tyske skoler⁵⁷. Denne forklaring bekræftes ved, at elevtallet i de danske skoler syd for grænsen steg, fordi socialdemokraterne her så en mulighed for at undvige det politiske pres⁵⁸.

Af samme årsag var det socialdemokratiske parti i Nordslesvig, fra at være et neutralt parti i national henseende, blevet et dansk parti, der stod i modsætning til den nazistiske del af folkegruppen⁵⁹.

I overbevisning om, at socialdemokraternes nationale tilhørsforhold var stærkere end det politiske, prøvede agitatorerne nu at vinde dem tilbage. De henviste til, at de tyske socialdemokrater var ilde set i deres eget parti, f.eks. ved at skrive:

»In Gesprächen mit den deutschstämmigen Sozialdemokraten müssen diese erinnert werden, daß man sie in den eigenen marxistischen Wahlversammlungen nicht haben will, da dort z.B. bei Reden I. P. Nielsens nur dänisch

55. Callesen (1992) s. 101.

56. Thomsen (1939) s. 113 ff.

57. Callesen (1992) s. 101 f.

58. Callesen (1992) s. 100.

59. Callesen (1992) s. 101 f.

Gesinnte eingeladen werden. Man behandelt sie also als Parteigenossen zweiter Klasse und nimmt an, daß sie alle nationaldänisch gesinnt sind. Beides darf sich doch kein ehrliebender deutscher Sozialdemokrat gefallen lassen«⁶⁰.

»Erst bin ich Däne, dann erst Sozialdemokrat, sagt Staatsminister Stauning. Deutscher Arbeiter, erkennst Du nun, daß Du Verrat an Deinem eigenen Blut übst, wenn Du am 3. April socialdemokratisch stemmer? Deine Stimme gehört der SP«⁶¹.

En reaktion fra socialdemokratisk side, som findes i en annonce i avisen »Socialdemokrat« fra den 28.3. må have virket deprimerende på valgledelsen, fordi den viste, at dens agitation havde været forfejlet:

»Kameradschaftlicher Arbeiterverein 1928 (Tidligere Deutscher Arbeiterverein)⁶² Sønderborg opfordrer alle sine Medlemmer og alle Vælgere til at stemme socialdemokratisk d. 3. April. Vi føler os som danske Statsborgere og har det godt. Hans Davidsen, Formand«.

De *blakkede* blev meget omtalt i mellemkrigstiden, tit med foragt, af og til også med respekt⁶³. Ingen vidste rigtigt, hvem der skulle regnes med til dem. Deres antal blev anslået til at ligge mellem 15 og 20% af den nordslesvigske befolkning⁶⁴. Man så i dem altså et stort vælgerpotential. Landsretssagfører dr. Lauritz Clausen Haderslev, formand for både SK og SWV, vakte stor modvilje i den danske presse, da han den 12.2. i en tale i Rendsborg påstod, at de blakkede udgjorde 50.000 personer ud af en samlet befolkning på 180.000, og at de »efter hele deres Væsen og Indstilling hørte i Tyskheden«⁶⁵. Han regnede i sin tale med lige mange tyskere og blakkede. Altså måtte der være et tysk flertal i den nordslesvigske befolkning. Så urealistiske udtalelser gavnede ikke folkegruppens valgkamp.

Valgtaler og propagandamateriale var delvis dansksprogede, eftersom målgruppen var slesvigerne, ikke kun de tysktalende.

60. »Letzte Winke«, LA pk 44.

61. Valgopråb i NZ d. 28.3.1939.

62. Det var oprindeligt en kulturel forening uden noget politisk mål, Kardel, s. 105.

63. Ernst Schröder, *Die »Blakkede«* i Der Schleswig-Holsteiner 1942, s. 69-76.

64. Nordschleswigfibel s. 5.

65. Grænsevagten 1939, s. 265; Hejmdal d. 14.2.1939; forespørgsel i folketinget d. 11.5.1939, se Grænsevagten 1939, s. 269. Clausens udtalelse blev ikke citeret i tyske aviser eller tidsskrifter. Men citatet må være pålideligt. For i modsat fald ville Möller have afkræftet det overfor folketinget.

3.2.3. *Hvordan blev valgkampen ført?*

Valgkampen blev organiseret med en ualmindelig stor flid og indsats. Allerede i efteråret 1938 blev der dannet en valgledeelse med Jens Möller som formand og lederen af Organisationsamt, Peter Larsen som den organisatoriske leder. Organisationsamt var NSDAPN's hovedkontor. Det var altså fra starten bestemt, at valgkampen skulle føres under nazistisk regi, selv om det officielt stadigvæk var SWV, der stod for folkegruppens politiske arbejde.

Valgledelsen var todelt: I arbejdsudvalget var der 7 personer, og det udvidede udvalg omfattede, foruden arbejdsudvalget, de 5 distriktsvalgledere («Kreiswahlleiter»), formanden for Amt für Presse und Propaganda og en person, som skulle besøge danske vælgermøder. Disse 14 personer planlagde valgkampen og satte mange hjælpere i gang rundt om i Nordslesvig.

Ansvarsområderne blev afgrænset på et udvalgmøde den 27.1.39: Presse, valgfonds, biltjeneste og opklæbningskolonner, talertjeneste, »tomområder« og besøg på danske vælgermøder.

Arkivmaterialet⁶⁶ byder på et godt overblik over opgavernes indhold. Stehr havde ansvaret for *pressen* og sørgede for, at hvert tysk valgmode blev averteret og senere omtalt i NZ. Han formulerede opråb, meddelelsesblade til distriktsformændene, informationskrifter om valgets gennemførelse og informationer til bestemte persongrupper, f.eks. »Winke für Pensionäre«, »Winke für Arbeiter«. I samarbejde med L. Christensen og Deichgräber udgav han den dansksprogede valgavis »Hjemstavns Røst«, som udkom i fire numre i et oplag på ca. 40.000 eksemplarer og blev omdelt af ungdomsorganisationen DJN (Deutsche Jungenschaft Nordschleswig) i alle nordslesvigske hjem.

For at tiltale alle folkelag skulle Stehr vinde mange personer til at skrive i aviserne: Bønder, arbejdere, fiskere og forfattere, hvis de fandtes («wenn vorhanden»)⁶⁷.

Ansvarshavende for *valgfonden* var Heinrich Hänel, leder af den i jan. 1937 oprettede central for alle tyske ungdomsorganisationer »Deutsches Jugendwerk«. Han sørgede for økonomien i sammenhæng med valgkampen. I dec. 1938 lånte han 115 indsamlingsbøsser i Flensborg. Han lod dem plumbere og forsyne med teksten »Spende für Wahlfonds« og sendte dem til alle bygrupper. De ventedes tilbageleveret senest den 1.3.1939 med mindst 30 kr. i hver. Efter tømningen blev de uddelt på ny.

66. LA pk 44 og ADVN N A 4.3.

67. Brev fra Larsen til Stehr d. 18.1.1939, LA pk 44.

Ved hver tysk forsamling skulle der opfordres til at yde en skilling, og fra febr. 1939 blev der i NZ næsten hver dag trykt et opråb: »Keine deutsche Versammlung ohne die Büchse für die Wahlspende«. Tit oplyste avisen om beløb, der var indgået fra navngivne enkeltpersoner eller persongrupper.

Byvalglederne blev også sendt rundt med indsamlingslister. De skulle starte deres indsamling ved en kendt person, som antagelig ville give et stort beløb og derved være et godt eksempel for de andre.

Hänels afregning fra den 18.10.1938 viser indsamlingens resultat: Ca. 14.000 kr. mod udgifter på ca. 15.500 kr. Man havde kun været nødt til at bruge en lille andel af et tilskud fra Tyskland på 5.000 kr.

Afregningen oplyser ikke, hvem der betalte regningen fra NZ på 13.675 kr., og om de i Flensborg trykte plakater og flyveskrifter var en yderligere gave fra Tyskland. Alligevel må man sige, at indsamlingen havde givet et imponerende resultat, når man tager i betragtning, at arbejdsløsheden i byerne var stor, og at der blandt landbefolkningen herskede en så stor nød, at tvangsauktioner stod på dagsordenen.

I 1939 var den enkeltes mobilitet endnu ikke ret stor. Derfor var *biltjenesten* en særlig vigtig opgave, som blev betroet til sagfører Clausen. Alle tyske bilejere fik tilsendt et spørgeskema, i hvilket de blev bedt om at stille deres bil til rådighed mindst én gang om ugen fra 6.3. til og med valgdagen. Arkivalierne giver oplysning om mange tilsagn, ingen afslag og kun en eneste tilkendegivelse af frygt for, at der kunne ske et uheld⁶⁸, selv om bilejerne var blevet gjort bekendt med, at de ikke var forsikret ved den slags kørsel⁶⁹.

Clausen stod også for *opklæbningskolonnerne*. Det var umuligt at klæbe plakater op fra et enkelt centralt sted, når man ville nå ud til den sidste afsides krog. Derfor blev hver byvalgleder opfordret til at danne en opklæbningskolonne, bestående af medlemmer fra mindretallets ungdomsgrupper. De skulle dele flyveblade ud og klæbe plakater op om natten. Om dagen var der en for stor fare for, at modstandere, særlig socialdemokrater, hindrede dem i deres gerning.

Den taktiske fremgangsmåde fremgår af et opråb fra valgledelsen til opklæbningskolonnerne:

---

68. ADVN N A 4.3.

69. LA pk 44.

»... Am Sonnabend, d. 25.3. ist langsam mit dem Kleben zu beginnen. Die Arbeit ist dann täglich zu steigern ... In diesen 3 letzten Tagen muß ganz Nordschleswig bis in die äußersten Winkel mit den Flugblättern der SP überschwemmt werden«⁷⁰.

Samtidig blev byvalglederne opfordret til at sætte kolonnerne i gang: Enhver skulle opfylde sin pligt »gewissenhaft und bis zur Selbstaufopferung«⁷¹.

P. Larsen organiserede *talertjenesten* i samarbejde med den forhenværende redaktør for NZ, Julius Kähler. Valgledelsen havde i sit afgørende møde den 27.1. besluttet, at der kun måtte afholdes vælgermøder de sidste to uger inden valget. Mange af de 36 talere, der stod til rådighed, kom kun til at holde 2-5 taler, mens de 4 hovedtalere Möller, Stehr, L. Christensen og Deichgräber talte mellem 10 og op til 21 gange.

I de to uger afholdtes der 8-9 møder om dagen, hver med to talere, delvis desuden med optog og musik eller med fremvisning af en film⁷².

Peter Callesen, leder af folkegruppens biblioteksvæsen, stod for valgkampen i »*tomrummene*«, hvor han først og fremmest ville vinde de blakkede til at stemme på SP. Valgtalerne blev her gerne holdt på dansk, tit af L. Christensen og Deichgräber og med hovedvægten på økonomiske emner. P. Callesen kunne tit trække mange besøgende til ved at vise en film.

Chr. Paysen havde fået overdraget den opgave at besøge *danske vælgermøder*. Han udvidede den langt ud over det, han selv kunne præstere⁷³. Han satte sig som mål, at hvert dansk vælgermøde skulle besøges af mindst to tyskere. De uddelte flyveblade og sørgede i diskussionen for, at vælgermødet fik et tysk præg (»..., daß jede Wahlversammlung eine deutschen Stempel aufgedrückt bekommt«). Det var igen ungdomsgruppe-medlemmer, der blev forpligtet til at bistå Paysen i dette arbejde.

Denne måde at deltage i danske vælgermøder på virkede så forstyrrende, at partierne af og til undlod at annoncere deres møder i aviserne. Det skete også, at kun den lokale befolkning fik tilladelse til at deltage i diskussionen.

Paysen skaffede sig flest mulige aviser, partiaviser og lokale skrifter for

70. »Klebekolonnen!« LA pk 44.

71. »An die verantwortlichen Ortswahlleiter der SP«, LA pk 44.

72. Kun én af hans film var politisk: »Die Ostmark kehrt heim«. Ellers var det underholdende film, Callesen viste: »Urlaub auf Ehrenwort«, »Unternehmen Michael« og »Der Maulkorb«.

73. Brev fra Paysen til Möller d. 3.2.1939, LA pk 44.

at finde ud af, hvor der blev afholdt »kulturelle foranstaltninger«. Han opfordrede de tyske byvalgledere til at underrette ham om alle danske vælgermøder, der kun blev bekendtgjort gennem flyveblade. Når tyskerne ikke fik adgang, skulle de stå udenfor, protestere højlydt og uddele propagandamateriale.

Journalisterne har i mange artikler og ledere i Hejmdal og Jydske Tidende klaget over, hvor irriterende det virkede på forsamlingernes danske deltagere. Artiklerne er også et tegn på, at der ikke var få tyskere, som gik med til at yde denne ubehagelige indsats.

Kredsvalglederne bar hovedansvaret for, at valgkampen forløb gnidningsløst. De skulle i deres distrikt opbygge et hierarki af sogne- og menighedsvalgledere, celle- og blokledere. De sidstnævnte holdt øje med hver eneste familie i deres blok: De uddelte informationsmateriale, gjorde opmærksom på vælgermøder, meddelte, hvem der skulle have NZ gratis i de sidste uger inden valget, kontrollerede, om tilflyttere stod på valglisten, gjorde opmærksom på, for hvem der skulle søges fri fra arbejde for at kunne gå til valg⁷⁴.

Kredsvalglederne var ansvarlige for, at alle underordnede gjorde deres pligt, og at alle informationerne nåede frem til målgruppen. De skulle forpligte parti- og ungdomsorganisations-medlemmer til at hjælpe, de måtte også henvende sig til forhenværende valgmedhjælpere⁷⁵.

3.2.4. *Hvordan blev der reageret på valgpropagandaen?*

Udfra kildematerialet må man slutte, at motivationen i folkegruppen var så stor, at valgpropagandaen stort set blev gennemført efter valgledelsens hensigt. Men der findes enkelte forsøg på at fremføre kritik. Reaktionen herpå viser, i hvilken grad der blev handlet efter 'førerprincippet': En lærer fra Burkal, som havde fået tilsendt en indsamlingsbøsse, spurgte den 16.1., hvem der stod for indsamlingen, om det var SWV, NSDAPN

---

74. Korrespondencen mellem valgledelsen (v) – gennemslag – og arbejdsgiveren (a) i Düsseldorf viser, hvilken betydning man tillagde hver eneste vælger:

8.3. v: Ansøgning om at K får fri fra sit arbejde i 2 dage for at kunne afgive sin stemme. a bliver bedt om at betale rejseudgifterne.

16.3. a: K får fri, rejsen er betalt, a beder om en dokumentation for, at K har afgivet sin stemme.

19.3. v: Takkebrev til a.

3.4. v: Dokumentation for K's stemmeafgivning.

LA pk 44.

75. Brev fra P. Larsen til Peter Kragh d. 2.2.1939 i anledning af hans udnævnelse til kredsudvalgleder i Tinglev, LA pk 44.

eller NSAN, og hvem der havde udpeget valgledelelsen. Han fik et skarpt svar, som gives i uddrag:

»... Wir haben 115 Büchsen verschickt. Nur Sie scheinen nicht zu verstehen, um was es sich handelt, und hängen sich an Äußerlichkeiten, die für die Erfüllung der Aufgaben völlig belanglos sind. Ich bezweifle daher, daß sie imstande sind, in Ihrem Kirchspiel eine erfolgreiche Sammlung mit der nötigen Energie durchzuführen ...«⁷⁶.

Læreren gentog sine spørgsmål og sendte en kopi til partilederen Möller. Derved havde han diskvalificeret sig som en værdig medhjælper og blev opfordret til at sende indsamlingsbøssen tilbage.

Et svar fik han ikke på sine spørgsmål, som var fuldtud berettigede, da SWV officielt endnu stod for folkegruppens politiske arbejde, mens der i valgledelelsen udelukkende var pg'ere (Parteigenossen). I følgeskrivelsen til indsamlingsbøssen stod der nok »... wurde zwischen Vertretern aller deutschen Organe ... vereinbart, unverzüglich mit einer Einsammlung zu beginnen«. Men et svar på lærerens spørgsmål ville have givet oplysning om kompetencefordelingens tilblivelse.

Plakataktionen blev ikke kun kritiseret i den danske presse. I den sidste fase har den også ført til kritik indenfor folkegruppen. I et brev fra Haderslev til organisationens leder hedder det:

»Hier wird nur geklebt, um den Gegner zu reizen, aber nicht, um aufzuklären; denn die Zettel werden meistens dort angeklebt, wo man weiß, daß der Besitzer sie ... wieder entfernen wird ... Bei mir wird aber nicht geklebt, dagegen bei meinem Nachbarn ..., der die Dinger sofort entfernt«⁷⁷.

Lignende udskjelser må være sket før og blev ikke godkendt af valgledelelsen. I NZ blev der den 28.3. med store bogstaver trykt et opråb til alle opklæbningskolonner, om at de kun måtte klæbe plakater op på steder, hvor ejeren havde givet tilladelse dertil.

Der var folketyskere, som ikke så sig i stand til åbent at unddrage sig det pres, de følte sig udsat for. Af et brev fra Rødding, skrevet dagen efter valget, fremgår det, at tyskere, som ikke ville støtte NSDAPN, havde givet efter for presset om at gå til valg, men de havde stemt blankt.

76. Brev fra valgledelelsen d. 18.1.1939, LA pk 44.

77. Brev til Kähler d. 28.3.1939, LA pk 44.

Den ihærdige tyske valgpropaganda modsvarede fra *dansk side* på flere måder: Danske Samfund udvidedes til at omfatte hele Nordslesvig som »Dansk Samraad«⁷⁸. Det var en sammenslutning på tværs af alle danske demokratiske partier. Den var blevet stiftet i 1933 i grænseområdet som modvægt mod den tyske folkegruppes nazificering.

Det kommunistiske parti undlod at stille op for at undgå et spild af stemmer og rådede sine medlemmer at stemme på liste A. Bondepartiet fik af samme grund en kandidat med på Venstres liste.

I nogle områder byggedes der en valgorganisation op, som kunne stå mål med den tyske. Jes Caspersen har i sine erindringer skildret den for Åbenrå. Valgkampen blev her ført fra et nydannet »Dansk Kontor« med tillidsmænd for hver gade. De oprettede f.eks. et kartotek, i hvilket der blev markeret med farver, hvem der var dansk, tysk, blakket og mere dansk orienteret eller blakket, men mere tysk orienteret⁷⁹.

Tyskerne blev nøje observeret i deres adfærd. De mindste ulovligheder blev meldt til politiet og omtalt i aviser og tidsskrifter. Det voldte f.eks. stor modstand, at der fra den nationalsocialistiske skole i Plön kom tre grupper af elever, i alt ca. 150 unge mænd og 21 lærere. De deltog i opmarch og vælgermøder fra den 25.3. indtil valgdagen. Deres færden er blevet meget omtalt, ikke kun i samtidige aviser og tidsskrifter, men også i den senere historiske litteratur⁸⁰.

Udfra kilderne kan følgende kendsgerninger omkring deres indsats fastslås: Valgledelsen hilste plönernes tilbud om at komme til Nordslesvig med glæde, men vendte sig imod, at lærerne holdt valgtaler. De var nok uddannede talere, men de var ikke tilstrækkeligt kendt med situationen i Nordslesvig. Dog kunne en kort tale på 10 min. være til gavn, »damit auch von Deutschland aus das nationalsozialistische Gewissen noch

78. A. Svensson, *Dansk Samraad*, Sønderjyske Årbøger 1951, s. 1-113.

79. Caspersen, s. 119 ff.

80. F.eks. »Rigstyske plakatsmørere«, *Jydske Tidende* d. 29.3. »Tilsvining af Vinduer og lignende med Valgopraab fortsættes ved 'autoriserede Klæbekolonner' ... fra den holstenske Naziskole i Plön ...«, *Grænsevagten* 1939, s. 160.

»Det havde været et ubehageligt træk i valgkampen, at unge mænd fra en nationalsocialistisk førerskole i Plön var sendt til Nordslesvig for at være med til at klæbe tyske valgplakater op«. (Fink s. 113).

»De skal være blevet indsluset for at virke som uniformerede klæbekolonner« (Caspersen s. 122).

»In der Endphase des Wahlkampfes zogen die Deutschen auch uniformierte Jugendliche aus der sogenannten nationalpolitischen Erziehungsanstalt in Plön südlich der Grenze heran. Diese halfen z. B. beim Aufkleben von Wahlplakaten und Austeilen von Flugblättern«. (Tägil s. 133).

etwas geschärft wird«⁸¹. Elevernes indsats blev fastlagt af den udvidede valgledele den 23.3. En musikgruppe på 52 elever og 7 lærere skulle optræde 10 gange, en spillemandsgruppe på 51 elever og 7 lærere 12 gange og en cyklistgruppe på 48 elever og 7 lærere uden instrumenter 8 gange.

Dagen før deres indrejse blev politiadjutanten for de sønderjyske landsdele gjort bekendt med, at folkegruppen ventede plönerne, og han underrettede justitsminister Steincke derom. Denne kunne dog ikke se noget grundlag for at nægte dem indrejsen, men han blev derefter løbende underrettet om deres adfærd.

Dagen efter elevernes ankomst henvendte en tysk lærer fra Sønderborg sig til valgledele og meddelte, at kriminalpolitiet havde spurgt, om plönerne havde en arbejdstilladelse til at medvirke ved offentlige koncerter. P. Larsen aftalte telefonisk med læreren, at han ved en gentagen forespørgsel skulle sige til politiet, at eleverne under en rejse gennem Nordslesvig var blevet bedt om at lave lidt musik, men at de ikke fik nogen løn⁸².

Natten til den 28.3. blev tre 16-18 år gamle plönere opdaget ved plakatoptklæbning og udvist fra Danmark den næste dag. Natten til den 30.3. hjalp en lærer og en elev med at klæbe plakater op i Brøns og i Rejsby. Også de blev under deres gerning grebet af politiet og landsforvist⁸³. Der er ikke noget, der tyder på, at plönernes plakatoptklæbning var planlagt fra folkegruppens eller fra deres skoles side.

Artikler i danske aviser gav anledning til, at politiet kontrollerede elevernes påklædning, men det viste sig, at de ikke var uniformerede, ganske få var iført skaftstøvler, og nogle enkelte udskiftede efter anmodning fra politiet deres brune overfrakker. Flere »lovovertrædelser« kunne justitsminister Steincke ikke nævne på en forespørgsel fra kommunisterne i folketinget⁸⁴.

I NZ blev plönerne ikke omtalt. Der blev annonceret med spillemands- og fanfareoptog, uden at det blev afsløret, hvor musikanterne kom fra.

Selv om de hverken blev indsat som optøgnskolonner eller var uniformerede, har Harboe Kardel ret, når han om deres virkning siger: »Eifrig hatten die Schüler der staatlichen Bildungsanstalt in Plön mit Blasmusik geholfen, ... hatten aber die Dänen noch kräftiger wachgerütelt als die Deutschen«⁸⁵.

81. Brev fra P. Larsen til lærer Brandt i Plön d. 27.2.1939. LA pk. 44.

82. Breve fra d. 27.2., 16.3. og 27.3. og protokol fra d. 23.3. LA pk 44.

83. Grænsevagten 1939, s. 160 og s. 268 ff.

84. Grænsevagten 1939, s. 267.

85. Kardel, s. 168.

Folkegruppen overreagerede ligeledes, når den følte sig forurettet, f.eks. efter »knippel-indsatsen«: NZ skrev den 15. og 16.3. med overskrifterne »Der Gummiknüppel regiert« og »Tschechische Methoden?«, at politimænd havde slået to tyskere med en knippel ved et dansk vælgermøde. Politiet blev anklaget, der blev fremlagt lægeattester, i hvilke der står noget om en rød stribe på få cm, som kunne være forårsaget under en voldshandling. Klagen blev tilbagevist⁸⁶, og den 30.3. fulgte igen en stor artikel i NZ »Wir marschieren weiter trotz Terror und Boykott«. Det er vanskeligt at afgøre, hvad der reelt var sket. Dog ser det ud til at have været en ren bagatel: To unge havde foran Folkehjem i Åbenrå uddelt flyveblade og var blevet bortvist af politifolk. De havde fjernet sig meget nølende og senere deltaget i en demonstration foran politikontoret. Der var de kommet ind i et slagsmål og havde fået et par ganske ubetydende besurer.

Man må spørge, om en sådan måde at føre en valgkamp på er velegnet til at vinde stemmer. Ligeledes, om NSDAPN var berettiget til at føre valgkampen på sine egne præmisser på hele folkegruppens vegne. Og hvis der var grupper, som hellere ville have ført valgkampen på en anden måde, hvordan de så i givet fald gjorde sig gældende, og hvad de opnåede. Svaret på det første spørgsmål kan aflæses af valgresultatet (kap. 4). De øvrige spørgsmål søges besvaret først.

3.3. NSDAPN's kamp om overherredømmet

Partiet rådede allerede inden valgkampen over hele organisationsapparatet. Det betonedes så ofte og indtrængende, at der herskede enighed om fremgangsmåden, at man kan nære mistanke om, at det derved ville dække over en vis usikkerhed.

To kilder kan bekræfte denne formodning, den i forordet omtalte fortrolige skrivelse, som i de første dage af marts måned blev lanceret i tyske og danske kredse, og et deltaget valgopråb i NZ fra 18.3. (bilag 5b).

3.3.1. Hvilke grupper var der indenfor folkegruppen?

Den *fortrolige skrivelse* (bilag 5a) er underskrevet af A. Freiberg, forsikringsinspektør og distriktsleder for SWV i Tønder, og Hans Schmidt-Oksbøl. Freiberg havde i efteråret 1938 afløst Jep Nissen som kommissarisk formand for NSAN og udnævnt Schmidt-Oksbøl til partiets næstformand.

---

86. Lægeattester, anklage fra P. Larsen, stillingtagen fra politiet, anklagens tilbagevisning, forpligtelse til at skrive en berigtigelse i NZ, LA pk 44.

NSAN, det første tyske naziparti i Nordslesvig fra 1933, havde under skiftende »Landesführer« – fra sept. 1934 Jep Nissen – forårsaget stor uro indenfor folkegruppen. På initiativ af gauleder Lohse blev NSAN i juli 1935 sammen med flere andre nationalsocialistiske partier afløst af NSDAPN. De andre partier var først og fremmest DNSAN under P. Larsen og Deutsche Front under Schmidt-Wodder. Möller, et forhenværende NSAN-medlem, blev udnævnt som partifører for det nye parti.

Mange NSAN-medlemmer skiftede efterhånden over til det nye parti, nogle endda til SK, f.eks. Chr. Bruhn. Men partiet lod sig ikke opløse og kæmpede i flere år forgæves om en fornyet anerkendelse fra de tyske myndigheder som det eneste ægte nazipati. NSAN's resterende medlems-tal i 1939 kan ikke opgøres.

Freiberg og Schmidt-Oksbøl tog i den fortrolige skrivelse afstand fra tre punkter i NSDAPN's politik – uden at nævne partiet – og opfordrede de tysksindede til at tilslutte sig deres holdning: De tog Hitlers udtalelser om grænsen bogstaveligt. De håbede på, at de nationale problemer på et senere tidspunkt ville kunne løses ad fredelig vej. De ville først og fremmest arbejde for en dansk-tysk tilnærmelse, som skulle afløse det bestående modsætningsforhold og danne grundlag for en løsning af de nationale problemer. Det var en kovending i forhold til partiets tidligere indstilling. I partiavisen »N. S. Stoßtrupp« havde mottoet været »Wir wollen zurück zum Reich«⁸⁷.

Få dage efter offentliggørelsen lod Schmidt-Oksbøl sig opstille som kandidat nr. 4 på SP's liste.

Det *todelte opråb* (bilag 5b) i NZ er fra den 18.3. Den ene halvdel er underskrevet af Jens Möller og den anden af Johannes Schmidt. Læserens første indtryk er: Det tilbagetrædende folketingsmedlem overgiver roret til sin efterfølger.

Indholdet gør dette indtryk til skamme. Overskriften foregiver, at alle kræfter er rettet mod det store mål, mens teksterne viser forskellige syn på samme sag. I Möllers opråb er valget det vigtigste siden 1920, i Schmidts et af mange, der vil følge efter.

Efter Möller er det enhver tyskers pligt at vise, at han er en del af det nye folkefællesskab, og at nationalsocialismen vil overvinde alle forhindringer. Hos Schmidt betyder den seneste udvikling i Tyskland, at enhver tysker har

87. N. S. Stoßtrupp d. 19.7., 2.8. og 20.8.1937. Fra jan. 1938 stod der i avisens hoved: »Ziel des Kampfes: Zurück zum Reich!« og »Kampforgan der NSAN zur Befreiung Nord-schleswigs«. I 1939 var avisen indstillet.

pligt til at påtage sig et ansvar for fred mellem folkene. Begge opfordrer til at stemme tysk, Schmidt for at løse den omtalte opgave, Möller for at sejre.

Ingen af dem nævner det parti, de opfordrer til at stemme på, Schmidt antyder skepsis overfor sine efterfølgere. Vil de mon erkende deres ansvar og vise sig det værdigt? Möller skriver under som fører for et parti (NSDAPN), der ikke stiller op til valget. Han opfordrer mennesker, der ikke er medlem af hans parti, til at stemme på et andet ikke navngivet parti (SP), hvis spidskandidat han er, uden at sige noget derom.

Han taler til tyskerne, som om de alle var medlemmer af hans parti, betegner sejren som sikker og lader samtidig en person komme til orde i op-råbet, som ikke er hans partifælle.

De, der dengang har læst valgopråbene grundigt, må have indset, at folkegruppen var splittet, og at der herskede nogen usikkerhed, om SP ville få den ønskede opbakning fra folkegruppens egne rækker.

De to kilder viser, at der var mindst to grupper, der ikke lå på linje med NSDAPN, som udadtil førte ordet: NSAN og Schmidt-Wodders tilhængere i SWV⁸⁸. Vi har i dag mulighed for at analysere, hvorledes de gjorde sig gældende i valgkampen, og hvorfor de gav efter over for NSDAPN.

3.3.2. *Hvad gjorde grupperne for at gøre sig gældende?*

Flere breve og et protokolat skaber en vis klarhed over, hvilken hensigt NSAN havde med den *fortrolige skrivelse*, hvorfor den blev offentliggjort, hvilken betydning den fik for selve NSAN, og hvordan den påvirkede valgkampen.

Den 17.1. holdt ca. 20 NSAN-medlemmer et møde i Tinglev. Der er tilsyneladende ikke blevet ført protokol, men Tinglev-kredsens valgleder Peter Kragh har omtalt det i et brev til Möller den næste dag. Kraghs svigerfar, åbenbart initiativtager til mødet, havde forinden udtalt overfor sin svigersøn, at hensigten var at opløse partiet og overføre alle medlemmer til NSDAPN. Efter mødet havde han ikke udtalt sig under henvisning til sin tavshedspligt. Kragh skrev:

»Ich kann dieses ... Schweigen nicht erklären, besonders nicht, wo ich kürzlich mit Freiberg eingehend gesprochen habe und die Auflösung der NSAN doch sicher gestern abend Gegenstand der Beratung gewesen ist. Ich möchte annehmen, daß sie etwas planen, was noch nicht bekannt werden darf.«⁸⁹

88. Et brev fra Schmidt-Wodder fra d. 26.1.1939 er et tegn på, at han mindst i Haderslev og i Tønder havde tilhængere, som ønskede, at han kandiderede for folketinget igen. LAS 182.
89. LA pk 44.

Efter at gauleder Lohse i okt. 1938 havde taget afstand fra partiet og dets leder Jep Nissen, var partiet åbenbart så svækket, at det enten måtte gå helt i opløsning eller starte et nyt fremstød. Man gjorde det sidste.

På Tinglev-mødet må det være blevet besluttet at anmode Schmidt-Wodder om at stille op til folketingsvalget igen. For han skrev den 26.1. i et brev, at Schmidt-Oksbøl og Freiberg havde opsøgt ham og på NSAN's vegne bedt ham om at kandidere igen. Den samme opfordring havde han fået fra Haderslev-kredsens SWV⁹⁰.

I løbet af de følgende uger skrev Freiberg den fortrolige skrivelse. Han fik Schmidt-Oksbøl til at være medunderskriver og lod den trykke på rødt papir. Schmidt-Oksbøl fremlagde den til diskussion ved et møde, han indbød til den 21.2. i Sønderborg.

Den overleverede beretning om dette møde er skrevet af en unavngiven person. I indledningen står der: »Aus den Aussagen unserer Pg, die teils an der Versammlung teilnahmen, teils die Besprechung in Bruchstücken von außen mit angehört haben«⁹¹. Skribenten havde altså ikke deltaget i mødet og stod kritisk over for NSAN, idet han omtalte de 40 tilstedeværende som 35% kværuanter og kendte »Quertreiber«, 25% uvidende medløbere og 40% borgere, som følte sig presset (»die sich an die Wand gedrückt fühlten«).

De 35% kværuanter må have udgjort ca. 14 personer. Disse ville i henhold til beretningen danne en ny »Volksgemeinschaft«, Schleswigsche Partei, som hver tysker overfor den danske stat ville kunne være bekendt at være medlem af, og som den fortrolige skrivelse skulle danne grundlag for. Derved skulle man kunne overvinde opsplittelsen i de to nazistiske partier NSAN og NSDAPN og de borgerlige (SWV). Disse var gennem den nuværende diktatoriske politik fuldstændig sat ud af spillet. Ligeledes var Schmidt-Oksbøl sikker på, at man på dette grundlag ville kunne få Schmidt-Wodder til at kandidere igen.

I en flere timers diskussion blev etableringen af en sådan organisation forkastet, men man vedtog alligevel at anmode Schmidt-Wodder om endnu engang at kandidere til folketinget. Hvis han afslog, skulle det pålægges Möller at følge en mere moderat kurs og at optage det samlede NSAN i sit parti. Hvis han ikke gav efter, ville NSAN true med at 1) offentliggøre den fortrolige skrivelse, 2) opfordre Schmidt-Wodder til at stille op i Tønder-kredsen, og 3) udgive et eget ugeblad »Volksbote« med Freiberg som redaktør.

90. Schmidt-Wodders udkast til sit afslag, LAS 182.

91. LA pk 44.

Schmidt-Wodder stod fast på sin beslutning om ikke at kandidere⁹². Derefter valgte Freiberg og Schmidt-Oksbøl hver sin vej. Schmidt-Oksbøl ville med truslen om at offentliggøre den fortrolige skrivelse vinde de udenforstående og tvinge NSDAPN ind på sin linje – med eller uden Möller. Freiberg ville derimod med det samme viderebringe den til forskellige personligheder⁹³.

Schmidt-Oksbøl så nu ingen anden udvej end selv at kandidere for SP, i håb om at ændre kursen indefra. Hans valgopråb »Nach eigenem Gesetz«⁹⁴ viser et forsøg i denne retning. Oprindeligt havde han skrevet det som bidrag til det første nummer af »Volksbote«⁹⁵. Hans adfærd indbragte ham den bebrejdelse fra Freiberg, at han havde ladet sig indfange af modparten og herved svigtet sit eget parti og i særdeleshed ham som formand⁹⁶.

Uenigheden mellem Freiberg og Schmidt blev ikke alment kendt indenfor NSAN. Mange partimedlemmer skrev til Schmidt, hvor uforstående de stod overfor hans kandidatur. Der fremkom forslag om at opstille en egen liste, nogle truede med at ville stemme blankt⁹⁷, andre opfordrede ham til at trække sin kandidatur tilbage⁹⁸. Jeg har ikke fundet nogen positiv reaktion fra NSAN's side. Der foreligger derimod mange breve, i hvilke Freibergs offentliggørelse af den fortrolige skrivelse bliver hilst med tilfredshed⁹⁹.

Striden mellem Freiberg og Schmidt-Oksbøl var formodentlig den sidste anledning til, at NSAN gik i opløsning kort efter valget.

Det *todelte opråb* er også resultatet af en beslutningsproces: Omkring den 5.2. tog Schmidt-Wodder afsked med sine vælgere med et skrift på 11

---

92. Schmidt-Wodder regnede med, at folkeafstemningen d. 23.5. ville få en forfatningsændring og dermed et folketingsvalg til efteråret 1939 som følge. Dette valg anså han for at være mere betydende end forårsvalet, og til det var han villig til at kandidere igen. Brev fra d. 16.3.1939, LAS 399.71.

Forfatningsændringen blev nedstemt ved folkeafstemningen da der manglede 0,54% i de nødvendige 45%.

93. Brev fra Schmidt-Oksbøl til Schmidt-Wodder d. 23.3.1939, LAS 182.

94. LA pk 44.

95. ADVN N I 2.28.3. Tidsskriftet blev ikke trykt dengang. Men Schmidt-Oksbøl har i 1968 for anden gang ved hjælp af et tidsskrift »Der Nord-Schleswiger Volksbote« prøvet på at etablere et tysk-dansk samarbejde, men igen uden held.

Tidsskriftet blev kun trykt i 2 numre: Juni 1968 og april 1969.

96. Se breve fra Freiberg til Schmidt-Oksbøl, ADVN N I 2.28.1. og Schmidt-Oksbøls redegørelse i et brev til Schmidt-Wodder d. 23.3.1939, LAS 182.

97. Brev fra en mand i Rødding d. 2.4.1939, LA pk 44.

98. ADVN N I 2.28.1.

99. Breve til Schmidt-Oksbøl fra marts 1939, ADVN N I 2.28.1.

sider: »Das nationale Ringen in Nordschleswig. Was erreicht ist, und was werden muß. Ein Wort zur Besinnung«.

Dette skrift blev livligt kommenteret som hans testamente, særlig i den danske presse og gennemgående med følgende indhold: Vi har aldrig været enige i Pastor Schmidts indstilling til grænsen, men han har altid og alle vegne skabt agtelse og tillid hos sine omgivelser. Hans afskedsskrift markerer en udpræget modsætning til den tyske folkegruppens nuværende ledere¹⁰⁰.

For at modvirke dette indtryk, offentliggjorde København-korrespondenten for Flensburger Nachrichten Hans Schröder et interview med Schmidt i NZ, i hvilket han nægtede at kritisere sine efterfølgere på forhånd¹⁰¹.

Reaktionen på Schmidts afskedsskrift må have gjort Möller betænkelig. Han beordrede Pg Peter Callesen, som havde et godt forhold til Schmidt, til at forsøge at få denne til at underskrive et valgopråb sammen med Möller og landretssagfører Clausen, både Pg og formand for både SK og SWV. I et brev til Möller afslog Schmidt dette¹⁰².

Han skrev: »... ich kann nicht loyaler gegen Sie sein. Ich weiß, daß Ihre Mitarbeiter schon lange wünschten, daß Leute meiner Art abtreten ... Ich selbst glaube, daß der Weg nach vorne nicht von heut auf morgen zurückgelegt werden kann, und rechne mit der Möglichkeit, daß Deutschland noch eine Stunde ernster Entscheidung bevorsteht. Jetzt treten Sie vor ... Ich trete zurück. So entspricht es der Sachlage und der Ehrlichkeit«.

Brevet afspejler en blanding af resignation og frygt for nazismens fremtid, ikke kun i Nordslesvig, men også i Tyskland. Samtidig giver det udtryk for ønsket om på én gang at modvirke en splittelse af folkegruppen og at forblive tro mod sin egen overbevisning. Schmidt vidste, at han blev nøje observeret af den danske presse, men at han på den anden side var den eneste, der uden at stå NSDAPN nær alligevel havde en mulighed for at ytre sig i NZ.

Formodentlig har denne mulighed været afgørende for, at han efter en samtale med Møller gik med til at offentliggøre det todelte opråb¹⁰³. Det gav ham en mulighed for selv at formulere den tekst, som blev forsynet

100. Nationaltidende d. 7.2., 17.2., 18.2.; Berlingske Tidende d. 7.2.; Socialdemokraten d. 7.2., 21.2., 22.2.; Flensborg Avis d. 22.2.; Kristeligt Dagblad d. 26.2.; Hejmdal d. 18.2.; 22.2.; Dannevirke d. 18.2.1939.

101. NZ d. 21.2.1939.

102. Brev fra Schmidt-Wodder til Möller, udateret, LAS 182.

103. Senere randnotits (med blyant) på brevet (note 102).

med hans underskrift. Den 9.3. skrev Callesen et takkebrev til Schmidt. Aftalen er altså blevet truffet inden kandidatopstillingen den 12.3.

Forinden havde Schmidt sammen med Möller og Clausen været med til at skrive under på en opfordring til en indsamling. Den blev flere gange trykt i NZ. Senere anmodninger om at understøtte NSDAPN i valgkampen har Schmidt afslået. »Ginge ich weiter, würden die verschiedenen politischen Auffassungen aufeinander prallen«¹⁰⁴.

Men han skrev den 1.4. sit eget valgopråb i NZ. Det er det eneste eksempel på, at en holdning kom til udtryk, uden at være godkendt af NSDAPN. Schmidts opråb adskiller sig endnu tydeligere fra den jargon, man ellers finder i NZ de sidste dage inden valget, end hans bidrag til det todelte opråb. Schmidt skrev:

»Wir wollen unserem Volksnachbarn ehrliche Achtung entgegenbringen, so war es unsere alte Losung, so ist es die neue nationalsozialistische Linie. Das wollen wir tun als Deutsche, die sich mit heißem Herzen zu ihrem Volk kennen ... Vor allem gilt es zu erreichen, daß jeder auf seinem Boden sicher wohnen und arbeiten kann ...«

3.3.3. *Hvorfor dominerede NSDAPN?*

På denne baggrund virker NZ's beretning om kandidatopstillingen ikke kun som en evig, næsten bevidstløs gentagelse af de samme slagord, men som et udtryk for en umådelig lettelse over, at en stor fare var overstået:

»Alle Beschlüsse in voller Einmütigkeit gefaßt ... Es gereicht allen Vertretern zur Ehre, daß die Entscheidungen in voller Einmütigkeit gefaßt wurden, so daß das Deutschtum als geschlossene Front in den Wahlkampf eintritt. Damit sind die Hoffnungen auf eine eventuelle deutsche Uneinigkeit wieder einmal zerplatzt ... geht das Deutschtum in nie dagewesener Geschlossenheit in den Wahlkampf hinein und trägt schon die Gewähr des Erfolges in Händen ...«.

Taler af Möller og Clausen ved samme lejlighed bærer lignende præg. Clausen kalder kandidatopstillingen et »Höhepunkt volklicher Geschlossenheit« og appellerer til at vise den samme enighed ved valget. Hermed viser han, at man nok har vundet et slag, men slet ikke er så sikker på sejren, som man foregiver.

104. Kopi af et svar til Jep Schmidt, udateret, LAS 182.

Denne enighed var blevet opnået gennem en raffineret taktisk manøvre. Opstillingsmødet blev annonceret i NZ den 8.3., undertegnet af »Hauptvorstand des SWV, Dr. Clausen, Vorsitzender«. Der blev indbudt til et hovedbestyrelsesmøde den 12.3. kl. 13 og til et delegeretmøde kl. 14. Kun de i kredsforamlingerne valgte delegerede havde adgang og stemmeret og skulle sørge for, at de til det formål fik udstedt en legitimation af deres kredsleder. Det gav kredslederen en mulighed for at manipulere. Han kunne sørge for, at de delegerede, der var Pg, i hvert fald fik deres legitimation, mens han lod de andre selv tage initiativet. Alle kredsledere var Pg-ere og medlemmer af valglelsen. De kendte altså den kritiske situation.

Hovedbestyrelsen, som overvejende bestod af Pg-ere, havde kandidatlisten færdig, inden delegeretmødet begyndte¹⁰⁵, og forelagde den som enstemmig beslutning. De 80 delegerede, som »ikke alle var Pg-ere«¹⁰⁶, fik altså næsten ingen chance for at tænke sig om, inden de godkendte listen. Der var tilsyneladende heller ingen grund til ikke at gøre det, for alle tre grupper var tilgodeset: 4 kandidater fra NSDAPN, 2 som tilregnes NSAN¹⁰⁷ og 2 fra SWV. Det viste sig dog at være værdiløst, da der – åbenbart først efter at listen var godkendt – med »overvejende flertal« blev stemt for en bunden liste, de første to kandidater var Pg-ere, alle andre stod på en håbløs plads, NSANerne på nr. 3 og 4, SWVerne på de sidste numre 7 og 8.

Et enigt NSAN, en større indsats fra de ikke-nazistiske SWVere eller succes med dannelsen af folkefællesskabet kunne måske have forhindret en så klar afgørelse til fordel for NSDAPN. Nu havde det imidlertid vundet overherredømmet og kunne med Organisationsamt, Amt für Presse und Propaganda og NZ føre en uhindret kamp, ikke kun for at vinde socialdemokrater og blakkede, men også for at pålægge hver tysker at stemme på SP.

4. Valgets resultat

Planen ser ud til at være lykkedes: SP fik 15016 stemmer, en stigning på 2517 eller fra 15,45% i 1935 til 15,9% og dermed den største andel, det nogensinde har opnået i Nordslesvig. Det skyldes den store valgdeltagelse på 92,4% mod 79,2% i hele Danmark, at den relative andel ikke steg mere end 0,45%.

105. NZ d. 13.3.1939.

106. KNS d. 13.3.1939.

107. I grunden er det uretfærdigt at regne Chr. Bruhn som kandidat fra NSAN (Tägil s. 131, Lenzing s. 152). Han var gået over i NSDAPN og blev derfor i sit gamle parti foragtet som en forræder. (Breve til Schmidt-Oksbøl fra marts 1939, ADVN N 12.24.).

De første to kandidater Möller og Deichgräber fik hhv. 6162 og 2505 personlige stemmer. Schmidt-Oksbøl og de to ikke-nazistiske SWV-kandidater fik tilsammen kun 855 stemmer. Dermed havde de to grupper vist sig betydningsløse.

Det er blevet meget diskuteret, om det lykkedes at vinde socialdemokraterne og de blakkede. Det er måske sket i nogle enkelte tilfælde, men bestemt ikke i stort omfang. Afhængig af hvilke forventninger man havde i forvejen, kunne man indenfor folkegruppen vurdere resultatet som en sejr eller som et nederlag.

5. Konklusion

I litteraturen fokuseres der på, at den tyske folkegruppes valgparole – eller i det mindste dens hovedformål – ved folketingsvalget den 3.4.1939 var at skabe forudsætningen for en grænserevision. En revision af grænsen var efter 1920 et af folkegruppens hovedmål og stod som sådan i SWV's statutters §§1 og 2. Det mistede ikke sin betydning i nazitiden og blev først opgivet i 1945.

Men det var ikke planlagt, at grænserevisionskravet skulle spille en rolle ved dette valg. Det kan hverken føres tilbage til en beslutningsproces i valgledelsen eller til en »Führer-befehl«.

Mens valgkampen var i gang i Danmark, blev Böhmen og Mähren omdannet til et tysk protektorat den 15.3. og Memelland indlemmet i Tyskland den 22.3. Disse begivenheder fik nogle tyske valgagitorer i Nordslesvig til at trække en linje frem til en ophævelse af Versailles-traktatens afgørelser angående den dansk-tyske grænse, selv om dette var i modstrid med både aftalerne fra juli 1935 og med udtalelser af Hitler fra både sept. 1938 og jan. 1939.

Grænserevisionskravet blev kun inddraget af få – omend særlig fremtrædende – valgagitorer og først i den allersidste fase af valgkampen. Da det skete i sammenhæng med Tysklands grænseflytninger mod øst, har det vakt stor opsigt i den danske presse.

Den officielle valgparole »Kampf um Lebensraum« blev defineret som en kamp for løsningen af de økonomiske problemer, som var endnu større i Nordslesvig end i det øvrige Danmark.

Med denne parole optrådte den tyske folkegruppe som talerør for hele den nordslesvigske befolkning og ville i særdeleshed vinde de tyske socialdemokrater og de blakkede til at stemme på SP.

Det bevirkede, at de danske partier fandt sammen til et enestående sam-

arbejde, med det resultat, at stemmeprocenten i Nordslesvig langt oversteg den i det øvrige Danmark.

Samtidig med valgkampen førte tre grupper indenfor folkegruppen en indbyrdes kamp for at gøre sig gældende. NSAN, det første nazistiske parti fra 1933, gjorde flere forsøg på at påvirke valgkampen, i første række med det mål at etablere en dansk-tysk tilnærmelse. Disse forsøg slog fejl, da der opstod en strid mellem formanden og næstformanden om den nødvendige fremgangsmåde.

SWV, folkegruppens ældste politiske forening fra 1920, var i 1939 endnu officielt ansvarlig for forberedelsen af valget. Men SWV var så genensyret af det i 1935 dannede og af Slesvig-Holsten og Berlin anerkendte naziparti NSDAPN, at foreningen mistede magten. Folkegruppens mangeårige eneste folketingsmedlem Schmidt-Wodder, der ikke blev anset som nazist, nød ikke mere den nødvendige anerkendelse fra det nazistiske Tyskland og kunne med sine formaninger næppe påvirke NSDAPN's fremgangsmåde. Han følte sig nødsaget til at udtale sig meget tilbageholdende for ikke at splitte tyskerne og i særdeleshed for ikke at give de danske partier anledning til at bruge uenigheden som grundlag for deres egen propaganda.

NSDAPN gik af med sejren. Det havde i forvejen alle forudsætninger for at bestemme valgkampens organisation, idet det rådede over et »Organisationsamt«, et »Amt für Presse und Propaganda« og havde den eneste tyske avis i Nordslesvig, NZ, som sit talerør. Disse fordele blev udnyttet til det yderste i en meget velorganiseret, aggressiv valgkamp.

Det eneste punkt, hvor NSDAPN tog hensyn til de to andre grupper, var kandidatopstillingen, men så snart partiet havde opnået, at kandidatlisten blev anmeldt som en bunden liste, var NSAN's og SWV's kandidater degraderet til at vinde stemmer uden at have den mindste chance for at blive valgt.

Valgresultatet viste, at dette sidste sikkerhedsnet havde været overflødig. Spidskandidat og partifører Jens Möller fik næsten halvdelen af alle SP's stemmer.

Litteratur

Fremstillinger

- Andersen, Richard, *Danmark i 30'erne*, København 1968. (Andersen).
- Becker-Christensen, Henrik, *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932*, Åbenrå 1990. (Becker-Christensen).
- Beretning til Folketinget, afgivet af den af Tinget under 25.10.1950 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45 bd. XIV. *Det Tyske Mindretal under Besættelsen*, København 1953. (PKB).
- Callesen, Gerd, *Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924*, Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 21, Åbenrå 1970. (Callesen 1970).
- Callesen, Gerd, *Fred ved grænsen*, s. 92-105 i *Vandkunsten 7/8* København 1992. (Callesen 1992).
- Caspersen, Jes Peter, *Sådan var det*, Åbenrå 1990. (Caspersen).
- Christensen, Lorenz, *Hjemmetyskheds-Problemet*, s. 220-254 i *Sønderjyske Årbøger* 1929. (Christensen).
- Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig (udg.), *Materialien zur Geschichte Schleswigs*, Åbenrå 1976. (Materialien).
- Elklit, Jørgen, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard, *Nationalt Tilhørsforhold i Nordslesvig*. Resultatet fra en interviewundersøgelse, København 1978. (Elklit).
- Eskildsen, Claus, *Den nationale Stilling 1939*, s. 229-258 i *Sønderjysk Månedsskrift* 1938/39. (Eskildsen).
- Fink, Troels, *Sønderjylland siden Genforeningen*, København 1955. (Fink).
- Hansen, Ernst Siegfried, *Kurier der Heimat*, Bielefeld 1955. (E. S. Hansen).
- Hansen, Niels, *Tyske Udtalelser om Grænserevisionskravet*, s. 424-449 i *Festskrift til H. P. Hanssen*, Åbenrå 1932. (N. Hansen).
- Hoffmann, Erich, *Grundlinien der Geschichte der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig von 1920-1955*, s. 1-83 i *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig*, Heft 61/62, Åbenrå 1990. (Hoffmann).
- Hopp, Peter og Mogensen, Carsten, *Ostersturm/Påskeblæsten 1933*, Flensburg 1983. (Hopp).
- Jacobsen, Hans-Adolf, *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933-1938*, Frankfurt 1968. (Jacobsen).
- Jessen, Christian (udg.), *Fårhus 1945-1949*, Husum 1987. (Jessen).
- Jürgensen, Wilhelm, *Nordschleswig-Fibel*, Flensburg 1939.
- Kamphövener, Morten, *Hvad er en hjemmetysker?* s. 199-208 i *Sønderjysk Månedsskrift*, Åbenrå 1969. (Kamphövener).
- Kardel, Harboe, *Fünf Jahrzehnte in Nordschleswig*, Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 22, Åbenrå 1970. (Kardel 1970).
- Kardel, Harboe, *Grenzlandmelodie in Dur und Moll*, Neumünster 1975. (Kardel 1975).
- Lenzing, Hilke, *Die deutsche Volksgruppe in Dänemark und das nationalsozialistische Deutschland (1933-1939)*, Bonn 1973. (Lenzing).
- Lumans, Vadis O., *The Nordic Destiny: The Peculiar Role of the German Minority in North Schleswig in Hitler's Plans and Politics for Denmark*, *Scandinavian Journal of History* 1990, Vol. 15, No 2. (Lumans).
- Noack, Johan Peter, *Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen*, København 1974. (Noack).
- Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830*, København 1982. (Rerup).
- Schmidt, Johannes, *Das nationale Ringen in Nordschleswig*, Tønder 1939. (Schmidt).
- Sjøqvist, Viggo, *Danmarks Udenrigspolitisk 1933-1940*, København 1966. (Sjøqvist).

- Stehr, Rudolf, *Neubeginn und kritische Rückschau*, Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 43/44, Åbenrå 1981. (Stehr).
- Svensson, Adolf, *Dansk Samraad*, s. 1-113 i Sønderjydske Årbøger, Åbenrå 1951. (Svensson).
- Thomsen, Alexander, *Bevölkerungspolitische Untersuchungen in der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig* (doktordisputats, maskinskrevet), Kiel 1939. (Thomsen 1939).
- Thomsen, Alexander, *Die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig*, Berlin 1941. (Thomsen 1941).
- Thomsen, Alexander, *Et Anslag mod Danmarks Sydgrænse og et Led i dets Afværgelse*, København 1960. (Thomsen 1960).
- Trommer, Aage, *Hitlers Udenrigspolitik*, Odense 1976. (Trommer).
- Tägil, Sven, *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig*, København 1970 (Tägil).

Tidsskrifter og aviser

- Dannevirke, forår 1939.
- Der Schleswig-Holsteiner, 1939.
- Grænsevagten 1939.
- Hejmdal, forår 1939.
- Korrespondenzbureau Nordschleswig (KNS), forår 1939.
- Nordschleswigsche Zeitung (NZ), efterår 1938 og forår 1939.
- Socialdemokraten, forår 1939.

Arkiver

- Archiv der deutschen Volksgruppe Nordschleswig*, Åbenrå (ADV N)
- N Nachlässe:
- N I Hans Schmidt-Oxbüll:
- 2.24. Korrespondenz mit Johannes Schmidt-Wodder 1933-55.
  - 2.28.2. Korrespondenz Schleswigscher Wählerverein 1926-39.
  - 2.28.3. Korrespondenz NSAN 1934-44.
- N XVIII Anna Wernich:
- 3.2.1. Nordschleswigsche Frauenschaft, Kreisleitg. 1934-39.
- N A Deutsche Nordschleswiger:
4. Julius Kähler:
  - 4.3. Unterlagen betr. Folketingswahl 1939.
- V II Deutsche Volksgruppe Nordschleswig:
1. Die deutsche Volksgruppe 1920-1933.
  - 1.5. Schleswigscher Wählerverein.
  - 1.5.1. Schleswigscher Wählerverein, Ort und Kreis Apenrade. Verhandlungsprotokolle 1932-1940.
  - 1.5.3. Schleswigscher Wählerverein, Kreisverein Tondern, Verhandlungsprotokoll 1922-39.
  - 1.5.4. Aufruf zur Gründung eines Königsaubundes 24.4.27.
  2. Die deutsche Volksgruppe 1933-40.
  - 2.8. Flugblätter, Abhandlungen, Aufrufe.
  - 2.17. Wahlplakate.
  5. Akten Auswärtiges Amt.
  - 5.48. Aufzeichnungen früherer Gesandter über nordschleswigsche Verhältnisse 1924-38.
  - 5.51. Deutsche Volksgruppe Nordschleswig 1940-42.
  10. Das abgetretene Gebiet Nordschleswig.

Landesarchiv Schleswig

Abt. 399.71. Schmidt-Wodders Privatarhiv:

182. Deutsche und dänische Korrespondenz und Materialsammlung betr. private und politische Angelegenheiten. (LAS 182).

Abt. 409. Korrespondenzbureau Nordschleswig: 1938 og 1939. (KNS).

Landsarkivet Åbenrå

Mindretalsarkiverne:

Schleswigscher Wählerverein:

pk 44 Materiale vedr. folketingsvalget 1939. (LA pk 44).

Acc 1413 Ernst Schröders privatarkiv:

XIV forskellige manuskripter. (LA XIV).

XVII forskelligt vedr. Nordschleswigsche Zeitung. (LA XVII).

Bilag

Bilag 1

Citat fra Sven Tägil

»Zuweilen bezog die deutsche Wahlagitation auch Nahrung aus der gleichzeitigen expansiven Außenpolitik, die Deutschland um diese Zeit an anderen Grenzen des Reichs führte. Die Lösung der tschechoslowakischen Frage wie auch der Anschluß des Memellandes an Deutschland im März 1939 erhielten viel Raum in der Endphase des Wahlkampfes. Die verschiedenen Etappen der Grenzpolitik Hitler-Deutschlands wurden geschildert, und die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig in das systematische Schema eingeordnet, das man zu erkennen meinte. Mehr oder weniger explizite sprachen sich die Meinungsbildner der Volksgruppe für den Anschluß an die Parole »heim ins Reich« aus. Das größte Aufsehen weckte es, als Parteiführer Jens Möller eine Rede in Tondern mit den Worten schloß: »Führer, mach uns frei!««

Kilde: Tägil, s. 132.

Bilag 2

Citater fra valgtaler

25.3. Stehr: »... Im ganzen Deutschen Reich sieht man auf uns, man hat uns in den Schutz des Reiches einbezogen, aber man verlangt von uns, daß wir uns des großdeutschen Geschehens würdig erweisen. Wir müssen am 3. April eine klare Antwort geben, eine Antwort so klar, daß sie in Kopenhagen und Berlin verstanden wird«.

27.3. Möller: »Versailles ist für ewig tot ... Laßt uns zeigen, daß das Wort Kameradschaft kein leerer Begriff für uns ist, sondern heiliger Ernst. Dann wird uns der Wahltag den Sieg bringen. Dieser Sieg wird ein einziger Ruf sein: Führer, mach uns frei!«

1.4. Bruhn: »Wenn wir am 3. April unsere Pflicht tun, dann wird auch bei uns die Hoffnung eine feste Form finden: Ein Volk, ein Reich, ein Führer!«

1.4. Möller: »Wir haben vom Führer gelernt, wie wir den Kampf um deutsches Lebensrecht zu führen haben ... Wir sind der Auffassung, daß unsere Heimat nicht ohne Deutschland leben

kann. Aber damit allmählich Ruhe entstehen kann, ist es nötig, daß zwischen den beiden Völkern Verhandlungen stattfinden. Es könnte sonst sein, daß Ereignisse eintreten, über die wir nicht mehr Herr sind«.

Kilde: NZ

Bilag 3

Citater fra avisartikler

29.3. Hans Sommer: »... Es geht nach wie vor um Schleswig. Es geht um das Land zwischen Königsau und Eider«.30.3. Hansen-Green: »... Ein Raunen und Flüstern geht durch Nord-schleswig über die Grenzfrage und über die Zukunftsaussichten«.

31.3. Kardel: »... Wir sind der deutsche Vortrupp in Schleswigs Linie: Saar, Böhmen, Memeland. Wir sind keine 15%-Minderheit, wie die Dänen sich selbst weismachen möchten, sondern wir sind die Vorposten der starken Mehrheit, die Schleswigs Boden bewohnen«.

2.4. Ernst Schröder: »... auch in Dänemark beginnt sich die Auffassung allmählich Bahn zu brechen, daß die Entscheidung, die man uns mit Hilfe der Feinde des Reiches im Jahre 1920 aufzwang, vielleicht nicht unwiderruflich sein könne«.

Kilde: NZ

Bilag 4a

Flyveblad

Deutsche!

Am Wahltage kennen wir nur

Ein Ziel!

Eine Parole!

Einen Willen!

Deutschland!

Am 3. April wollen wir durch unseren großen
Wahlsieg uns selbst die Bahn frei machen
zum Marsch in die Freiheit.

An jeden ergeht der Ruf:

Deutsche vor die Front!

Wählt

Slesvigsk Parti

*Bilag 4b**Flyveblad***12. März 1938****Oesterreich** kehrt heim ins Reich!**September 1938****Sudetenland** kehrt heim ins Reich!**März 1939****Böhmen und** werden deutsches
Mähren Protectorat!**März 1939****M e m e l** kehrt heim ins Reich!**3. April 1939****Nordschleswig**stimmt für**Slesvigsk Parti!**

Bilag 5a

Fortrolig skrivelse

Aufruf!

Die Politik unseres Führers ist auch für uns in Nordschleswig die Richtlinie unseres politischen Handelns.

An dem Worte des Führers, daß er in Europa keine territorialen Forderungen mehr zu stellen hat, wollen wir nicht deuteln.

Das Vertrauen zum Worte des Führers soll durch uns in der Welt nicht geschmälert werden.

Es bleibt doch unsere Zuversicht, daß ein Tag kommen wird, wo der ehrliche Wille, ein deutsch-dänisches Vertrauensverhältnis herzustellen, noch manches ordnen wird, was heute das Vertrauen stört, auch in den territorialen Entscheidungen.

Diese Zuversicht bedeutet keine Einschränkung unseres Willens, von uns aus zu einer deutsch-dänischen Annäherung beizutragen. Wir lehnen es deshalb ab, einen Kurs mitzumachen, der geeignet ist, die deutsch-dänischen Gegensätze zu verschärfen.

Wir wollen eine positive Politik führen, um unsere Volksgruppe zum Schrittmacher einer deutsch-dänischen Annäherung zu machen und auf diesem Wege unsere volle Gleichberechtigung zu erhalten. Der Wille, in nationalsozialistischer Haltung fest und treu zusammenzustehen, ist weiter selbstverständliche Pflicht und widerspricht nicht dem ehrlichen Wunsche, mit dem dänischen Volk in Frieden zu leben.

Wir glauben, unserm Volk durch diesen politischen Kurs einen großen Dienst zu leisten, dessen Früchte unserer Volksgruppe zugute kommen werden.

Wir fordern hiermit jeden Deutschen unserer Volksgruppe auf, sich dieser Politik anzuschließen, um einen festen und einigen deutschen Block in Nordschleswig zu bilden.

A. Freiberg, Tondern

Hans Schmidt, Oxbüll

Kilde: Udkast til den fortrolige skrivelse ADVN N I 2.28.3.

Bilag 5b

Todelt valgoprøb

Sonnabend, den 18. Mårz 1939

Seite 9

Deutsch-Nordschleswiglar zur Wahl

Zwei Aufrufe — Alle Kräfte ausgerichtet auf das große Ziel

In wenigen Tagen werden wir vor eine bedeutungsvolle Entscheidung gestellt. Kein deutscher Mann, keine deutsche Frau kann an dieser Entscheidung vorbeigehen. Am 3. April muß der letzte Deutsche seine Pflicht tun.

Es handelt sich um die wichtigste Wahl seit dem Jahre 1920. Sowohl in Dänemark als auch in unserem deutschen Vaterland wird dem Ergebnis mit größter Spannung entgegengesehen. Man will aus dieser Wahl ersehen, wie sich die Entwicklung in Nordschleswig in der Zukunft vollziehen wird.

Lafst uns beweisen, daß ein Funke von dem völkischen Erwachen, das durch unser ganzes deutsches Volk geht, auch zu uns übergesprungen ist. Lafst uns zeigen, daß die nationalsozialistische Weltanschauung starke Kräfte freimacht und einen neuen Glauben schafft, für den es keine Hindernisse gibt.

Wir wollen in Geschlossenheit der kommenden Entscheidung entgegengehen, gestützt auf das wertvollste Gut, das uns der Führer gab: die deutsche Volksgemeinschaft, die alle umschließt.

In diesem Zeichen werden wir siegen!

Heil Hitler!

Dr. Müller,
Parteiührer der N. S. D. A. P. Nordschleswig.

Am 3. April werden wir wieder zur Wahl gerufen und weitere Wahlen folgen. Wie immer bedeutet das auch heute für uns ein Bekenntnis zu unserem Volk und zur Heimat Nordschleswig. Wie immer ist es ein Ringen mit dem dänischen Nachbarvolk.

Der Führer schuf 1938 das große deutsche Reich und gab unserem Volk die hohe Aufgabe, einen Frieden zu bauen, der auf Achtung von Volk zu Volk sich gründet. Dazu müssen wir stark dastehen und uns unsrer Verantwortung bewußt sein.

Wir wählen in einer Stunde großer geschichtlicher Entscheidungen. Zeigen wir uns ihrer würdig.

Ich selbst trete von der politischen Stellung zurück, die ich seit 1920 innehatte. Wie ich sie auffaßte und durchzuführen bemüht war, davon habe ich in meinem Abschiedswort Zeugnis abgelegt. Andere Männer treten vor, die Aufgabe bleibt dieselbe.

Niemands darf am Wahltag fehlen. Jeder muß bereit sein, für die deutsche Sache einzustehen mit seiner Stimme und mit seinem Opfer.

J. Schmidt-Wobber,
Deutscher Abgeordneter im Folketing.

Sven Estridsens danmarkshistorie

Danmarks politiske historie ca. 890-965

Af Bent Østergaard

Danmarks rigshistorie fra ca. 890 til 965 er meget vanskelig at skabe klarhed over. Et hovedproblem er de to fjendtlige indfald med påfølgende kongeskifter, der fandt sted omkring år 900: Først kom Olav fra »Sueonia« og overtog kongemagten, men hans efterfølgere mistede den få år senere til en ny erobrerhær, ledet af Hardeknud fra »Northmannia«. Om disse to begivenheder i vor historie er der kun bevaret én eneste beretning: Sven Estridsens mundtlige overleveringer, nedfældet af Adam af Bremen. Med udgangspunkt i disse oplysninger forsøger skolebibliotekar Bent Østergaard at nytægne konturerne af periodens politiske historie.

Sven Estridsen og Adam af Bremen

Engang omkring 1070 mødtes den danske konge Sven Estridsen med en delegation fra ærkebiskop Adalbert i Bremen. Mødet skulle få stor betydning for senere dansk historieskrivning, idet lederen af ærkesædets domskole, Adam, fik lejlighed til at udspørge kongen om Danmarks og de andre nordiske landes forhold og ældre historie. I sin krønike om de hamburgske ærkebisper fortalte Adam siden om mødet med kongen:

Da jeg i ærkebispens allersidste tid¹ kom til Bremen, og efter at jeg havde hørt om denne konges indsigt (*sapientia*), belavede jeg mig straks på at rejse til ham. Som alle andre blev jeg modtaget meget venligt af ham, og jeg har af hans mund samlet meget stof til denne lille bog.

Thi han var meget kyndig i boglig viden og meget velvillig mod udlændinge – og han sendte selv sine klerke som prædikanter til hele Sverige, Norge og de øer, som findes i disse egne.

Af hans meget sandru og meget behagelige fortælling har jeg fået at vide, at mange af de barbariske folkeslag i hans tid var omvendt til den kristne tro,

---

1. Ærkebisp Addalbert døde i 1072.

men at adskillige dog også var blevet kronet med martyriet såvel i Sverige som i Norge.²

Adams formål var at beskrive ærkestiftets og den kristne missions historie i Norden – ikke de enkelte landes historie. Selv om vi kan se, at han har kendt og benyttet Einhards værk om Karl den Store, de frankiske rigsannaler og årbøgerne fra Fulda, har han i sin bog udeladt mange af de oplysninger om kongerne og de politiske forhold i Danmark i 800-tallet, der kan findes i disse værker. Også hans korte sammendrag af Sven Estridsens beretning om sine forfædre og forgængere på tronen viser, at disse ikke i sig selv havde hans interesse – utvivlsomt fordi de alle var hedninger.³ Derfor får de kun en ultra-kort omtale som indledning til det, der for Adam er det egentlige: genoptagelsen efter 934 af ærkebispesædets mission i Norden, der havde været afbrudt siden Rimberts død i 888.

Adam giver en yderst velvillig, men formodentlig alligevel ret vederhæftig vurdering af kongen. F.eks. søger han ikke at skjule tidligere stridigheder mellem den danske kongemagt og ærkebisperne i Bremen. Uden at lægge mindste forargelse for dagen nedskriver han f.eks., hvad Sven har fortalt om en uheldig »ungdomsbedrift«: Under en sejltur fra Danmark til England fik Sven det indfald på sørøvervis at hærge kysterne i nærheden af Bremen. Han var da så uheldig at blive indfanget af ærkebispens krigsfolk, som bragte den prominente fange til deres herre. Denne modtog imidlertid prinsen med hæder, sluttede venskab med ham og lod ham nogle dage senere drage videre, ovenikøbet med store foræringer. »Det har kongen personlig fortalt os om sig selv, og han lovpriste i høje toner ærkebispens, som var afholdt af alle på grund af sit smukke ydre og gavmilde sind«, skriver Adam.⁴

---

2. Adam, 3. bog, kap. 54 (egen nyoversættelse). Artiklens citater fra Adam af Bremen bygger på følgende oversættelser: *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, XI: Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches, Berlin 1961; *Adam af Bremen. De hamburgske Ærkebispers Historie og Nordens Beskrivelse*, oversat af Carsten L. Henrichsen, København 1930 (ny udg. 1968); *Adam af Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, oversatt av Emanuel Svenberg, kommenterad av Carl Fredrik Hallencreutz, Kurt Johannesson, Tore Nyberg och Anders Piltz, Stockholm 1984. Jeg har oversat eller nyoversat alle de centrale kilde-tekster. Oversættelsesarbejdet har ikke frembragt revolutionerende omvurderinger, men jeg tror, det vil være forfriskende for dem, der er vant til Carsten Henrichsens oversættelse af Adam, nu at gense de kendte og ofte citerede tekster i en ny og lidt anderledes sprogdragt. Det bemærkes i parentes, om der er tale om Henrichsens eller min egen oversættelse.

3. Adam, 1. bog., kap. 52 (Henrichsens oversættelse s. 57), frit gengivet.

4. Adam, 2. bog, kap. 75 (Henrichsens oversættelse s. 138).

Adam selv giver udtryk for den største tillid til Svens troværdighed, idet han omtaler Sven som »Danerkongen, som vi længe må mindes, og som huskede alle barbarernes bedrifter, *ret som om de var skrevet op*«. ⁵ Adam understreger også, at Sven under sin omtale af morbroderen Knud den Store ikke fortav en mindre heldig tildragelse om en strid med Bremen. ⁶

Hvad angår Svens værdi som kilde, så kan vi se, at kongen åbent har fortalt Adam om sin landflygtighed i Sverige. Til gengæld har han ikke over for Adam omtalt, at morbroderen Knud den Store stod bag drabet på hans far Ulf Jarl i Roskilde kirke. Hvis Søren Balle har ret i, at overleveringen om drabet på Ulf Jarl kun er et helt uverificeret sagn, er dette dog et lod i vægtskålen for Svens troværdighed. ⁷

Nok så vigtigt for os her er imidlertid oplysningerne om meget ældre forhold, hvor vi kun har få andre kilder overleveret til at supplere, hvad Sven Estridsen gennem Adam lader os vide. I det følgende skal de oplysninger, Adam af Bremen har fået fortalt af Sven Estridsen – her kaldet »Sven Estridsens danmarkshistorie« – benyttes som udgangspunkt for en nyvurdering af Danmarks politiske historie fra ca. 890 til 965.

Målet for undersøgelsen er at fremlægge og vurdere det ældste kilde-materiale i sin helhed for at sammenfatte de brugbare elementer, således at hovedlinjerne i denne periodes politiske historie skulle komme til at fremstå i en klarere, mere anskuelig og mere overbevisende form, end det hidtil har været tilfældet. Resultaterne berører især tidspunktet for etableringen af den middelalderlige danske kongeslægt Knytlingerne, begivenhederne i forbindelse med det tyske tog mod Danmark i året 934 samt diskussionen om, hvorvidt Hardeknud Vorm og Gorm den Gamle skal opfattes som én eller to personer.

Forhistorien til de to erobringer o. 900

Inden vi går over til at behandle den periode, hvor Adam af Bremen alene kan støtte sig til, hvad Sven Estridsen har fortalt, skal de forudgående årtiers historie skildres i det omfang, kilderne giver os mulighed for det.

5. Adam, 2. bog, kap. 43 (Henrichsens oversættelse s. 106).

6. Adam, 2. bog, kap. 55 (Henrichsens oversættelse s. 118f.).

7. Se herom Søren Balle, »Ulf Jarl og drabet i Roskilde«, *Historisk årbog for Roskilde Amt*, 1983, s. 23-59.

I Rimberts »Ansgars levned« berettes fyldigt om kong *Horik den Første*, Godfreds søn, som Ansgar efterhånden fik et meget nært forhold til. Kongen gav således tilladelse til bygning af en kirke ved Hedeby. Horik faldt imidlertid i et slag 854, da nogle af hans frænder udefra trængte ind i riget.

Horiks tilhængere magtede dog efter slaget at indsætte en af hans indenlandske slægtninge (antagelig en sønnesøn eller nevø), *Horik den Anden*, som konge. Da den yngre kong Horik havde skubbet sine kristendomsfjendske formyndere til side, lykkedes det Ansgar at genoprette sit gamle tillidsforhold til den danske kongemagt. Endnu en kirke, denne gang i handelsbyen Ribe, kunne grundlægges. Horik må antages at have været i live endnu ved Ansgars død i 865.⁸

De politiske begivenheder under de to Horik'er og deres nærmeste forgængere tilbage til 777 omtales perifert i de frankiske årbøger og andre kilder. Det er ikke forbundet med større vanskelighed at opstille en sammenhængende kongerække for dette tidsrum (777-865) og nogenlunde at angive de enkelte personers slægtsforbindelser (se tavle 1-3).

Efter Ansgars død tynder kildematerialet imidlertid ud. Intet vides således om kong Horik den Andens afgang. For året 873 oplyser årbøgerne fra Fulda, at to samkonger, brødrene *Sigfred* og *Halfdan*, hver især sender gesandter til kong Ludvig den Tyske med gaver og anmodning om fred i grænseegnene – en oplysning, som også Adam bringer.⁹

Enkelte historikere har identificeret kong *Halfdan* i 873 med den konge af samme navn, som kort efter hærgede i England og i 876 uddelte erobret land til sine fæller i Northumberland. Han blev snart fordrevet af sine egne og derefter dræbt i Irland i 877/878.¹⁰

Hvad *Sigfred* angår, så møder vi under belejringen af Paris 885-886 en konge af dette navn, om hvem det hedder: »skønt han kun var konge af navn, var han dog hersker over sine fæller«. Denne omtale skyldes måske, at han i modsætning til de andre tilstedeværende normanner med kongetitel ikke havde len eller andre områder under frankerkongen – men den kan også betyde, at han var fordrevet fra Danmark. Sigfred blev ifølge

8. »Vita Anskarii«, særlig kap. 21-28, i *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, XI, 1961, s. 68-93; *Rimbart: Ansgars Levned*, oversat af P.A. Fenger, 5. Udg., København 1926, s. 126-162.

9. *Vikingerne i Franken*, ved Erling Albrechtsen, Odense 1976, s. 98f.; Adam, 1. bog, kap. 37 (Henrichsens oversættelse s. 43f.).

10. Se således Johannes Steenstrup, *Normannerne*, I, København 1876, s. 113f., 117f.

årbøgerne fra St. Vaast dræbt i Frisland 887.¹¹ Der er intet til hinder for, at denne Sigfred er identisk med den danske konge i 873: Det antydes af adskillige moderne historikere.¹²

En enkelt – men som vi skal se ikke særlig troværdig – kilde omtaler desuden kong Sigfred i forbindelse med slaget ved floden Dyle i nærheden af Louvain i november 891, hvor den tyske konge Arnulf tilføjede de indtrængende daner et blodigt nederlag. Årbøgerne fra Fulda afslutter triumferende deres ret brede beretning om sejren med ordene: »I dette slag faldt to af deres (danernes) konger, Sigfred og Gotafrid«. ¹³ Selv om enkelte danske historikere gennem det sidste sekel har accepteret denne notits fra Fulda som en kendsgerning,¹⁴ må den henføres til annalforfatterens forsøg på at give Arnulfs sejr en ekstra triumf. Sigfred faldt som ovenfor omtalt allerede i 887, og hans fælle under belejringen af Paris, Godfred, var ifølge Reginos krønike blevet dræbt i 885 på Bataverøen (nu i provinsen Geldern). De andre kilder til slaget ved Dyle, årbogen fra St. Vaast og Reginos krønike, omtaler, at der faldt en meget stor mængde daner, men nævner ikke navngivne danske konger – eller i det hele taget konger – ved den lejlighed. Man må gå ud fra, at to kongers fald næppe ville have undgået disse annalforfatters opmærksomhed; om forfatteren af Reginos krønike ved vi, at han netop samme år blev abbed i klosteret Prüm, der ligger nær ved slagpladsen.¹⁵

De »svenske« konger

Adam optager Fulda-annalernes meddelelse om de faldne danerkonger, som han placerer forud for *Helges* overtagelse af kongemagten – ifølge

-
11. *Vikingerne i Paris*, oversat og forklaret af Niels Skyum-Nielsen, København 1967, se bl.a. s. 81; *Vikingerne i Franken*, 1976, bl.a. s. 76ff., 109ff. og 120ff.
  12. Steenstrup har yderligere sat ham i forbindelse med den næsten mytiske vikingehøvding Lodbrogs yngste søn, Sivard Orm-i-øje. Johannes Steenstrup, *Normannerne*, I, 1876, s. 113.
  13. *Vikingerne i Franken*, 1976, s. 112f. (Fulda).
  14. Bl.a. Johannes Steenstrup i *Normannerne*, II, København 1878, s. 281 og i *Danmarks Riges Historie*. I, København 1901, s. 275; Vilhelm la Cour i *Danmarks Historie*, I, København 1947, s. 68; Thorkild Ramskou i (Politikens) *Danmarks historie*, II, København 1962, s. 139; Erik Moltke, »Det svenske Hedebyrige og Danmarks samling«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1985, s. 26 note 2.
  15. De tre kildetekster findes oversat i *Vikingerne i Franken*, 1976, s. 82, 112, 132, og er analyseret af Erik Kroman, *Det danske Rige i den ældre Vikingetid*, København 1976, s. 23-27.

Adam i 891. Med dette årstal som udgangspunkt fortsætter han så med sin beretning om en svensk erobring af Danmark:

Derimod har jeg hørt af den meget sandfærdige danerkonge Svens mund, da han på vor forespørgsel opregnede sine aner (*atavi*): »Efter normannernes nederlag«, sagde han, »herskede, efter hvad jeg med sikkerhed har erfaret (*comperi*), Helge (*Heiligo*), en mand, elsket af folket på grund af sin retfærdighed og hellighed. Efter ham fulgte Olav (*Olaph*), som kom fra Sueonia og opnåede herredømmet over danernes rige (*Regnum Danicum*) med vold og våben; og han havde mange sønner, af hvilke Chnob og Gurd opnåede herredømmet efter faderens død/fald (*obitum*).¹⁶

Beretningen står i det afsnit, hvor Adam behandler ærkebiskop Adalgars tid (888-909). Nogle få kapitler længere fremme i værket, under afsnittet om ærkebiskop Hoger (909-917), tager han denne tråd op. Efter at han har skildret et tronskifte i Tyskland i 911, fortæller han om den »normanniske« erobring af Danmark:

Noget har således den meget berømmelige danerkonge på vor anmodning forelæst for os: Efter Olav«, sagde han, »den sveonske fyrste, som herskede i Danmark (*Dania*) med sine sønner, indsattes i hans sted Sigerich. Og da han havde hersket en kort tid, berøvede Hardegon, Svens søn, som kom fra *Northmannia* ham kongemagten.

Og Adam fortsætter sukkende:

Men om nogle af disse konger – eller rettere danernes voldsherrer – har hersket samtidig, eller den ene har overlevet den anden en kort tid, er usikkert. For os er det tilstrækkeligt at vide, at de alle endnu var hedninge, og at kristendommen i Danmark, som var udplantet af den hellige Ansgar – trods så mange forandringer i regeringerne og trods barbarernes krigstogter dog holdt sig i ikke ringe omfang og ikke helt svandt hen.¹⁷

Adams interesse for disse danske hedningekonger er ikke overvældende. Han omtaler ikke noget slægtskab mellem Sigerich og dennes forgænger. Men her kan vi støtte os på den sikre viden, vi har fra to runesten, der er fundet ved Slesvig/Hedeby. De to næsten enslydende indskrifter siger:

16. Adam, I. bog, kap. 48 (egen nyoversættelse).

17. Adam, I. bog, kap. 52 (egen nyoversættelse).

Asfrid
gjorde denne kumbl
efter Sigtrygg
sin og Gnupas søn

og:

Asfrid *Odinkarsdatter*
gjorde denne kumbl
efter Sigtrygg *konge*
sin og Gnupas søn
*Gorm ristede runerne.*¹⁸

Sigtrygg og Gnupa er de mere korrekte navne på Adams konger Sigerich og Chnob. Med den viden, disse to sten giver os, kan vi opridsede de ydre konturer omkring denne slægt, hvor tre generationer har haft kongemagten.

Asfrid Odinkarsdatter har antagelig tilhørt en fornem dansk høvdingeslægt. To bisper med navnet Odinkar kendes fra en lidt senere tid. De var meget godsrige og i slægt med hinanden, farbror og nevø. Adam siger udtrykkelig, at den yngre Odinkar var af dansk kongeslægt.¹⁹ Det tyder på, at »svenske kongerne« ved ægteskabsforbindelser har formået at knytte sig til indflydelsesrige kredse i Danmark. I betragtning af det korte årsmål, denne kongeslægt har hersket i Danmark, kan Gnupas og Asfrids ægteskab udmærket være indgået før invasionen. Olavsætten har således ved svogerskab med en indenlandsk stormandslægt afstivet sine politiske forhåbninger og muligheder for at opnå kongemagten.

Ifølge Sven Estridsens oplysninger til Adam af Bremen ankom Olav og hans sønner fra *Sueonia*. Det er et lidt videre begreb end det snævre uplandske område Sverige, *Suedia*. Deres flåde har vel haft udgangsbase et eller andet sted i de svensktalende kystområder og skærgårde omkring Østersøen. Var Olavsætten svensk, og herskede den over *hele* Danmark? Går vi ud fra Adam – og hans hjemmelsmand, kong Sven –, må i hvert fald det sidste besvares med et ja. Alligevel har det været i

18. Oversættelsen er tillempet efter Erik Moltke, *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, København 1976, s. 156-157.

19. Adam, 2. bog, kap. 36: *de semine regio Danorum* (Henrichsens oversættelse s. 100).

Fig. 1. Haddeby-stenen 2, den store Sigtryggsten, tidligere kaldet Vedel-spangstenen efter finde-stedet på landtangen mellem Haddeby- og Selk Nor. Asfrid har her ladet udhugge den korte indskrift over sønnen, hvori der findes to runer af svensk type. Foto: Archäologisches Landesmuseum, Schloss Gottorf.

allerhøjeste grad omtvistet blandt danske historikere gennem flere generationer.

Det fører for vidt her at gennemgå alle teorierne om og begrundelserne for et særligt Hedeby-rige – omfattende handelsruten langs Østersøen fra Hedeby til Sverige – som er søgt udledet af arkæologiske fund, dialektale udtryk i Syd-Danmark og svenske runer og staveformer på de to Hedebysten.²⁰ I dag synes de fleste forskere at hælde til den antagelse, at Olav og hans efterkommere må betragtes som konger over det danske rige, selv om enkelte mindre områder kan have ligget uden for deres magtsfære.²¹ Tyske arkæologer har antaget, at en skibsgrav syd for Danevirke, der under udgravningen i 1908 afslørede et pragtudstyr, kan være Olavs. En dansk arkæolog har bragt Ladbyskibet og en totalt ødelagt storgrav fra Søllested på Vestfyn på tale som fyrstelige begravelser fra dette dynasti.²²

Om Olavs afstamning kan intet siges med sikkerhed. Johannes Steenstrup antog, at han tilhørte en gren af den ældre kongeslægt, som midlertidigt var blevet fordrevet.²³ Yngre historikere har fundet dette rimeligt, da man kender andre lignende tilfælde i vikingetiden, hvor kongsemner – herunder også den unge Sven Estridsen – i ufredstider søgte tilflugt i det nuværende Sverige eller langs de frisiske kyster.²⁴ Han kunne således tilhøre den i 827 fordrevne Harald Klaks æt. I denne slægt, der mest opholdt sig ved Frislands og Nederlands kyster, møder vi navnet Godfred.²⁵ Olav kunne dog også tænkes at være en efterkommer af de kongeætlinge, der uden held angreb Danmark i 854.

20. Se bl.a. Lis Jacobsen, *Svenskevældets Fald*, København 1929; Erik Kroman, *Det danske Rige i den ældre Vikingetid*, 1976, s. 141ff.; Aksel E. Christensen, *Vikingetidens Danmark*, København 1969, s. 197ff.; Inge Skovgaard-Petersen i (Gyldendals) *Danmarks historie*, I, København 1977, s. 161ff.; og endelig Niels Lund, »Svenskevældet i Hedeby«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1980, s. 114-125, hvor der gøres op med alle teorierne. Imod Niels Lund se Erik Moltke, »Det svenske Hedebyrige og Danmarks samling«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1985, s. 16f.

21. Bl.a. Niels Lund, H. Hellmuth Andersen, Bent Ousager og Klaus Ebbesen i forskellige bidrag.

22. Behandlet af H. Hellmuth Andersen i »Kongegrave«, *Skalk*, 1985:4 og »Hedenske danske kongegrave og deres historiske baggrund«, *Kuml*, 1985, med henvisninger til bl.a. M. Müller-Witte (note 2-3) og Harald Andersen (note 22).

23. Johannes Steenstrup, *Danmarks Sydgrænse*, København 1900, s. 80, og Peter Sawyer, *Gyldendal og Politikens Danmarks historie*, III, København 1988, s. 218.

24. Som ovenfor note 21.

25. Det skal her bemærkes, at navnene Godfred, Olaf og Sigtríc kan genfindes blandt normanniske fyrster i Irland – se bl.a. registret s. 458ff. i Johannes Steenstrup, *Normannerne*, III, København 1882.

Fig. 2. Det gamle Danmarks område rummer tre fyrstelige grave fra første halvdel af 900-tallet, der af nogle arkæologer er sat i forbindelse med Olav-ætten. Det drejer sig om Danmarks to eneste skibsbegravelser, båd-kammergraven fra Hedeby og Ladby-skibet, samt en stor kammergrav fra Søllested, hvor en fornem kvinde er gravsat. Her ses Ladby-skibet. Foto: Nationalmuseet.

Længe kan Olav ikke have regeret. Adam omtaler ham som mulig samkonge med sine sønner, men siger også, at sønnerne opnåede herredømmet efter faderens *obitum*, hvilket enten kan betyde *fald* eller *død*.²⁶

Olav-dynastiets fald og de »normanniske« konger

Lad os derefter vende os til den »normanniske« erobring af Danmark: Sven Estridsen fortæller i sin beretning til Adam af Bremen, at Hardegon, Svens søn, der kom fra »Normannerlandet« (*Northmannia*), berøvede Olavs sønnesøn Sigtrygg, kongemagten. Adam taler her om en Hardegon, men lidt længere fremme i sin bog – i forbindelse med den tyske kong Henrik den Førstes angreb mod Danmark 934 – om en konge ved navn Hardecnut Wurm. Selv om bremerklerken anvender to forskellige navneformer, taler meget for, at det drejer sig om én og samme person.²⁷ Vi ser altså, at Olavs sønnesøn berøves magten af en udefra kommende høvding, der selv er konge i 934, da sakserne angriber Danmark sydfra.

Hvad der er sket med Sigtrygg, ved vi ikke; måske er han identisk med den Sigerich fra Danmark, der faldt i Seine-området i 943. Hans mor, enkedronningen, har kunnet leve videre uantastet og har endog rejst to anseelige runesten, hvor både mandens og sønnens navne er indristet. Det kan derfor ikke udelukkes, at magtskiftet er foregået forholdsvis fredeligt. De forskellige partier i Danmark kan have udnyttet tronprætendenternes mere eller mindre berettigede – eller alment accepterede – arvekrav på kongemagten til et kompromis, der muliggjorde, at Sigtrygg har måttet affinde sig med at blive afsat, men har bevaret en status som høvding eller jarl. Adam siger kun, at han blev berøvet kongemagten – en langt mere afdæmpet formulering end om Olav, der opnåede herredømmet med vold og våben.²⁸

26. Carsten L. Henrichsen har i sin oversættelse af Adam gengivet *obitum* ved »død«. Ingen dansk historiker har så vidt mig bekendt taget betydningen »fald« op til vurdering.

27. Mens Carsten L. Henrichsens oversættelse af Adam fra 1930 har »Hardegon Svens Søn«, foretrækker den nye svenske oversættelse fra 1984 slet og ret »Svens søn Hardecnut«. Enkelte af håndskrifterne har *Worm filius H.* (søn af H.). Om ordet *filius* er indsat allerede af Adam eller skyldes en senere tilføjelse, er usikkert. Nogle af de lidt yngre håndskrifter har afvigelserne *Hardewich/wigh*. Se herom Curt Weibull, *Sverige och dess nordiska granmakter under den tidlige medeltiden*, Lund 1921. Se i øvrigt note 44 nedenfor.

28. Sven Aggesen og Saxo gør gældende, at en vis *Ennignup* – »en sjællandsk bonde« – blev »indsat til rigets vogter«, altså som en slags rigsforstander, indtil den angiveligt mindreårige Knud selv overtog kongemagten. Saxos modvilje mod at placere (Enni)gnup i kongerækken (se Jørgen Olriks oversættelse bd. I, 1925, s. 483) kan ikke skyldes – som hævdet

Sigtryggs efterfølger blev Hardeknud, søn af Sven. Hvilken baggrund havde han? Personnavnet Sven blev siden ofte anvendt hos hans efterkommere i den danske kongeslægt. Navnet betyder oprindelig »en fri mand, der er i en andens tjeneste.«²⁹ Navneforskeren Kr. Hald har formodet, at Hardeknuds far kan have været en mand af lavere byrd, der takket være sine personlige egenskaber har opnået en høj position under vikingetogene – som Rollo gjorde det i Normandiet.³⁰

Sven Estridsen har som sagt kendt navnet på Sigtryggs efterfølger. Da Sven Estridsens egen søn kaldte sig Knud den Fjerde (eftertiden kaldte ham den Hellige), må han og hans far have haft viden om en konge ved navn Knud eller Hardeknud før Knud den Anden (den Store). Denne Hardeknud har åbenbart båret tilnavnet Wurm eller Orm. Det kan udmærket have været en hædersbetegnelse blandt hans egne – »Lindorm« – selv om Adam foretrækker at udlægge det negativt. Som vi skal se senere, har nogle forskere ganske vist ment, at denne fyrste også har båret navnet Gorm – og altså været identisk med Haralds Blåtands far. Det forekommer dog ikke sandsynligt: Samme person kan næppe have båret to hedenske navne; en sådan navneskik er ukendt på denne tid, hvor det til gengæld ikke var ualmindeligt at tilføje et kristent navn, modtaget ved dåben, til det hedenske.

Den ældste indenrigske kilde, der har søgt at beskrive disse begivenheder, er Roskildekrøniken fra ca. 1137.³¹ Den bringer et meget forvirret sammendrag af Adam af Bremens beretning og andre overleveringer, således at den får Gorm og Harald to gange i kongerækken – en misforståelse, Saxo siden overtager. Den historiske kerne i Roskildekrønikens notits om to brødre, Gorm og Hardeknud, der overfalder danskernes konge Halfdan og deler hans rige – ganske vist således, at den ene får Danmark, den anden England – må henføres til begivenhederne i den dansk-okkuperede del af

---

– Saxos modvilje mod at indrømme et fremmedherredømme over riget. Saxo omtaler adskillige gange i sin sagnhistorie udenlandske fyrster, der behersker eller undertvinger Danmark. Snarere beror Saxos opfattelse på, at Olav-ættens kortvarige herredømme i sam- og eftertid af mange er blevet opfattet som en midlertidig ordning, mens rigets »rette« tronarving afventede bedre tider.

29. Kr. Hald, *Personnavne i Danmark. Oldtiden*, København 1971, s. 62f.

30. Dudo, der bl.a. ud fra familietraditionen i hertugslægten omkring 1015 skrev sit værk om de normanniske hertuger, giver her absolut ingen antydning af, at Rollos danske slægt skulle være i familie med rigets konge. Se *Dudo: Normandiets historie under de første hertuger*, oversat af Erling Albrechtsen, Odense 1979, s. 34f.

31. »Chronicon Roskildense«, kap. 4-6, i *Scriptores Minores Historiæ Danicæ*, ed. M.C.I. Gertz, I, København 1917-18 (genoptryk 1970), s. 17-19. Senest oversat til dansk i *Roskildekrøniken*, oversat og kommenteret af Michael H. Gelting, Højbjerg 1979, s. 12f.

England, som efter Halfdans fordrivelse i 877 endte med at være delt mellem kongerne Cnut/Gudred mod nord og Guthrum/Æthelstan mod syd. Fra Adam af Bremen har Roskildekrøniken overtaget en angivelse af, at Harald Blåtand skulle have regeret i 50 år, idet Roskildekrøniken dog vil mene, at de første 15 år er som samkonge med faderen. Disse tidsangivelser er afgjort forkerte. Den ellers helt ukendte Sven, fader til Adams Hardegon/Hardeknud fra *Northmannia*, bliver i Roskildekrøniken til en »vis Sven, en overløber fra Nordmændene«! Og samme krønike – der i øvrigt gør ham til ovennævnte brødrepars far – vil vide, at han samlede en skare og angreb England. Denne Sven er gennem Roskildekrøniken senere gledet ind i nogle af middelalderens danske kongelister som Sven »Langfod«.

Efterkommerne efter denne ellers helt ukendte Sven skulle blive konger i Danmark. De kaldtes siden Knytlingerne efter personnavnet Knud. De bærer alle navne, der viser slægtens traditioner for opkald: Hardeknud, Gorm (= Guthrum), Harald Blåtand, Sven Tveskæg, Harald, Knud den Store, Hardeknud og senere Sven Estridsen, blandt hvis sønner vi møder både Harald Hen og som anført Knud den Hellige, der selv kaldte sig »den Fjerde«.

Mere usikkert, men interessant, er det at undersøge, hvem »opkomlingen« Svens søn og dennes efterkommere er blevet opkaldt efter. Hardeknud, Svens søn, ankom til Danmark fra »Normannerlandet«. Adams ord *Nort(h)mannia* på dette sted er normalt blevet udlagt som Normandiet eller Norge. Erik Kroman har imidlertid begrundet, at det her skal betyde normannerrigerne i England.³² Uanset om flåden undervejs til Danmark har anløbet Normandiet eller Norge for at øge antallet af skibe og krigere, peger Hardeknuds og hans søn Gorms navne entydigt mod England. I den østlige del af England, der senere blev kaldt Danelagen, ud-råbte de indvandrede daner egne konger. Guthrum (Gorm), der i dåben 878 tog navnet Athelstan, herskede i Østangel til 890. Halfdan, en »Lodbrogssøn«, uddelte land længere mod nord til sin hær i 876, men blev snart fordrevet af sine egne og nogle år efter erstattet af en landsmand, der også førte to navne, Gudred og Cnut. Han var konge ca. 883-894. Navnet Cnut kendes kun fra møntindskrifter. Der kan her være tale om to personer, så Cnut har været Gudreds efterfølger. Gudred havde som ung haft det uheld at falde i krigsfangenskab, men blev løskøbt af danerne og valgt til konge

32. Erik Kroman, *Det danske Rige i den ældre Vikingetid*, 1976, s. 100f. Kroman henviser her også til Johannes Steenstrup, *Danmarks Sydgrænse*, København 1900, s. 38. Oversættelsen af *Northmannia* til »Normannerland« findes i H. Helmuth Andersen, »Hedenske danske kongegrave og deres historiske baggrund«, *Kuml*, 1985, s. 33, note 8.

i York. Den frikøbte Gudred siges at være søn af en Hardeknud af Lethra.

Navneligheden med de senere danske herskere er påfaldende. Hardeknud, Svens søn, og Gorm den Gamle, der først døde o. 958, kan udmærket være nære slægtninge til og efterkommere af de to nævnte konger i England. Den vedføjede stamtavle (tavle 1) er naturligvis kun en hypotese vedrørende de ældste generationer i Knytlingernes æt, men går vi ud fra de almindelige opkaldelsesprincipper, er der gode grunde til at antage, at der har været slægts- og ægteskabsbånd mellem disse fyrster.³³

Tidspunktet for den »normanniske« erobring: 917 eller 934?

Hvis vi kun havde haft Adam af Bremens værk at holde os til, ville historikerne have ansat Hardeknuds invasion til senest 917, da begivenheden af Adam placeres inden for ærkebiskop Hogers periode. Mange historikere har dog ikke villet udelukke, at Adam her har taget fejl, dels fordi han ofte har vist sig unøjagtig i detaljer, ikke mindst vedrørende årstal, men først og fremmest, fordi vi er i den situation, at kong Gnupa også er omtalt i en anden og noget ældre kilde – som Adam tilsyneladende ikke har kendt.

Historieskriveren Widukind, der virkede godt 100 år før Adam, strejfer i sin »Sakserkrønike« fra o. 967/968 af og til begivenheder i Danmark.³⁴ Han er således den ældste – og næsten samtidige – kilde til den kendte beretning om Poppo, der bærer jernbyrd for kong Harald Blåtand og derved bevæger den danske konge – »om hvem det siges, at han var ivrig efter at høre, men sendrægtig i at tale« – til endelig at tage dåben. Det må være sket o. 963.

I Widukinds værk findes også en anden notits om, hvorledes en af Haralds forgængere mindre frivilligt må ikklæde sig den hvide dåbs skjorte. Widukind fortæller om den tyske konge Henrik den Første (918-936):

---

33. Navneopkald i kongeslægten er især behandlet i N.C. Skouvig, *Hardeknud I og Hardsysel. Jellingdynastiets oprindelse*, Herning 1977, s. 36ff., 57f.; og af Erik Kroman, *Det danske Rige i den ældre Vikingetid*, 1976, s. 83, 95, 104, 107. Se også Kr. Hald, *Personnavne i Danmark. Oldtiden*, 1971, s. 62f.

34. Widukinds Sakserkrønike i *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, VIII: Quellen zur Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit, Darmstadt 1977, s. 168 (Harald Blåtands dåb), s. 78 (Gnupa). Dansk oversættelse af J.P. Jacobsen, København 1910, s. 122f. og s. 60.

Da han også havde undertvunget alle de omliggende folkeslag, drog han med en hær mod danerne, som på sørøvertogter angreb friserne. Han besejrede dem, og efter at han havde gjort dem skatskyldige, foranledigede (*fecit*) han deres konge ved navn Chnuba til at modtage dåben.

Widukind har her foretaget en kraftig udbygning af notitsen i Korvej-årbøgerne, vores ældste og mest vidnefaste kilde til disse begivenheder, der under året 934 kun siger: »Kong Henrik angreb (*subeit*) danerne« – eller i en anden håndskrift-version »underkuede« (*subegit*).³⁵ Her omtales hverken dåb eller navn på den daværende danerkonge. Navnet Gnupa står derfor helt for Widukinds egen regning.

Adam er som anført af den mening, at skiftet mellem de to kongeslægter fandt sted i slutningen af ærkebisp Hegers tid (død 916/917).³⁶ Følger vi Adam, skulle kong Gnupa således være død allerede i århundredets andet tiår. Adam har da også en helt anden version end Widukinds om Henriks hærtog mod danerne i 934. Med en unavngiven danerbisp som kilde fortæller han, at danerne hærgede sakserne nord og syd for Elben og indjog dem stor rædsel.

Hos danerne herskede på den tid Hardeknudth Vurm; (han var), det må jeg sige, en meget grusom orm og de kristne særdeles fjendtlig stemt. Fordi han bestræbte sig for fuldstændig at udrydde de kristne, som var i Danerlandet, fordrev han de Guds præster fra sit land; mange af dem dræbte han også under tortur.³⁷

Henrik den Første beslutter da at gribe ind. Da han med en hær var rykket ind i landet,

forskrækkede han ved første angreb kong Vurm så meget, at denne meddelte, at han ville gøre, hvad der blev ham befalet, og ydmygt bad om fred.

Efter at Henrik, der således var blevet sejrherre, havde lagt rigets grænser ved *Sliaswich*, som nu kaldes Hedeby (*Heidaba*), indsatte han en markgreve og befalede en koloni af sakser at bosætte sig dér.

Alt dette – som er meddelt af en vis danerbisp, en kyndig mand – har vi, så pålideligt som det er opfattet, lige så redeligt overgivet til vor kirke.³⁸

35. Korvejårbøgerne i *Monumenta Germaniae Historica*, III, ved F.H. Pertz, Hannover 1939, s. 4.

36. Adam, I. bog, kap. 52-55 og 57 (i *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, XI, 1961, s. 224-229; i Henrichsens oversættelse s. 56-61).

37. Adam, I. bog, kap. 55 (egen nyoversættelse).

38. Adam, I. bog, kap. 57 (egen nyoversættelse).

Hos Adam er Gnupa altså forlængst død, da Henrik angriber danerne i 934. Den konge, vi tidligere har mødt som Hardegon Svens søn, kaldes her Hardeknut Vurm, men må være den samme.

Der hersker en tydelig usikkerhed og nogle uoverensstemmelser mellem de her nævnte beretninger om begivenhederne i 934. I alt findes der syv *ældre kilder*, som omtaler kong Henriks tog mod danerne, *men kun én, Widukind*, omtaler Gnupas navn i den forbindelse. Vi har allerede citeret Korvej-årbøgerne, Widukind og Adam. Lad os herefter se på de fire øvrige notitser.

To mellemeuropæiske kronikører har nedfældet kortfattede oplysninger – ganske vist under årstallet 931 – om togtet mod danerne. En Adalbert har o. 967 i den såkaldte »Fortsættelse af Reginos krønike« skrevet: »Kong Henrik gjorde (*effecit*) abodritternes og danernes konger kristne«. ³⁹ Noget yngre er Hermann den Lamme af Reichenaus krønike. Hermann (1013-1054) skriver, også under 931: »Kong Henrik bevirkede (*effecit*), at abodritternes og normannernes konger blev gjort kristne.« ⁴⁰ – Abodritterne var en vendisk stamme, der boede i Øst-Holsten. Ifølge et andet kildeskrift, Reichenauer-annalerne, modtog en af deres fyrster dåben 931. ⁴¹

En norditaliensk krønikeskriver, Liudprand fra Cremona (o. 920-972), havde som rådgiver og gesandt et meget tæt samarbejde med kong Henriks søn og efterfølger, den senere kejser Otto den Store, der regerede 936-973. Liudprand omtaler hændelserne to gange: ⁴²

Henriks navn var dengang meget højt æret blandt italienerne, fordi han selv alene havde påført danerne, som aldrig tidligere var undertvunget, krig og tvunget dem til at betale skat.

...

Denne (kong Henrik) har også underkuet slavernes utallige folkeslag og tvunget dem til at betale tribut. Han var også den første, som undertvang danerne og tvang dem til at tjene sig (*servire*), og herved har han udvirket, at hans navn er fejret i mange folkeslag.

39. Adalberts fortsættelse af Reginos Krønike i *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, VIII, 1977, s. 196.

40. Herman den Lamme af Reichenaus krønike i *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, XI, 1961, s. 634.

41. Reichenauer-annalerne, *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, XI, 1961, s. 635, note 40.

42. Liudprand fra Cremona i *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, VIII, 1977, s. 396 og 370.

Her hører vi altså hverken om tvangsdåb eller om navnet på danerkongen. Til gengæld er den syvende og sidste kilde, biskop Thietmar fra Merseburg, der fuldendte sit værk 1018, ikke karrig med oplysninger: Han har også andre steder bygget på sit kendskab til Widukind, men udskifter her dennes navn på den tvangsdøbte konge:⁴³ »Desuden tvang han også normannerne og danerne med våben til lydighed og lærte dem og deres konge Knut at undsige deres gamle vantrø og bære Christi åg.« Eller oversat på en lidt anden måde: »Desuden tvang han med våbenmagt normannerne og danerne til at adlyde sig og belærte dem – sammen med deres konge Cnut – om at afstå fra deres hidtidige vildfarelser og at bære Christi åg.«

Adams oplysninger om de to invasioner, hvor fyrster udefra overtager kongemagten i Danmark, har givet anledning til en meget omfattende historisk litteratur. Stort set alle er enige om, at Olav fra *Sueonia* må være ankommet i 890'erne. Diskussionen har stået om, hvornår Hardeknud, Svens søn, fra *Northmannia* tog kongemagten fra Olavs sønnesøn Sigtrygg.

Tidspunktet for Hardegon/Hardeknuds magtovertagelse er som sagt af Adam sat til slutningen af ærkebisp Hegers tid, henimod år 917. Men da Widukind omtaler Gnupa som levende endnu i 934, idet han angiveligt dette år blev besejret og tvangsdøbt af kong Henrik, har mange historikere forsøgt at harmonisere dette med Adams beretning om Hardeknuth Vurm, der overvindes af Henrik og siden får besøg af ærkebisp Unni i 935 eller 936.

Det har imidlertid været mere end vanskeligt for forskerne at placere Henriks togt mod kong Gnupa, sønnen Sigtryggs nederlag til den udefra kommende Hardegon, Svens søn, og tilstedeværelsen af den allerede myndige Harald Blåtands far som etableret konge i Danmark inden for det snævre tidsrum 934-936. Man har som tidligere anført foreslået at løse problemet ved at operere med to kongeriger, således at »Svenskevældets rige« kun omfattede Sydslesvig og øerne langs Østersøen, mens »Jellingkongerne« residerede længere mod nord. Henriks togt skulle da have svækket den »svenske« kong Gnupas position, således at Jellingkongen Gorm den Gamle kunne rykke ned gennem Jylland og samle det danske rige. Denne teori skulle støttes af islandske skjaldekvad om Gorms sejrstog mod Gnupa og en anden konge, Silfraskalli. Mod denne konstruktion

43. Thietmar von Merseburgs Krønike i *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, IX: Thietmar von Merseburg: Chronik, 4. Aufl., Darmstadt 1970, s. 20.

har man med rette indvendt, at de pågældende kvad kun er overleveret i så sene afskrifter (12-1300-tallet), at deres kildeværdi må vige for de langt ældre og til dels næsten samtidige oplysninger, vi har fra annaler og krønikeskrivere i 900- og 1000-tallet.⁴⁴

Fælles for alle disse ældre kilder er, at de ikke opfatter Danmark som opsplittet i mindre småriger. De taler om Danmark og danerne (normannerne) som en enhed, hvor der dog af og til kunne herske flere konger, som f.eks. brødrene Harald Klak og Reginfred 812-813. Adam af Bremen og Sven Estridsen siger ligeledes, at Olav og hans sønner satte sig i besiddelse af kongedømmet i Danmark – ikke i en del af landet. Olavs efterkommere »herskede i Danmark« og den sidste blev »berøvet kongemagten«. Kilderne til Henriks hærtog omtaler danerne og danernes konge.

Men hvem var da konge i 934, Gnupa eller Gorm den Gamle – eller en helt tredje? Fascinationen af modsætningen mellem Widukind og Adam har skygget for en vurdering og sammenligning af *det samlede kildemateriale*. De syv kilder er, som vi har set, ret afvigende, ikke blot med hensyn til den daværende konges navn, men også om, hvorvidt der overhovedet har fundet en dåb eller tvangsdåb sted af en dansk konge i 934. Selv om Widukind er den eneste, der nævner Gnupas navn i forbindelse med dåben, idet han her udbygger, hvad han vidste fra Korvej-årbøgerne, der hverken omtaler kongens navn eller nogen dåb, så har *overraskende mange historikere* tilsyneladende accepteret, at Gnupa var i live og blev tvangsdøbt i 934. *Widukinds solo-oplysning* følges således af betydelige forskere som Johannes Steenstrup, Kr. Erslev, Lis Jacobsen, Vilhelm la Cour, Curt Weibull, Erik Arup, Thorkild Ramskou, Erik Kroman, N.C. Skouvig og Erik Moltke – for blot at nævne nogle af de store afdøde. Også mange arkæologiske værker og de fleste populærhistoriske bøger slutter sig stort set til denne tradition.⁴⁵ I de seneste år er denne anskuelse

---

44. Dr. Lis Jacobsen har i sit berømte værk *Svenskeveldets Fald*, 1929 ud fra filologiske grunde villet hævde, at Hardegon Svens søn og Hardecnuth Vurm er to forskellige personer, den første skulle have heddet Hardegunne. De fleste senere forskere deler dog ikke denne anskuelse, der blev overtaget af N.C. Skouvig i hans bog *Hardeknud I og Hardsyssel*, 1977. Imod denne teori se bl.a. Inge Skovgaard-Petersen, »Den ældre vikingetid«, *Fortid og Nutid*, 1977, s. 410-417. Et forsvar for Skouvig findes hos Erik Moltke, »Det svenske Hedebyrige og Danmarks samling«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1985, s. 22f.

45. Se bl.a. Johannes Steenstrup, *Danmarks Sydgrænse*, 1900, s. 42; Kr. Erslev, »Dronning Tyre og Danevirke«, *Historisk Tidsskrift*, 9. rk. VI, 1929, s. 38; Lis Jacobsen, *Svenskeveldets Fald*, 1929, s. 43; Vilh. la Cour, *Danevirkestudier*, København 1951, s. 94-96; Curt Weibull, »Om det svenska och det danska rikets uppkomst«, i *Källkritik och historia*, Stockholm 1964, s. 7; Erik Arup, *Danmarks Historie*, I, København 1925, s. 114; Erik

blevet videreført af f.eks. Klaus Ebbesen og H. Hellmuth Andersen.⁴⁶ En tredje forsker, Niels Lund, er lidt mere forbeholden omkring navnet på den konge, der angivelig blev tvangsdøbt 934, men tvivler tilsyneladende ikke om, at en sådan dåb har fundet sted:

En sammenligning med andre skriftlige kilder afslører flere fejl og ufuldstændigheder hos Adam. Af kilder som Widukind, Thietmar, Hermann af Reichenau og Liudprand af Cremona fremgår det, at Henrik I Fuglefænger i 934 ved et krigstog gjorde danerne skatskyldige, ligesom han påtvang dem kristendommen. Det er ikke alle kilder, som har begge oplysninger, men det er underordnet i denne sammenhæng. Widukind meddeler også navnet på den danske konge, som Henrik pånødte dåben, nemlig Chnuba. *Selve det, at danskerne har måttet modtage dåben ved denne lejlighed er velbevidnet....*⁴⁷

Større tvivl med hensyn til Gnupe som konge i 934 møder vi hos Inge Skovgaard-Petersen, og hos Aksel E. Christensen manes der til stor forsigtighed. Aksel E. Christensen mener, at den del af Adams beretning, der hviler på den anonyme danske biskop, er tvivlsom, og at man ikke helt kan »udelukke muligheden af, at allerede Widukinds danske kongenavn er forkert«. ⁴⁸ Peter Sawyer tilslutter sig helhjertet denne tvivl. Selv om han undlader at behandle det samlede kildemateriale, mener han dog, at »det er i høj grad tvivlsomt, om den (dåben) overhovedet har fundet sted.« Til gengæld har Sawyer uden mindste belæg i kildematerialet konstrueret en ny hypotese om, at Gorm som oprindelig jysk konge opnåede magten over øerne og Skåne ved at ægte Tyre, som skulle være arving

---

Kroman, *Det danske Rige i den ældre Vikingetid*, 1976, s. 97 og 99; N.C. Skouvig, *Hardeknud I og Hardsyssel*, 1977, s. 35f.; Erik Moltke, *Runerne i Danmark*, 1976, s. 156ff. – Desuden kan nævnes Rikke Agnete Olsen, *Riget skabes*, København 1991, s. 59; Leif Baun Christensen, *Jelling – kronen på værket*, Jelling 1991, s. 44; Poul Skaaning, *Harald Blåtands sidste kamp*, København 1992, s. 96 og 107; Klaus Ebbesen, *Jelling*, København 1990, s. 44.

46. Vedrørende H. Hellmuth Andersen og Klaus Ebbesen, se note 22 og 45.

47. Mens Niels Lund, »Svenskevældet i Hedeby«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1980, s. 114-125, ikke er i tvivl om en tvangsdåb i 934, har han til gengæld i denne artikel meget kyndigt og skarpt gjort op med forgængernes teorier om et særligt Hedebyvælde. I sin nye bog »*de hærger og brænder*«, København 1993, s. 128 udtrykker Lund dog nogen tvivl om Gnupe's tvangsdåb. Erik Moltke imødegik Niels Lunds artikel skarpt i »Det svenske Hedebyrige og Danmarks samling«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1985, s. 16-28.

48. Inge Skovgaard-Petersen, *Danmarks historie*, I, 1977, s. 163; Aksel E. Christensen, *Vikingetidens Danmark*, 1969, s. 200f.

efter en uafhængig kongeæt, der havde hersket over et rige øst for Store Bælt!⁴⁹

Skal vi sammenligne flere afvigende kilder, må de ældste normalt tillægges større troværdighed end de senere. Gives der flere forskellige, mere eller mindre udbroderede oplysninger om samme hændelse, er den enkleste mere sandsynlig end de mere detaljerede. Gnupas eksistens er bevidnet klippefast gennem Asfrids runesten, hvorfra vi også kender navnene på hans hustru, svigerfar og søn og endvidere får at vide, at sønnen har båret kongetitel. Dette passer fint sammen med Adams og Sven Estridsens overlevering om de fire konger af »svenskeætten«.

Den mest troværdige kilde til Henriks hærtog mod danerne er Korvej-årbøgerne, der må antages at have noteret begivenheden omtrent samtidig med, at den fandt sted, og Liudprand af Cremona, der havde personlig omgang med Henriks søn, Otto den Store, og fra ham har kunnet indhente nøje informationer. Men disse kilder beretter *kun* om et hærtog, og om at danerne blev tvunget til at betale en afgift. Var danerkongen ved den lejlighed blevet tvunget til at antage dåben, ville en sådan begivenhed – en vældig triumf for den kristne verden og kong Henrik personlig – næppe være blevet upåagtet, hverken i de samtidige årbøger, eller da Henriks søn videregav beretningen til Liudprand.⁵⁰ En dåb ville ganske givet også være blevet noteret og erindret ved Bremens ærkesæde.

Når der i andre kilder relativt hurtigt har indsneget sig en notits om kristningen, skyldes det antagelig en sammenblanding med Henriks omvendelse af abodritternes konge tre år før. Widukind udvider yderligere ved at supplere den forkerte oplysning om danerkongens dåb med navnet Gnupa. I betragtning af, at Widukinds krønike indeholder andre fejl og overdrivelser, og at Widukinds troværdighed og historiske autoritet i det hele taget indtil for ganske nylig ikke er blevet sat særlig højt af historikerne,⁵¹ er det yderst påfaldende, at *netop hans oplysning om Gnupa* har kunnet vinde så bred tilslutning, som tilfældet har været.

I øvrigt kan man tilføje, at et værk som Ruotgers levnedbeskrivelse af ærkebiskop Bruno af Köln, der er fra o. 967-969, vel taler om, hvorledes danernes vilde folk – mægtigt over land og sø – truede Saksen, men intet

49. Peter Sawyer, *Gyldendal og Politikens Danmarks historie*, III, 1988, s. 219 og 220f.

50. Sammenlign her med Harald Klaks dåb 826 i Ingelheim, der ikke blot er omtalt i »Ansgars levned« og annalerne, men også (sikkert på kejserens foranledning) blev berømmet i et stort latinsk digt af Ermoldus Nigellus, oversat til dansk af Hans Olrik, København 1886.

51. Meddelt forfatteren af lektor, dr. phil. Inge Skovgaard-Petersen.

nævner om en stor sejr med påfølgende tvangsdåb af deres konge.⁵² I betragtning af, at ærkebiskop Bruno (925-965) var søn af kong Henrik – og altså bror til Otto den Store – ville en sikker overlevering om en tvangskristning 934 næppe have undgået Ruotgers opmærksomhed, så meget desto mere som han omhyggeligt beretter om, hvorledes Harald Blåtand senere »må bøje nakken for kongernes konge.«

Den senest nedskrevne af vore syv kilder, Adam af Bremens krønike – der bygger på mundtligt overleverede traditioner, indsamlet i selve Danmark – har *undgået* de mest graverende fejl. Han taler kun om Henriks hærtogt, nævner ikke Gnupa i den forbindelse og taler ikke om tvangsdåb af en dansk konge. Til gengæld omtaler han fejlagtigt en tysk befæstning ved Danmarks sydgrænse.

Tilbage står en undersøgelse af Adams beretning om kong Vurm/Worm, der ydmygt bad om fred og måtte acceptere oprettelsen af et saksisk markgrevskab i Sydslesvig og siden modtage den selvindbudte ærkebisp Unni. Ifølge de primære kilder har Henrik kunnet presse betaling – om det var mere end en engangstribut, må stå hen i det uvisse – ud af den daværende danske konge. Men Adams efterretning om en tysk erobring af egnene omkring Hedeby skyldes givetvis en forveksling med den senere kong Otto den Andens aktiviteter over for Danmark 974-983.

Adams kongenavne er som sagt omgivet af en vis mystik. Harald Blåtands forgængere omtales af Adam fire gange – men med varierende navne- og stoveformer:

1. Hardegon Svens søn, der overtog Danmark fra Sigtrygg,
2. Hardecnuth Vurm,
3. Vurm, kristendomsforfølgeren, som Henrik overvinder,
4. Worm, der sammen med sønnen Harald besøges af Unni.

Hertil kan vi så tilføje, at Thietmar af Merseburg i forbindelse med sin skildring af begivenhederne i 934 kalder danernes konge

5. Cnut.

Vi må her tage stilling til, om Adam uafvidende har sammenblandet to

---

52. »Ruotgeri Vita Brunonis«, kap. 3 og 40, i *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters*, XXII: Lebensbeschreibungen einiger Bishöfe des 10.-12. Jahrhunderts, Darmstadt 1973, s. 184 og s. 240.

forskellige personer, en Hardegon/Hardeknud Svens søn, der kommer udefra og overtager kongemagten, men som lider nederlag til Henrik i 934 – og så dennes søn og senere efterfølger kong Gorm (den Gamle).

Meget taler herfor. Årringsdateringer af træværket i gravkammeret i Jelling viser, at træerne er fældet 958. Skeletresterne fra den fornemme begravelse, man har fundet under den ældste kirke i Jelling, viser en mand, der er død i 40-50 års alderen. Er denne person Gorm, der af sin søn er blevet overflyttet fra højen til en kristen begravelse, må Harald ved faderens død o. 958 have været 20-30 år. I betragtning af, at han døde o. 987 efter deltagelse i aktiv kamp, og da altså har været omkring 60 år, lyder dette ikke usandsynligt. Men til gengæld kan Harald ikke have haft politisk medindflydelse så tidligt som ved Unnis besøg 935-936. Overflyttelsen af faderens lig ville næppe heller have kunnet gennemføres, hvis han erindredes som den grumme kristenforfølger, Adam beskriver.

Alt taler for, at Gnupa ikke var i live i 934, og hvis vi henholder os til Adams tidsfæstelse af den anden invasion til o. 917, har Gorm på dette tidspunkt været en lille dreng. Hardeknud, der berøvede Sigtrygg magten, har da været Gorms far og forgænger. Han har måske også været så uvenlig over for de kristne, som Adam siger. Hvis han, som Thietmar vil vide, var den konge, der måtte vige for Henrik i 934, har han næppe haft grund til at se med blide øjne på de tyske missionærer.

Vedrørende Harald Blåtands far og farfar er der ingen tvivl om, at Adam har gjort sig skyldig i en forglemmelse eller en misforståelse. Sven Estridsen har under sin beretning om Hardeknud med tilnavnet Orm vel også fortalt om sønnen Gorm og sønnesønnen Harald. Adam har så ved senere nedskrivning, redigering og tilføjelse af andet indsamlet materiale, bl.a. fra arkiverne i Bremen, været i den tro, at Hardeknud og Gorm var identiske. Om hans skildring af den daværende danekonges optræden over for de kristne er retfærdig, kan ikke siges. Men er der en kerne af sandhed i beretningen om, at missionæren fra Bremen under sit besøg i Danmark i 935/936 møder en vrangvillig konge og en mere forstående søn – ja, i så fald hed den ramhedenske konge Hardeknud og hans mere pragmatiske søn Gorm!

Gorm den Gamle og Harald Blåtand

Mens nogle af de sene islandske sagaer skildrer Gorm som en erobrer-konge, har de ældste danske historieværker intet herom. Her lader de ham arve riget efter sin forgænger. Til gengæld har de fra Adam overtaget den

– afgjort forkerte – overlevering om hans indædte fjendskab mod de kristne. Adam fortæller, at da ærkebisp Unni i Bremen efter Henriks togt i 934 mente, at troens dør nu var åbnet for danerne, drog han på rejse til deres land:

Da nu den Guds bekender kom til Danerlandet, hvor den meget grusomme Worm siges at have regeret dengang, formåede han ikke at omstemme denne på grund af hans medfødte vildskab; men kongens søn Harald siges han at have vundet ved sin prædiken.

Han gjorde ham så troende i Kristus, at han selv tillod, at den kristendom – som hans fader altid havde næret had til – kunne fremføres offentligt, skønt han endnu ikke modtog dåbens sakramente.

Da så den Guds mand havde ordineret præster ved de enkelte kirker i danernes rige, skal han have betroet de troendes mængde til Harald.

Støttet af dennes bistand og hans udsending (*legatus*) trængte han gennem alle danernes øer, idet han forkyndte Guds ord for (de hedenske) folk og for de troende – som han fandt dér i fangenskab; dem styrkede han i troen.⁵³

Derefter drog Unni som tidligere nævnt videre til Birka, hvor han snart efter døde i året 936.

Som far til Harald Blåtand angiver Adam altså fejlagtigt den grusomme kristendomsforfølger Hardeknud med tilnavnet Worm (Orm). At Adam personligt her har været lidt i tvivl, ses dog klart, idet han to gange anvender glosen *siges* – et tegn på usikkerhed, ligesom når han skriver, at Unni *skal* have betroet de omvendte til kongesønnens omsorg. Hardeknud, Gorms far, har højst sandsynlig været konge i 934, men da havde sønnesønnen Harald ikke alderen til at deltage i politiske aktiviteter.

Gorm den Gamle har kun hersket en kort tid – vel godt en halv snes år. Et kongeskift med den usikkerhed, dette ofte medførte, kunne give nabo-fyrster håb om indflydelse. Vi ved, at den norske konge Håkon foretog et søtog mod Danmark i midten af 940'erne. Det er også dokumenteret, at Otto den Store i 948 lod udnævne tre bisper til Danmark. Måske tog han dette skridt i håb om større medgørlighed fra en ny konges side.

Allerede på dette tidspunkt har mange i Danmark indset, at asatroens dage på længere sigt var talte. Gorm den Gamle har i højere grad end faderen tolereret den kristne mission, der havde det tyske rige i baghånden. Deri minder hans politiske situation om de to Horik'er på Ansgars tid. Ejendommeligt nok siger den sene Roskildekrønike (skrevet o. 1137) i direkte polemik mod Adam, at Unni prædikede – efter hvad nogle siger –

53. Adam, I. bog, kap. 59 (egen nyoversættelse).

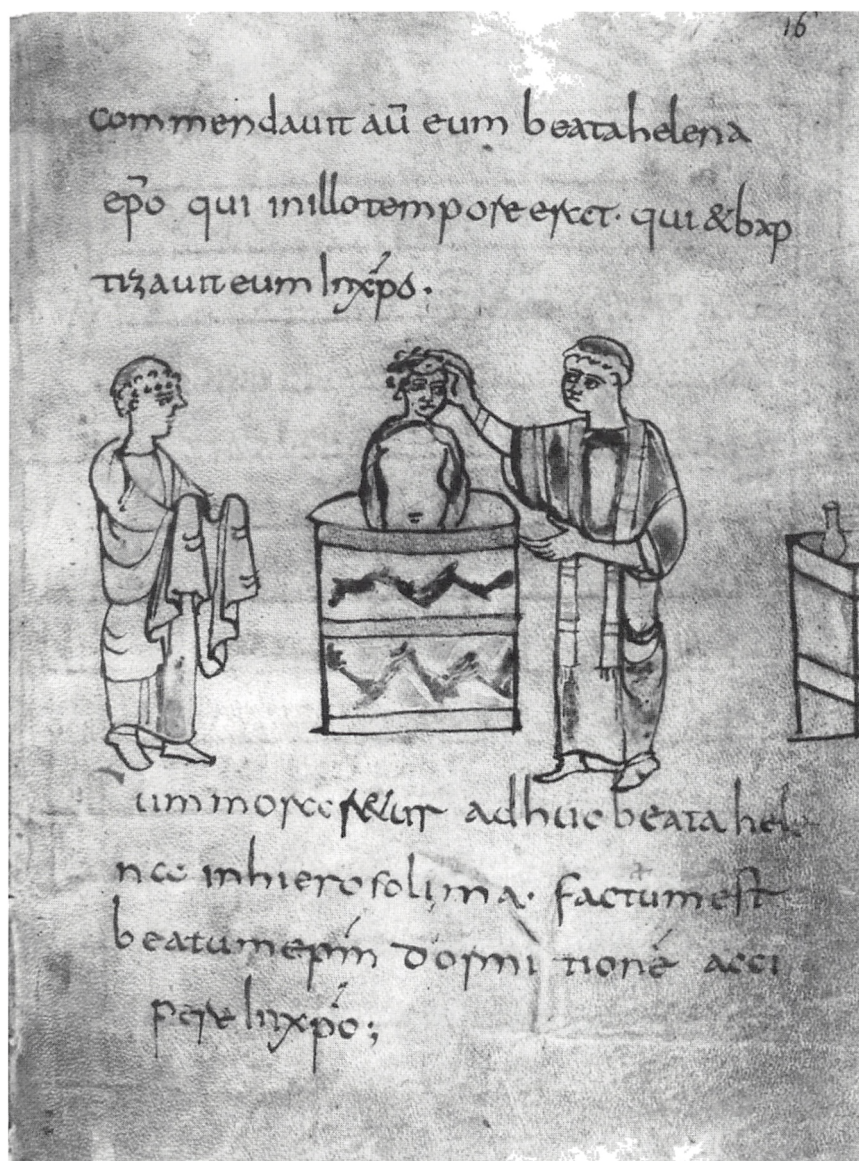

Fig. 3. I det kristne Nordvesteuropa benyttede man i 800-900-tallet et tøndelignende trækar, når fornemme hedningekonger, som f.eks. Harald Klak i 826 og Harald Blåtand o. 963, blev døbt ved neddykning. Derefter iførtes de den hvide dåbskjortel. Illustration fra et teologisk håndskrift o. 814. Foto: Bayerische Staatsbibliothek, München.

»for Gorm og Harald ... og gjorde *dem* venlig stemt mod de kristne og genoprettede de længe forsømte kirker.«⁵⁴ Men samtidig har Gorm som den »overgangsskikkelse«, han var, også måttet tage hensyn til de mere traditionstro kredse i sit rige, bl.a. ved at grundlægge det anselige monument i Jelling – hvis ikke de første spadestik er blevet til på foranledning af hans fader Hardeknud? Der ligger to høje i Jelling. Den ene har efter alt at dømme rummet kong Gorms første begravelse. Den anden, tomme høj har ingen kunnet give en egentlig forklaring på. Sydhøjen, der synes at være senere end nordhøjen (en trærod i højen er dateret 964), er måske rejst af den ætstolte Harald som minde om hans farfar, den ældste Knytling på Danmarks trone.

De sidste hedenske kongers stolte byggeri i Jelling har for mange i samtiden virket som lidt af en anakronisme, den gamle tros sene, men storslåede forsøg på at standse en uundgåelig udvikling. Den udvikling blev fuldbyrdet, da Harald kort tid efter, o. 964, mellem højene i Jelling opførte sin trækirke som Gorms andet gravmæle. De forskellige monumenter i Jelling viser en blanding af hedenske traditioner og udtryk for den sejrende kristentro. Kongerne har her skabt en helhed, der markerer generationernes forskellige oplevelse af gammelt og nyt.

Har Otto den Stores udnævnelse af de tre bisper til Danmark forbindelse med et kongeskifte, kan vi ansætte Gorm den Gamles regeringstid til ca. 948-958. Gorm blev efterfulgt af sin søn Harald Blåtand, hvis dåb har fundet sted omkring 963. Harald har måttet tage hensyn til stemninger blandt sine egne, inden han tog det afgørende skridt. Døbte abodritterfyrster i Holsten fik ofte vanskeligheder med deres hedenske undersåtter. Haralds søn opkaldtes i dåben efter den tyske kejser, Otto den Store. Han fik navnet Sven-Otto, den senere Sven Tveskæg.

Haralds forhold til den tyske nabo var trods alt spændt. Årringeundersøgelser fra Danevirke viser, at kongen har udbedret volden i 968. Men først Otto den Anden gik igen på hærferd mod sin nordlige nabo i 974 – nøjagtig 40 år efter Henriks togt mod Hardeknud.

54. »Chronicon Roskildense«, kap. 4, s. 17 (se også note 31). Mange år før den dendrokronologiske beregning af Gorms sandsynlige dødsår til o. 958 forelå, har Bent Ousager i »Gorm konge. Et retoucheret portræt«, *Skalk*, 1957:2 rigtigt hævdet, at Gorm regerede til henimod 960. Han forkaster dog Adams beretning om, at Unni skulle have besøgt Danmark efter 934 og mener (ligeledes forkert), at Henriks krigstog dette år gjaldt Gnupa, idet han her støtter sig på Widukind. Da han ud fra Adam er overbevist om, at Olavsætten herskede over hele Danmark – altså ikke i et særligt »Hedeby-« eller »Østersø-rige« – må han ud fra tidsregningen placere afslutningen af Gorms regeringstid til omtrent samme tidspunkt som årringsdateringen senere påviste.

Harald lod sig minde for eftertiden gennem runestenens tale i Jelling. Hans hustru kalder ham på en anden sten i Sdr. Vissing, rejst over hendes mor, *Harald den Gode* – det tilnavn, kongen sikkert har ønsket skulle være hans eftermæle. For samtiden gav ordet »gode« visioner om gudsdyrkelse, lykke og de ideelle egenskaber, en stor høvding burde besidde.

Konklusion

Trods visse svagheder må Adam af Bremens værk – støttet af runestene fra Hedeby og Jelling – opfattes som en af de bedste og sikreste kilder til Danmarks politiske historie for det tidsrum, hvor Adam har kunnet støtte sig på oplysninger fra Sven Estridsen. Hvor Adam har fulgt Sven Estridsens vidnesbyrd om kongerækken, synes han således at være på fast grund. Hvor han har medtaget oplysninger fra anden side og samtidig forivret sig, når han vil understrege, hvor hedensk og hvor grusom danerkongen var, fører han nutidslæseren ud på gyngende grund.

Det historiske morads omkring begivenhederne 934-936 er siden blevet gjort endnu mere flydende og forkludret, når historikerne har søgt at harmonisere beretningerne om de forskellige kongenavne, Adam og Widukind nævner som *samtidige*.

Efter gennemgangen af det samlede kildemateriale kan vi konkludere følgende:

1) at Sven Estridsens beretning til Adam af Bremen om Olav, Gurd, Gnupa, Sigtrygg og Hardeknud Svens søn i hovedtrækkene må betragtes som pålidelige, og at Hardeknuds erobring sandsynligvis har fundet sted omkring 917 – ikke som tidligere antaget efter 934.

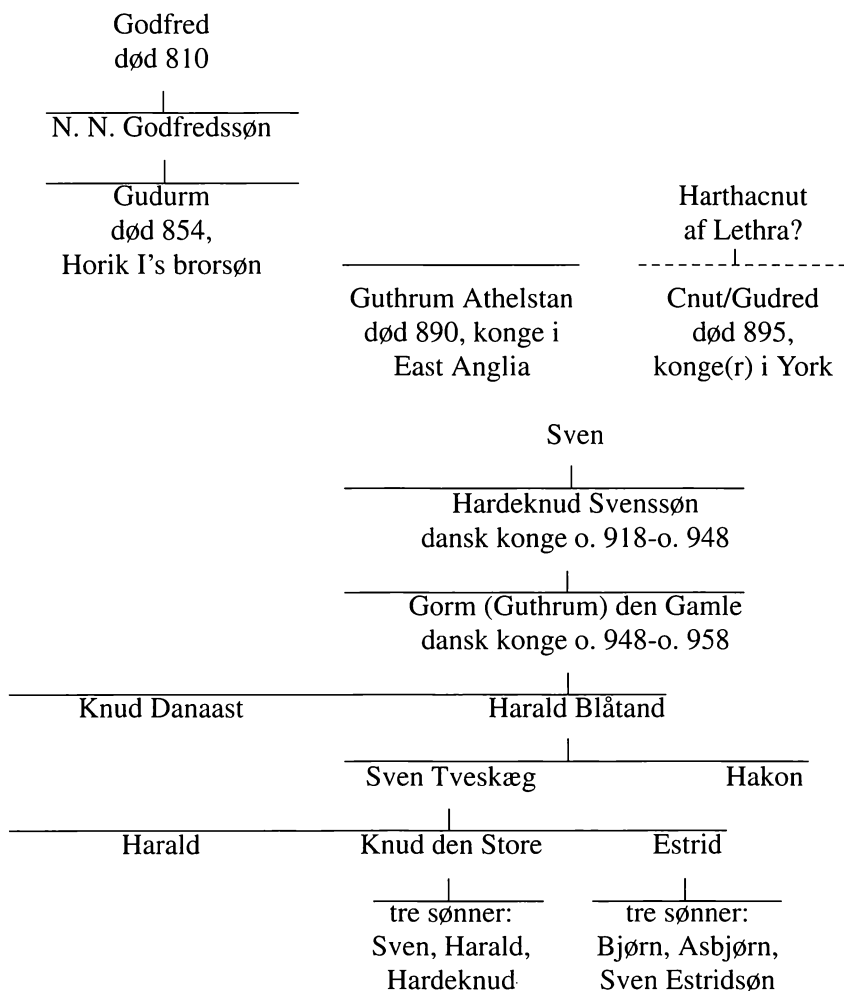
2) at kong Henrik den Første har foretaget et vellykket angreb mod Danmarks sydgrænse i 934, men at han ikke har tvangsdøbt nogen dansk konge, og at Widukinds meddelelse om Gnupa som konge på dette tidspunkt ikke står til troende. De fortvivlede anstrengelser, mange historikere har gjort sig for at harmonisere de indbyrdes uforenelige beretninger om Gnupas døb, Hardegons fordrivelse af hans efterfølger Sigtrygg og Unnis besøg hos kong Gorm den Gamle og den halv voksne Harald Blåtand – alt sammen angivelig inden for det snævre åremål 934-936 – skulle hermed være et overstået stadium i dansk historieskrivning.

3) at det ikke har stået Adam klart, at Harald Blåtand ikke var søn af Hardeknud, men en sønnesøn, og at Adam derved har forårsaget den senere begrebsforvirring omkring Hardegon Svens søn, Hardeknut Vurm og Worm. Også Knud den Helliges omtale af sig selv som værende den fjer-

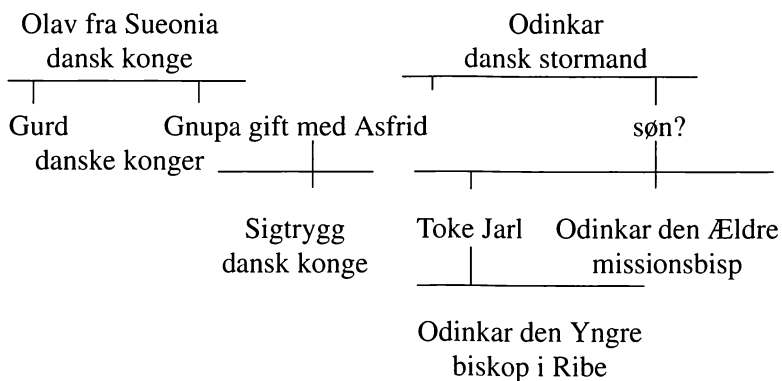
de konge ved navn Knud bestyrker, at Hardeknud og Gorm må være to forskellige personer i den danske kongerække.

4) at Gorm den Gamle er død senere og i en yngre alder end almindelig antaget, således som det synes påvist ved de nyeste udgravninger i Jelling. Der er en fin – men ikke tidligere klart erkendt – overensstemmelse mellem det skriftlige kildemateriale og den nye ansættelse af den 40-50-årige Gorms død til slutningen af 950'erne.

Tavle 1: Navneopkald i den danske kongeslægt

Tavle 2: Slægtskabsforholdet mellem kongeaften fra Sueonia og Odinkaræften

Tavle 3: Forslag til dansk kongerække i vikingetiden

OBS: Udgangspunkt for nummereringen af kongerne med navnet Harald er oplysninger i de frankiske rigsannaler om, at Harald Klak og hans bror var *nepotes* (efterkommere) af en tidligere konge ved navn Harald.

Angandeo/Ongendus	o. 720
Sigfred I	777, 798
(Heriold) Harald I	o. 800
Godfred den Store	804, død 810
Hemming	810-812
Sigfred II og Åle/Anulo	812
Reginfred og Harald II Klak	812-813
Horik I og hans brødre, Godfredssønnerne	813-819
Harald II Klak og nogle af Godfredssønnerne	819-827
Horik I den Ældre	813-854
Horik II den Yngre	854- efter 865
Halfdan og Sigfred III	o. 873, død hhv. 877/78 og 887?
Helge den Retfærdige	o. 891
<i>Olavs-ætten</i>	
Olav fra Sueonia	895
Gurd og Gnupa, Olafs sønner	-o. 917
Sigtrygg, Gnupas søn	o. 917
<i>Knyttingerne</i>	
Hardeknud (Knud I) Orm, Svens søn	o. 918-o. 948
Gorm den Gamle	o. 948-o. 958
Harald III Blåtand	o. 958-987
Sven I Tveskæg	-1014
Harald IV Svenssøn	1014-1018
Knud II den Store	1019-1035
Hardeknud (Knud III)	1035-1042
Magnus den Gode	1042-1047
Sven II Estridsen	1047-1074
Harald V Hén	1074-1080
Knud IV den Hellige	1080-1086

Otte Skeels rejseinstruks 1652

Adel, uddannelse og standsfunktion under adelsvælden

Af *Leon Jespersen*

I 15-1600-tallet havde adelen eneret til en række embeder. Medens flere af svaghederne ved tidens administrationsapparat knyttede sig til denne monopolstilling, var der også forhold uden for adelsstanden, der hindrede en effektiv forvaltning. Nedenfor bringes en transskription af rigsråd Christen Skeels instruks for sin søns udenlandsrejse. Instruksen afspejler det uddannelses- og dannelsesideal, som en fremtrædende adelsmand fandt velegnet til statstjeneste. Forskningsstipendiat, lic.phil. Leon Jespersen viser i sin indledning, hvordan dette ideal kan relateres til flere af 15-1600-tallets strukturændringer.

Den 19. april 1652 afsluttede rigsråd Christen Skeel Albertsen (1603-1659) sin instruks for sønnen Ottes (1633-1695) udenlandsrejse. Instruksen, der forelå i to eksemplarer, var formet som en kontrakt, der blev underskrevet af Christen og Otte Skeel samt af præceptoren Mikkel Vibe. Som præceptor skulle Mikkel Vibe ledsage Otte Skeel under opholdet i udlandet og være ansvarlig for den praktiske afvikling og det uddannelsesmæssige udbytte af rejsen.

Med underskriften lovede Otte at følge Mikkel Vibes anvisninger. Mikkel Vibe skulle årligt have 300 rigsdaler i løn, medens Christen Skeel ville ofre 1.000-1.200 rigsdaler om året på Ottes rejse.¹ Pengene skulle administreres af Mikkel Vibe. Otte måtte heller ikke optage lån eller kautionere for andre uden Mikkel Vibes samtykke. Hvis Otte forbrød sig mod dette eller på andre måder førte et liv, der stred mod instruksen, ville Mikkel Vibe personligt blive draget til ansvar, med mindre han i tide havde informeret faderen. Denne skulle endvidere løbende orienteres om rejsen, idet Mikkel og Otte hver måned skulle skrive hjem, ligesom Otte skulle udfærdige relationer om de lande, de rejste igennem.

Skønt Christen Skeel på flere måder overvågede sønnens uddannelse, var meget i praksis overladt til Mikkel Vibe. Instruksen rummede således

---

1. I Rigsarkivet (herefter RA), privatarkiver nr. 6340 (Christen Skeel Albertsen) findes flere oplysninger om Otte Skeels økonomiske forhold under udenlandsopholdet.

intet om rejseruten, ud over at de skulle besøge Frankrig og Tyskland. Hvis tiden tillod det, skulle Mikkel Vibe drøfte ruten med Christen Skeel. I modsat fald kunne han selv fastlægge den, blot han valgte sikre veje. Formentlig var ruten i store træk fastlagt på forhånd. Endvidere skulle Otte holde sig til den augsburgske konfession og undgå at blive indblandet i religiøse debatter; men instruksens rummede intet forbud mod at besøge områder med anden religion.

Derimod indeholdt den en række retningslinjer for rejsens uddannelsesmæssige indhold. Generelt hed det, at Otte ikke skulle forbigå noget, hvorved han »*in literis et moribus*, hans sprog, och *exercitier* och andit som hans stand vdkreffuer« kunne forfremmes (s. 1).² I koncentreret form angives formålet med rejsen: »Och effterdj vnge meenisker sendis vd i fremmede lande at de kunde *faconeris* lære att ombgaaes med alle slags folch, *observere politier* och et huert lands beschaffenhed, lære deris sprog och *exercitier* och andit saadant, huor ved de i frembtiden kand gjøre deris fæderne land tienneste« (s. 4).

Målet var tydeligvis statstjeneste, og faderen skrev åbent, om »ded haab ieg haffuer om hans forfremmelse« (s. 1). Det var adelens fortrinset til ledende embeder og sønnens kvalificering til disse, der lå bag hans ord. Vægten blev lagt på studiet af jura og politik, »som det, hans stand mest tienligt er« (s. 6). Otte skulle endvidere dygtiggøre sig i geografi, skrivekunst og fremmede sprog. Konkret nævnes tysk og fransk samt latin, som han skulle tale dagligt. For at tilegne sig disse sprog måtte han i hvert land ansætte en sproglærer. Omvendt skulle han undgå for meget samkvem med danskere i udlandet og vare sig for »den gemenne mands *pronunciation*« (s. 5). Medens faderen generelt manede til sparsommelighed, skulle der ikke spares på det, han kunne lære noget ved.

Christen Skeel synes især at have set diplomatgerningen som målet for sønnens uddannelse. Otte skulle således lære »*curialia*, som j *ambassader* eller andre *commissioner* vdkreffuis« (s. 5), og han skulle på rejsen opsøge gesandter, sekretærer og høje officerer. Det var vigtigt, at han i skrift og tale lærte at formulere sig formfuldendt, og undervejs skulle han studere hvert enkelt land, dets regering, forholdet mellem øvrighed og undersætter, dets indtægter, lovgivning, retsvæsen og historie. Han skulle desuden overveje, om nogle af disse forhold med fordel kunne anvendes i Danmark.

2. I det følgende henvises der til transskriptionen af instruksens nedenfor, hvor pagineringen følger originalmanuskriptet.

Som ung havde Christen Skeel også været udenlands, og fra hans hånd foreligger der en fyldig rejseberetning om, hvad han oplevede.³ På samme måde skulle sønnen føre en turistens dagbog, ligesom han skulle sende en relation til faderen om hvert land, han besøgte – en studentens dagbog. Som forbillede fremhævede Christen Skeel den berømte pavelige diplomat Guido Bentivoglio (1579-1644).

Verdensmandsidealet toner frem, når sønnen blev tilskyndet til at lægge vægt på veltalenhed og gode manerer – »øffuis i sin stil, och at talle for sig« (s. 4) – samt på fægtekunst og *exercitier*. Han skulle studere historie, der blev opfattet som lærerige gentagelser, »saa och til huis udj regierings sager tienligt kand vere« (s. 8). Endvidere forpligtede han sig til at disputere to gange årligt, og på hvert sted skulle han opsøge lærde og indflydelsesrige personer.

Økonomisk ville han ikke mangle noget »til ded, hand kand see och lære nogit goet for, mens iche til offuerdadighed« (s. 8). Han skulle foretage rejsen til fods, som faderen havde gjort, og først efter et par år få stillet hest og vogn til rådighed. Faderen indskærpede dyder som ydmyghed, oprigtighed, gudsfrygt, mådehold og sparsommelighed, og langede ud efter standsfæller, der rejste med mange tjenere, karosser og heste. Samtidig blev han advaret mod terninger, kort og andre former for spil. Medens mangen en adelsmand var »quindachtig och kled paa gøgler eller duckeuiis« (s. 9), skulle sønnens klædedragt være uden »offuerdaadighed eller flagervaanhed«, og han måtte ikke klæde sig »offuer sin stand«. For »kledderne bør iche at ziere personen, medens perssonen klederne«.

Christen Skeel var bevidst om adelsværdigheden. Det var ikke et statuspræget forbrug af luksusvarer, men dyder og kvalifikationer, der legitimerede adelens fortrinsstilling. Når sønnen skulle tilegne sig færdigheder og kvalifikationer, der var tjenlige for hans stand, vidner instruksens således om adelens tilpasning til statsmagtens behov, hvor diplomatgerningen blev et eftertragtet hverv.

Instruksens moralske formaninger og opridsning af uddannelsens indhold synes repræsentativ for adelens nye dannelses- og uddannelsesideal. Derimod var Christen Skeels store omsorg for sine børns opdragelse og uddannelse måske ikke repræsentativ for standen. Uddannelse var ikke forbeholdt sønnerne. Ganske vist kom Christen Skeels døtre ikke uden-

---

3. Lennart Tomner (utg.), *Christen Skeels Resedagbok 1619-1627*. Malmö 1962; jf. Leon Jespersen, »Christen Skeel og adelsvælden. Kildemateriale – personalhistorie – strukturændringer«, *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række bd. 18,2, 1990, s. 219-247.

lands; men han udstedte i 1653 ligeledes en instruks for deres uddannelse, hvoraf det fremgår, at de siden barnsben havde haft en tysk skolemester og skulle dygtiggøre sig i det danske og tyske sprog. Så ofte som muligt skulle de skrive til faderen, for at han kunne følge forbedringerne »med eders Haand oc i eders Stiil«. ⁴ Han havde således nøje planlagt børnenes uddannelse og opsat instruksen til Otte, for at »naae ded maal wi sichter effter« (s. 2). Christen Skeels instruks kan på flere måder relateres til de strukturændringer, der påvirkede adelens stilling i 15-1600-tallet.

Adel, funktion og privilegier

Inden rigsadmiral Herluf Trolle i 1565 drog ud på det togt, der kostede ham livet, udtalte han de berømte ord til teologen Niels Hemmingsen, at herremænd bar guldkæder og ville agtes for mere end andre, fordi de forsvarede riget. ⁵ Herluf Trolle er dermed kommet til at fremstå som eksponent for det gamle adelsideal. Men samtidig stiftede han skolen Herlufsholm, ligesom han økonomisk understøttede unge adelige, der drog udenlands for at få en uddannelse. Den boglige uddannelse på Herlufsholm gav vel ikke ligefrem forudsætning for en embedskarriere i statsforvaltningen; ⁶ men den grundlæggende tanke bag oprettelsen vidnede om behovet for andre kundskaber hos adelen. Herluf Trolle fremstod derfor snare som en janusskikkelse i dansk dannelseshistorie. ⁷

I løbet af 15-1600-tallet mistede adelen sin militære funktion og udviklede sig fra en kriger- til en godsejer- og embedsadel. Statsmagten overtog i stigende grad adelens forsvarsopgaver, som det ses ved reorganiseringen af den adelige ryttertjeneste 1609, ved opstillingen af en national milit (fra 1614) samt ved oprettelsen af en stående, hvervet hær (fra 1637).

4. J. A. Fridericia (udg.), »Rigsraad Christen Skeels Instrux for sine to Døtre 1653«, *Danske Magazin*, 5. rk. bd. I, 1887-1889, s. 375.

5. Gustav Ludvig Wad (udg.), *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe*, bd. 1, København 1893, s. XXII.

6. I ligprædikenen forsvarede Niels Hemmingsen oprettelsen af skolen med ordene: »Ach, huad det er Gud velbehageligt, at helpe oc fremme dennem, som skulle tiene i den Christne Kircke, Disligest ocsaa vdi Verdslig regimente oc bestilning«; G. L. Wad, anf. arb., s. XIX. Herlufsholm var oprettet med forbillede i sachsiske kostskoler; jf. F. J. Billeskov Jansen, »Herluf Trolle og hans skole«, *Berlingske Aftenavis* 16.1. 1950.

7. Leon Jespersen, »Aptare se tempori summa est prudentia. Undersøgelser over de statsretlige brydninger i Danmark i 1500- og 1600-tallet«, utrykt licentiaafhandling, Odense Universitet 1983, s. 201.

Sammen med statsmagtens voksende civile opgaver medførte det et stigende behov for velkvalificerede og veluddannede embedsmænd.

Disse udviklingslinjer påvirkede uundgåeligt den funktionelt begrundede stænderdeling, og adelen måtte på anden måde end Herluf Trolle legitimere sine forrettigheder. Desuden bevægede man sig med humanismens betoning af personlige egenskaber og kvaliteter henimod en individualistisk evnediskussion, der med sit egalitære præg var en potentiel trussel mod det eksisterende stændersamfund. For adelen førte de ændrede former for statstjeneste til andre dannelsesidealer og livsmål. Det blev tvungende nødvendigt for adelen at overbevise øvrige samfundsgrupper om, at den sande adel (*vera nobilitas*) var identisk med den faktisk eksisterende adel.⁸ Dette afspejlede omvendt en korporativ tankegang, hvor man var noget i kraft af fødsel, men ikke blev noget i kraft af individuelle egenskaber. Adelen benyttede blandt andet et statuspræget forbrug af luksusvarer til at understøtte sin position under denne vanskelige omstillingsproces.

»En udlevet, aandsfattig og karakterløs Slægt«

1800-tallets aristokratfordømmende historieskrivning beskæftigede sig indgående med disse aspekter. En repræsentant for denne retning – S.M. Gjellerup – skildrede adelens opgivelse af sine militære færdigheder og gamle livsformer til fordel for, hvad han karakteriserede som eksperimenter. Størstedelen af adelen sank ned til en nydelsessyg stand, der ikke kendte sine pligter, men slog sig til tåls med forfædrenes bedrifter.⁹ En lige så hård kritik rettede J.A. Fridericia mod adelen, der efter hans opfattelse strandede under denne omstilling til nye funktioner.¹⁰

Mange adelige søgte at tilpasse sig til de ændrede forhold og at legitimere privilegierne ud fra andre, civile funktioner og ved at tilegne sig jura, sprog og andre kundskaber og færdigheder, der åbnede mulighed for statstjeneste. Men denne tilpasning var ifølge Gjellerup forbundet med færdigheder, der allerede viste sig i latinskolerne, hvor de adelige

8. Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, bd. I, Cambridge 1978, s. 236.

9. S. M. Gjellerup, »Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen, hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660«, *Historisk Tidsskrift* 4. rk. bd. IV, 1873-1874, s. 31.

10. J. A. Fridericia, »Den gamle danske Adels Forfald og begyndende Opløsning under Frederik III«, *Det Nittende Aarhundrede*, 1877, s. 85.

fra deres tidligste Ungdom af udsattes for alle de Fristelser, som en høj Byrd og rige Midler altid medføre... De store sædelige Udskejelser, der allerede i Skolelivet tærede paa de Unges Livskraft, fortsattes i videre Omfang ved Universiteterne i Tyskland og især i Italien, hvorfra de vendte tilbage for at indsuge den sidste snigende Gift i et ødselt og tøjlesløst Hofliv.¹¹

S.M. Gjellerup opfattede adelens konsumtion som udtryk for ødselhed, pragtsyge og udskejelser, og under indtryk af sin samtids degenerations-teorier betragtede han den som en væsentlig årsag til standens forfald. Resultatet blev en »udlevet, aandsfattig og karakterløs« slægt.¹² Konsumtionen synes således ikke at have nogen funktion inden for Gjellerups forklaringsrammer. Men når han betragtede adelens ødselhed som en kappestrid med den økonomisk stadig mere betydende borgerstand, relaterede han alligevel konsumtionen til nedbrydningen af det funktionelt opdelt stændersamfund og til de ændrede økonomisk-sociale forhold mellem stænderne.

Aristokratfordømmelsen kunne hente støtte i ret forskelligartet materiale fra 1600-tallet, blandt andet i tidens »luksusforordninger«, der skulle begrænse omkostningerne ved gæstebud og til luksusartikler. Regeringen begrundede disse love med hensynet til moral og økonomi, ligesom et forbrug gradueret efter stand skulle afstive de stænderskel, der i andre henseender var ved at smuldre. Da Christian 4. i 1620 foreslog rigsrådet at oprette en skole – det senere Sorø Akademi – hvor ungdommen kunne lære sprog og eksercitier, var begrundelsen, at det »hid indtil uden lands søgt er med stor pending spille och med ungdommens største corruption«. ¹³ Også adelen var opmærksom på problemerne.

Den unge adelsmand Ditlev Ahlefeldt rettede således en sønderlemmende kritik mod samtidens studenter og læreanstalter. Hans præceptor førte ham derfor ikke til tyske universiteter, hvor man ofte lærte flere latter end dyder. Men heller ikke en række læreanstalter i Frankrig og Holland fandt han egnede på grund af de mange tyske studenter.¹⁴ Og da den kendte rigsråd Tage Ottesen Thott (1580-1658) i 1643 udfærdigede en instruks for sønnen Oves udenlandsrejse, blev denne formanet til at være sparsommelig og truet med selv at måtte stå til ansvar for stiftet gæld. For,

11. S. M. Gjellerup, anf. arb., s. 26.

12. Smst., s. 31.

13. Kr. Erslev (udg.), *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, bd. I, København 1883, s. 280.

14. Louis Bobé (udg.), *Geheimrat Detlev v. Ahlefeldts Memoiren aus den Jahren 1617-1659*, København 1896, s. 11f.

som faderen skrev, ungdommen blev ikke sendt udenlands for at fortære alt, hvad den havde, men for at lære noget, som den kunne tjene fædrelandet og kongen med.¹⁵

Nok så vigtigt finder vi i Gabriel Knudsen Akeleyes »Peregrinatoria prudentia praecepta« (1643) – tidens kendteste vejledning for udenlandsrejsende – formaninger om, at rejsens mål ikke var at vende tilbage med nye klædedragter og manerer, men derimod at erhverve en solid viden om forfatningsforhold, udenrigs- og sikkerhedspolitik.¹⁶ Med betoningen af disse mål blev Gabriel Akeleyes skrift nærmest en håndbog for den vordende diplomat, hvor såvel rejsemål som -indhold var bestemt ud fra statsmagts interesser.

Gabriel Akeleye havde selv været udenlands; men skriftet gengav ikke udelukkende personlige erfaringer. Tværtimod var det i vid udstrækning afhængigt af et engelsk skrift.¹⁷ Når den rejsende ikke blot skulle observere landenes styreform, forvaltning, retssystem, men også fæstninger, forråd af krudt og lunter, fik rejsen et præg af spionage. For Gabriel Akeleye var målet med udenlandsopholdet diplomatgerningen, og han anbefalede primært rejser til Tyskland og Sverige, dvs. Danmarks naboer og potentielle fjender, og ikke til renæssancens hjemland, Italien, eller til Syd- og Vesteuropa.

I et adelsfjendtligt skrift fra 1646 blev adelen kritiseret for på udenlandsrejser til Frankrig at bortødsle penge til dans og moderigtige klæder, som bønderne måtte betale for.¹⁸ Nok så vigtigt kommenterede den anonyme forfatter også legitimeringen af adelsprivilegierne. Han fremhævede forfædrenes ubestridelige militære kvalifikationer, men også værdien af boglig viden og sprogkundskaber. Det afgørende lå i underkendelsen af adelsværdighedens arvelighed. Det var gerningerne, der konstituerede adelen, og denne egalitære tankegang blev udmøntet i kravet om, at den »gemene« mand måtte beskæftiges efter kvalifikationer. Man var altså godt på vej mod »evne-diskussionen«.¹⁹

---

15. RA, Håndskriftsamlingen I. Terkel Klevenfeldts Samlinger nr. 38: Dokumenter vedrørende adelige Familier (T-): Instruction for min Søn Offue Thott, Saavel som for Vitus Bieringh, som hannem følger udaff Landet for en Hoffmester. 1643.

16. Det kgl. Bibliotek (herefter KB), Ny kgl. Samling (herefter NKS), 141 h, 8°.

17. Knud Bøgh, »Thomas Browne og Gabriel Akeleye«, *Fund og Forskning*, bd. 18, 1971, s. 15-70.

18. KB, NKS, 616c IV, 2°, Documenter til Christian IV's Historie: Huad aarsage Danmarchis Rige Dag for Dag forarress, Commerciens undertrøchiss, och bønderne ødeleggiss.

19. Povl Bagge, »Bidrag til den sociale menneske vurderings historie i Danmark under enevælden«, *Historisk Tidsskrift* 11. rk. bd. III, 1950-1952, s. 649-692.

Otte Skeels instruks, der gengiver faderens intentioner med sønnens uddannelse, lå langt fra aristokratfordømmelsens billede af en udlevet og degenereret adel. Når Christen Skeel fremhævede betydningen af dyder og kvalifikationer, udtrykte han formentlig ønsket om et aristokratisk meritokrati, dvs. en blanding af den individualistiske og korporative tankegang, der er nævnt ovenfor. Men han kritiserede også andre adeliges udenlandsrejser, ligesom han kom ind på begrebet degeneration. Ligesom sine forfædre skulle Otte ikke være hovmodig, men ydmyg, for han »bliffuer langt højere der for achtet och anseet, end omb hand gjør formiget aff sig sielff, och schulle hand, imod forhaabning, *degenerere* och slage stort paa, vere opblest och modig, ded gud naadeligen forbyede, da schal det fortryde mig« (s. 3). Andre adelsmænds opførsel i udlandet virkede afskrækkende: »wi haffue alt for mange *exempler* at vore vnge karlle, som uden lands haffue *agerit cavalliers*, och holt sig braew, med mange tienner, heste och *carosser*, de befindis vdychtige och foractedede her hiemme« (s. 3f.).

I ældre historieforskning blev adelsvældens fald i 1660 fremstillet som en nærmest uundgåelig begivenhed, og man fremhævede de økonomiske, sociale, kvalifikationsmæssige, demografiske og andre forhold, der pegede frem mod dette slutpunkt. Standens manglende kvalifikationer og uddannelse var ét af elementerne. Medens der idag tegnes et langt mere nuanceret billede af adelen, var det netop på det uddannelsesmæssige område, revisionen af aristokratfordømmelsen først satte ind. Allerede i 1920'erne fremhævede Henny Glarbo adelens store uddannelsesmæssige udbytte af udenlandsrejserne.²⁰ Denne opfattelse har Vello Helk senere tilsluttet sig og udbygget.²¹

Uddannelse og statstjeneste

I 15-1600-tallet måtte en række kvalifikationer fortsat erhverves i udlandet. Udenlandsrejserne afspejlede det øgede internationale samkvem og professionaliseringsprocessen, men befordrede samtidig ønsket om indenlandske uddannelsesinstitutioner.

20. Henny Glarbo, »Studier over danske Adelsmænds Udenlandsrejser i Tiden 1560-1660«, *Historisk Tidsskrift* 9. rk. bd. IV, 1925-1926, s. 221-274.

21. Vello Helk, »Universitetsbesöken i utlandet före 1660. Danmark: Fra reformation til enevælden (1536-1660)«, *Studia Historica Jyväskyläensia* bd. 22,1, 1981, s. 59f.; samme, *Dansk-Norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*, Odense 1987, s. 76-79.

Før Reformationen havde adelige udenlandsrejser i dannelses- eller uddannelsesmæssigt øjemed haft et begrænset omfang og ofte været en forberedelse til en gejstlig karriere. Herefter steg antallet støt frem gennem 15-1600-tallet. Medens »guds frygt og rytteri« langst op i 1500-tallet prægede de adelige udenlandsrejsers indhold, blev nøgleordene herefter *fortitudo et sapientia* (mod og visdom).²² For adelen stod statstjeneste som målet. Svarende hertil besøgte standen i højere grad universiteter og ridderakademier, der med deres blanding af åndelige og legemlige øvelser skabte det helstøbte menneske, verdensmanden, der især var påkrævet som diplomat.²³

Mange drog stadig ud på udenlandsrejser, hvor vægten lå på hof- og militærtjeneste,²⁴ og omvendt havde studierejserne ikke udelukkende et bogligt sigte. Deres almentdannende indhold gav plads for rent turistprægede indslag. Korte ophold med hurtige skift fra sted til sted tyder på sidstnævnte, men en kategorisering af rejserne bliver let formalistisk.²⁵ For humanisterne havde almindelig dannelse en værdi i sig selv; men for hovedparten af danske adelsmænd havde dannelsesrejserne formentlig det konkrete mål at kvalificere sig til et indtægtsgivende statsembede.

I sidste halvdel af 1500-tallet understøttede kongemagten aktivt flere af dem, der rejste ud, mod at de pågældende efter hjemkomsten gik i statens tjeneste. Eksempelvis hed det om Sigvard Grubbe (1582), at han skulle lade »sig bruge i Kongens Tjeneste, enten i Kancelliet eller andensteds, naar han er færdig med sine Studeringer«.²⁶ Antallet af embedsmænd med udenlandsrejser afspejler en klar tendens. I Christian 4.s tid havde 77% af kancellisekretærer en udenlandsrejse bag sig.²⁷ I perioden 1585-1610 havde 31% af landsdommerne været på en udenlandsrejse; men for årene 1610-1635 og 1635-1660 var tallene henholdsvis 50% og 83%.²⁸ For lensmændenes vedkommende var 62% universitetsuddannede i perioden

22. Simo Heininen, »Universitetsbesöken i utlandet. Sammanfattning«, *Studia Historica Jyväskyläensia* bd. 22.1, 1981, s. 215.

23. Harald Ilsøe, Anm. af Lennart Tomner (utg.), Christen Skeels Resedagbok 1619-1627. Malmö 1962, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. 1, 1965, s. 512.

24. Henny Glarbo, anf. arb., s. 250ff.

25. Adskillige indskrev sig ved universiteter uden at studere, medens andre studerede uden at foretage den bekostelige indskrivning.

26. *Kancelliets Brevbøger 1580-1583*, s. 435f.

27. Daniel O. Fisher, »Kongens unge mænd: Christian IV's kancellisekretærer 1596-1648«, Knud J. V. Jespersen (red.), *Rigsråd, adel og administration 1570-1648*, Odense 1980, tabel 2, s. 175.

28. Smst., tabel 8, s. 183.

1600-1619. Det steg til 74% for perioden 1640-1659.²⁹ Endvidere havde så godt som samtlige Christian 4.s rigsråder været udenlands før optagelsen i rådet. Også her lå vægten i udpræget grad på dannelses- og studierejserne. Efter Reformationen blev en karriere mere tillokkende i den verdslige end i den gejstlige forvaltning, og den ekspanderende administration skabte et akut behov for velkvalificerede embedsmænd.

Medens aristokratfordømmelsens negative syn på udenlandsrejsernes faglige udbytte er blevet nuanceret, fremstår adelsvældens politisk-administrative embedsmandskorps stadig som en flok middelmådigheder eller ukvalificerede. I Knud Fabricius' fremstilling, der i vid udstrækning har præget senere forskning, karakteriseres rigseembedsmændene Christen Thomesen Sehested, Joachim Gersdorff og Peder Reedtz som initiativløse og ængstelige, rigskansleren, »den lidet betydelige Kristoffer Urne«, manglede juridisk uddannelse, rentemester Steen Hohendorff betegnes som »en Middelmaadighed«, og generalingeniør Aksel Urups ubestridelige kvalifikationer fortoner sig i fremhævelsen af hans legemlige defekt: »den lille pukkelryggede Aksel Urup«.³⁰

På samme måde nedtones rigsrådernes kvalifikationer. De fremstilles som godsejere, der kun havde forstand på øksneopdræt og lensforhold.³¹ Som anført havde næsten alle rigsråder i deres ungdom været på en udenlandsrejse, og skønt udbyttet formentlig har været lige så forskelligt som de personer, der rejste ud, må mange af dem have erhvervet en indsigt i talrige forhold af betydning for deres politiske hverv. For kanslernes vedkommende har Ditlev Tamm fremhævet, at deres udenlandsophold gav dem en indsigt, som monarken manglede.³² Det udelukker imidlertid ikke, at rigsråderne – som fremhævet af Leo Tandrup – ud fra godsejerinteresser førte en snæversynet udenrigspolitik.³³

Adelsvældens forvaltningsmidt punkt, Danske Kancelli, var bemanded med adelige kancellisekretærer. Ifølge en tradition, der rækker tilbage til Niels Slange, nærmede forholdene i kancelliet sig kaos i 1650'erne, illu-

29. E. Ladewig Petersen, »Fra standssamfund til rangssamfund«, *Dansk socialhistorie*, bd. 3, København 1980, s. 273.

30. Knud Fabricius, »Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680«, Aage Sachs (red.), *Den danske Centraladministration*, København 1921, s. 116f, 127f, 136; jf. Leon Jespersen, »Problemer i adelsvældens forvaltning«, Helle Blomquist og Per Ingeman (red.), *Forvaltningshistorisk antologi*, København 1993, s. 62.

31. Knut Mykland, *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død*, Oslo-Bergen-Tromsø 1973, s. 56f.

32. Ditlev Tamm, *Christian den Fjerdes kanslere*, København 1987, s. 42.

33. Leo Tandrup, *Mod triumf eller tragedie*, bd. I-II, Århus 1979.

streret ved efterslæbet med førelsen af kopibøger. Knud Fabricius karakteriserede de adelige sekretærer som »urolige Væsener«, der blot opfattede en kort funktionstid i kancelliet som et springbræt til højere poster, især lensmandsembedet.³⁴ Tidligere havde S.M. Gjellerup sat de ukvalificerede adelige sekretærers slendrian op mod den borgerlige kancelliforvalter Rasmus Rasmussens effektive oprydning i kancelliet under Karl Gustav krigene.³⁵ Medens det er blevet påvist, at de adelige sekretærer i 1650erne var ved at indhente efterslæbet, må de »urolige Væsener« og deres arbejdsindsats kommenteres. Et par eksempler kan illustrere nogle mere generelle udviklingslinjer og strukturelle svagheder inden for administrationsapparatet.

Det er bemærkelsesværdigt, at medens Rentekammerets personale steg fra 12 personer i 1596 til 32 i 1646,³⁶ var der 14 i Danske Kancelli i 1596 mod 12 i 1646. Der blev således ikke ansat flere sekretærer i Danske Kancelli, skønt dets ekspeditioner voksede støt i første halvdel af 1600-tallet. Christian 4. var tydeligvis ikke indstillet på at udvide antallet eller at opføre en reserve, som man kunne ty til ved de hyppige udskiftninger. For i 1621 fik den unge Jørgen Seefeldt følgende svar på sin ansøgning om tjeneste i kancelliet, »at det var nu saa vel besat, at H.M^{te} icke skulle ville bevilge flere derind; bad mig fortøve it Aar«.³⁷ På det tidspunkt var der 10 sekretærer.

Også Christen Juels tilfælde afspejler noget principielt vigtigt. Da han i 1611 fungerede som sekretær, blev han sammen med andre navngivne adelige indkaldt til personligt at ride under deres fane i Kalmarkrigen.³⁸ Under Torstenssonfejden (1643-1645) blev kancellisekretærene – som øvrige adelige – opfordret til at melde sig til krigstjeneste.³⁹ Ved direkte

34. Knud Fabricius, anf. arb., s. 121: »De var aabenbart hurtigt blevet trætte ...«.

35. S. M. Gjellerup, anf. arb., s. 42: »Det var en Mand af simpel borgerlig Stand, uden Navn eller Anseelse, der her udførte det Arbejde, som havde paahvilet Adelsmændene. Men det var farlige Slutninger man kunde udlede af denne Kjendsgerning. Thi mon da Mænd af Borgerstanden ikke ogsaa paa andre Omraader og paa højere Embedsposter skulde kunne løse Opgaverne nok saa fyldestgjørende som Adelen, forudsat da at Vedkommende vare i Besiddelse af den dertil fornødne Dannelse, og hvorfor skulde da disse Embeder udelukkende forbeholdes Adelen?«.

36. Rentekammerets personale omfatter her renteskrivere, rentemestre og rigshofmester; med hensyn til Danske Kancelli er medregnet kancellisekretærer, øverstesekretær og kongens kansler.

37. C. E. A. Schöller, »Optegnelser af Rigsraad Jørgen Seefeldt«, *Personalhistorisk Tidsskrift* 6. rk. bd. 4, 1913, s. 240.

38. *Kancelliets Brevbøger 1609-1615*, s. 345.

39. *Kancelliets Brevbøger 1642-1643*, s. 472.

pålæg eller opfordringer underminerede adelens forsvarsfunktion således dens civile statstjeneste.

En væsentlig årsag til de »urolige Væsener« korte funktionstid i kancelliet skyldtes tidens manglende skelnen mellem hof- og administrationstjeneste, sådan som det fremgik ovenfor under omtalen af Sigvard Grubbe, der skulle lade sig bruge i kongens tjeneste, enten i kancelliet eller andensteds. Ret vilkårligt flyttede kongen personale fra kancelliet til hof-tjeneste, ligesom han benyttede kancellisekretærene til mangfoldige opgaver, der holdt dem borte fra skrivearbejdet. Eksempelvis blev Jens Sparre i 1597 – efter kun ét års kancellitjeneste – beordret til at følge kongens broder, hertug Hans, til Tyskland. Han blev garanteret, at hans tjeneste i kancelliet skulle stå åben for ham, når han vendte tilbage fra rejsen. Men kongen ændrede åbenbart planer, for efter hjemkomsten blev han befaleet fremdeles at opvarte hertugen.⁴⁰ Med sin ét-årige tjeneste i kancelliet tæller han med i statistikken over »urolige Væsener«. Omvendt skabte han sig en mangeårig karriere ved hoffet. Der var naturligvis sekretærer, der – som Holger Rosenkrantz den lærde – betegnede kancelliet som dette »modbydelige Tvangsarbejdshus«,⁴¹ eller som selv hurtigt skiftede over til andre civile eller militære hverv. Atter andre forlod tjenesten efter indgåelse af ægteskab. Men kongen havde tydeligvis ingen fornemmelse af, hvor meget forflyttelse af personale skadede kancelliarbejdets effektivitet. Hvis adelsvældens forvaltning ikke fungerede effektivt, skyldtes det ikke udelukkende adelens manglende uddannelse og kvalifikationer.

Det er imidlertid vanskeligt at bedømme udbyttet af adelens udenlandsrejser. Vi har bevaret flere rejsebeskrivelser, der har karakter af »turistens dagbog«, men kun meget sparsomt, hvad der kan betegnes som »studentens«. Udbyttet må imidlertid aflæses mere indirekte, f.eks. gennem de pågældendes senere skrifter, herunder rigsrådernes resolutioner, gennem undersøgelser af bogsamlinger med mere. Det er imidlertid ikke resultatet, men intentionerne, der har interesse i forbindelse med Christen Skeels rejseinstruks for sin søn. Som nævnt havde Christen Skeel også opsat en instruks for døtrenes uddannelse, og inden påbegyndelsen af sin udenlandsrejse i 1652 havde Otte Skeel gået på Sorø Akademi fra 1649.⁴² Christen Skeel tilrettelagde en opdragelse for sønnen, der skulle honorere

40. *Kancelliets Brevbøger 1596-1602*, s. 150, 585.

41. J. Oskar Andersen, *Holger Rosenkrantz den Lærde*, København 1896, s. 90.

42. Torben Glahn, *Soraner-Biografier 1584-1737*, Sorø 1978, s. 86.

de nye krav til adelens funktion i statens tjeneste. Det var imidlertid et ændret Danmark, Otte Skeel vendte hjem til.

Danmark anno 1659

Otte Skeel opholdt sig syv år i udlandet, og rejsen havde ført ham gennem Tyskland, Frankrig, Italien, Schweiz og Nederlandene. Hverken rejsens varighed eller rute var usædvanlig for en velstillet adelsmands studierejse. I 1659 vendte han hjem, kun få dage før faderen døde. Otte Skeel havde i 1652 forladt et Danmark, hvor rigsrådets formelle magt fire år tidligere havde nået et højdepunkt med 1648-håndfæstningen, hvor faderen var medlem af rådet samt dettes protokolfører. Desuden førte faderen en dagbog med karakter af et politisk testamente, hvis en af hans sønner kom i rigsrådet. Det var et andet Danmark og en forvirret situation, Otte vendte tilbage til – et Danmark, der var i opløsning uden- og indenrigspolitisk, og hvor faderen var trådt ud af rådet.

Udenrigspolitisk befandt Danmark sig i en overlevelseskamp med Sverige, og indenrigspolitisk kæmpede det adelige rigsråd en lignende overlevelseskamp mod kongemagten. Under krigen tilsidesatte kongen rigsrådet til fordel for fremmede rådgivere. I et brev til de øvrige rigsråder havde Christen Skeel protesteret over dette og andre krænkelse af håndfæstningen. Reelt rummede brevet en opfordring til at anvende håndfæstningens bestemmelser om at undervise kongen som optakt til en modstandsret.⁴³ Råderne sad tilsyneladende opfordringen overhørig, og i et efterfølgende brev til Frederik 3. nedlagde Christen Skeel i protest sit rådshverv.

Kort før Ottes hjemkomst havde rådskollegaen Gunde Rosenkrantz lagt sidste hånd på en memoire, der kan opfattes som en reaktion på Christen Skeels første brev.⁴⁴ Gunde Rosenkrantz opridsede en ordning, der skulle retablere rigsrådets håndfæstningssikrede stilling. Og med forbillende i den svenske regeringsform af 1634 skitserede han en kollegieadministration, der skulle sikre en kontinuerlig og effektiv forvaltning samt reservere højere embedsposter for adelen. Her skal blot kommenteres et par af Gunde Rosenkrantz' synspunkter.

43. Leon Jespersen, »Christen Skeel og adelsvælden«, s. 242ff.

44. KB, Gammel kgl. Samling (herefter GKS) 2699, 4°: Gunde Rosenkrantz, En Dansk Patriots Velmente Raad og Betenkende. I det følgende inddrages også Gunde Rosenkrantz' memoire fra foråret 1660: Underdanigste och tro Hiertig Erindring och betenchende om Fire vichtige och fornøden Spørsmal. RA, Håndskriftsamlingen IV H 25.

I overensstemmelse med kollegieprincippet lagde Gunde Rosenkrantz ikke blot vægt på en klar ressortfordeling inden for centraladministrationen, men også på sagkundskab, kvalifikationer, fuldtidsansættelse og fast aflønning. Hidtil havde man ikke udnyttet kvalifikationerne rationelt. Adelsmænd, der vendte hjem fra uddannelse i udlandet, blev ofte ansat mange år efter, da de var blevet ældre og havde glemt deres viden.⁴⁵ Og med hensyn til Danske Kancelli foreslog han oplæring af en reserve, så der ved vakancer altid fandtes kvalificerede at vælge blandt. Men Gunde Rosenkrantz fremlagde desuden nogle overvejelser om aflønning, der berørte adelens funktioner og privilegier.

Embedsmænd burde ikke aflønnes med penge, men med indtægterne fra kronens gods. Det må opfattes som et forsøg på atter at få kronen til at »leve af sit eget«. Højere civile og militære embeder skulle forbeholdes adelige; men Gunde Rosenkrantz indså det vanskelige i at rekruttere kvalificerede adelsmænd til militære poster, fordi så få adelsmænd havde valgt en militær løbebane.⁴⁶ Rigsrådet havde tidligere gjort den samme erfaring, og kort efter enevældens indførelse beskrev Jørgen Seefeldt den samme udvikling fra en militær til en boglig uddannelse.⁴⁷

Adelen tilpassede sig næsten for godt det ændrede dannelses- og uddannelsesideal, for samtidig med at der manglede adelige befalingsmænd, opstod der en overproduktion af universitetsuddannede uden udsigt til embede. Overproduktionen var socialt skæv, idet sønner af lensmænd havde større mulighed både for at komme udenlands end andre, men også for at opnå embede. Gunde Rosenkrantz tilskyndede på flere måder adelige til at vælge en militær uddannelse. De skulle beholde den rang, de havde opnået i udlandet, og nok så vigtigt skulle lensposter primært reserveres for militærpersoner og hoftjenere.⁴⁸

Adelen havde monopol på lensposterne, der var en modydelse for dens militære ryttertjeneste. Men i Gunde Rosenkrantz' plan skulle len forbeholdes dem, der gjorde kronen særlig tjeneste – og her tænkte han især på militærpersoner. Ofte oversteg indtægterne fra et len en embedsmands løn; men i så fald skulle flere deles om lenet. På denne måde ville flere nyde *par merite*, hvad tidligere én havde haft *par faveur*.⁴⁹

45. RA, Håndskriftsamlingen IV H 25, s. 97.

46. KB, GKS 2699, 4°, fol. 20v; RA, Håndskriftsamlingen IV H 25, s. 22.

47. C. E. Werlauff, »Jørgen Seefeldt og hans Bibliothek«, *Historisk Tidsskrift* 2. rk. bd. VI, 1856, s. 210.

48. KB, GKS 2699, 4°, fol. 43v.; RA, Håndskriftsamlingen IV H 25, s. 47, 72, 78, 92.

49. RA, Håndskriftsamlingen IV H 25, s. 64, 70, 83, 99.

Christen Skeel havde i instruksen for sønnen skitseret »ded maal wi sichter effter« (s. 2), og det var en blanding af boglig uddannelse og almindelig pli, beregnet til et højere civilt embede i statsapparatet. Otte Skeels instruks illustrerede således, hvor fjernt adelen var kommet fra sin oprindelige forsvarsfunktion – eller i hvilken grad, adelen havde tilpasset sig en ny funktion. I første halvdel af 1500-tallet drog adelige til udlandet for at lære »gudsfrygt og rytteri«. Fra anden halvdel af 1500-tallet valgte man en militær karriere, hvis man ikke egnede sig til boglige sysler;⁵⁰ men i Gunde Rosenkrantz' plan er forholdet det modsatte. Her blev man henvist til en kancellikarriere, hvis man ikke egnede sig til en militær karriere.⁵¹ Denne kovending afspejlede ikke mindst den usikkerhed, der ledsagede adelens funktionelle omstilling, og den legitimitetskrise, der knyttede sig til adelsprivilegierne. Når Gunde Rosenkrantz tilskyndede adelige til en militær uddannelse og ønskede at begunstige militærpersoner, var det for at imødegå kritikken af adelen ved at genskabe den tidligere forbindelse mellem adelstand, forsvarsfunktion og privilegier.⁵²

Ved at skelne mellem forleninger *par merite* og *par faveur* bidrog Gunde Rosenkrantz selv til en nyfortolkning af privilegierne. Men også på anden måde rokkede han ved det funktionelt opdelte stændersamfund. Skønt han forbeholdt de højere embeder for adelen, opererede han også med uadelige på lavere poster.⁵³ Kort før Ottes hjemkomst havde Københavns borgere krævet samme adgang som adelen til *officia et honores*, når de var kvalificerede til det.

Otte Skeel vendte således tilbage til et Danmark, hvor hele det funktionelt begrundede stænder- og privilegiesamfund var under debat og nedbrydning. Ifølge instruksen skulle han tilegne sig personlige kvalifikationer. De kunne også anvendes under enevælden, nu blot uden adelig fortrinsret til embeder. I 1677 blev han deputeret i Generalkrigskommissariatet, i 1679 medlem af Lovkommissionen, i 1691 og 1693 af kommissioner i rådstuen for slottet. I 1677 blev han etatsråd og i 1684 hvid ridder. Han skabte sig således en karriere under den unge enevælde, og Christen Skeel kunne næppe have givet ham en bedre uddannelse.

50. S. M. Gjellerup, anf. arb., s. 25.

51. RA, Håndskriftsamlingen IV H 25, s. 92.

52. Leon Jespersen, »1600-tallets danske magtstat«, E. Ladewig Petersen (red.), *Magtstaten i Norden og dens sociale konsekvenser*, Odense 1984, s. 34.

53. KB, GKS 2699, 4°, fol. 6v, 43v.

Transskription af Otte Skeels rejseinstruks 1652

Instruksen findes på Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling, 743, fol. Den følgende transskription er bogstavret, idet dog brugen af store og små bogstaver er normaliseret.

/s. 1/

Instruction, huor effter min søn Otte Sckiel, och Mickel Vibe sig schall forholde

Efftersom ieg j den hellig trefoldigheds naffn er til sinds at sende min søn Otte Skiel vdaff landet, med Mickel Vibe, som hannem schal *gouuernere*, saa vil ieg hermed haffue min søn formanet, att hand for alting, frycter gud, schyer ond selschab, huor ved hand til letferdighed, druckenschab och anden *debauctze* kand forføris, saa och at hand, effter den plicht hand mig, som sin fader, schyldig er, retter sig effter mine befalinger, och de trohiertige formaninger, som ieg baade mundtlig och skriffthlig, op aff hans vngdom, giort haffuer, at hans sønlig lydighed kand suare imod min faderlig *affection* och ombssorg, som ieg altid for hans velferdt hafft haffuer. Dernest at hand beuisser Mickel Vibe, som sin *gouverneur*, som ieg hannem haffuer forestillit, den tilbørlig *respect* och lydighed, och i ingen maader, medens hand er under hans *direction*, gjør nogit vden hans *consentz* och vellie, Mickel Vibe, som sig haffuer paatagidt at følge min søn vd i fremmede lande, vill ieg haffue ombedit och troligen formahnit, at hand betencker sit kald, och det pund gud hannem haffuer betroett, och til huad ende ieg hannem med min søn vdsender. Efftersom mit barns baade timelig och æuigh welfert bestaar derudj, huorledis hand, i disse hans tilstundende vnge aar bliffuer ført, paa det at den store bekostning, som paa hannem anuendiss, icke alleniste schulle were forgieffuiss, mens ded haab ieg haffuer om hans forfremmelsse, mig icke schulle feille, och at det goede som begynt er, icke schulle bliffue til intet. Huorfaare hand hermed schal were befallitt at haffue største ombssorg, at hand i guds fryct, och hans ords sande kundschab kand forfremmis, och at hand saaledis *dirigerer* hans sind, vellie och sæder, at hand kand bliffue *capabel*, med ære och *reputation* i sin tide, at tiene sit fæderne land, altid vide huor hand er, och intet lader⁵⁴ gaa forbj, huor wed hand *in literis et moribus*, hans sprog, och

54. Transskriptionen af ordet er usikker, da der er rettet i teksten.

exercitier och andit som hans stand vdkreffuer, tilbørligen kand tiltagge och forfremmis ved. Paa det ieg i min alderdomb kand haffue trøst, hand sielff kand haffue ære, och min søn nytte och gaffn deraff. Troer derfor bemelte Mickel Vibe til, at effterdj alt det forschreffne er baade belligt och christeligt, at hand sig der effter forholder, som hand for gud /s. 2/ med en goed samwittighed, kand forssuare, och for mig, min søn och alle wore wenner vil were bekiendt. Jeg erbiuder mig derimod at dersom min søn tiltager i guds fryct, schickelighed och lærdomb, saa hand bliffuer en dyechtig och duelig karl, at ieg, aff yderste formuffue schal søge hans forfremmelse, och saa lenge ieg leffuer elsche och ære hannem derfor. Den alsommechtigste trofaste gud, som haffuer werit min och mine fæderis gud, och haffuer vnderlig ført mig baade vden och inden lands, hand vel-signe dete woris forssset, och lyechsaliig giøre denne eders reisse, sit høye och hellige naffn til ære, eder beg[ge] til timelig welferd och fornemelig til æuig salligh[ed], och mig och hans søedschende och wenner til trøst och glæde *Amen*.

Och paa det baade min søn, sauelsom Mickel Vibe kand vide, huoeffter de sig schal rete och forholde, at wi, nest guds bistan, kand naae ded maal wi sichter effter, haffuer ieg forfatet denne *instrux*, som følger:/

Til en ret fuldkommen *capacitet* at erlange vdkreffuis først och fornemelig en ret sand guds kundschabff, hans naffns idelig paakaldelse, och en ret andechtighed iffuer vdi guds fryecht. Thj hyekler och skinhellige vil gud straffe, att Otte Skiel derfor idellig och dagelig hollis til guds fryct vden hyckelj, och lærer at forstaa *fundamenta fidei* och saauit hannem til hans saligh[ed] giøris fornøden, altid verer den *augssburgisske confession* tilgedaen. Och enddog, han i denne forargelige verden, schal ombgaes med de vgudelige, at hand dog lader see och kiende, att hand er en ret christen, och haffuer vederstygelighed til alt ded gud kand fortørnis aff, och schyer rygeløsse och vgudelige meenischers ombgengelsse. Jeg holder ded iche raadeligt at indlægge sig i vitløfftige *controversier* och *disputationer*, omb *religionen*, at hand icke aff spidsfindige hoffueder, paa wrange och wildfarendis menninger schal bliffue forført.

Nest guds fryct schal hand beflicte sig paa redelighed och oprichtighed, thj endog de flerste, och fast alle verden er fuld aff *complimenter* och falsche erbiudelser, saa kand dog den iche, enten for gud eller meenischer achtet eller hollis for et guds barn, eller braw karl, som haffuer andit paa tungen end i hiertet, och i lengden bliffuer hand kient och taber /s. 3/ sin *credit*, och *reputation* der offuer, mand kand dog med *manere* ombgaes en huer, och icke inclade sig i formegen *familiaritete* med nogen, dog med største frihed och fromhed omgaes en huer, och dersom hand sig

derimod forseer, at hand enten, med miner eller ord anstillede sig vefin eller vbescheden, eller j andre maader komb paa onde vahner, da Mickel Vibe j tide, vden all affschye, at rete det, och varer hannem ad, att hand kand raade boed derpaa, och sønderlig at hand iche bliffuer eigensindig och sielff raadig.

Den dyed ydmyghed och tarffuelighed schal hand i høyeste maade lade sig vere *recommenderit*, at hand lerer at vere ydmyg, fri och tienstachtig imod en huer, och iche høymodig och stortalendis, thj der wed naar hand et goet liende, och kand langt lenger komme, end med stiffhued, hoffmod och offuerdadighed, och efftersom hans gandsche *familia* och for fæder haffue allesammen verit megit slette, tarffuelige, dog hæderlige folck, saa schal hand och beflitte sig paa dedsamme, thj hand er dog den hand er, och bliffuer langt højere der for achtet och anseet, end omb hand gjør formiget aff sig sielff, och schulle hand, imod forhaabning, *degenerere* och slage stort paa, vere oplest och modig, ded gud naadeligen forbyede, da schal det fortryde mig.

Alt ded paa hannemb anwendis, och hand bliffuer mig vederstygelig at see for mine Øyen, och til hierte sorg, omb ieg leffuer den dag, at hand paa den wiss kommer ind i landet, thj det er ickun *fantasterj* och dieffuelens stricker, huorued hand fanger och forfører vnge menischer, och forvender deris hierter, for den ydmyghed, anger och ruelss, de bør att haffue for guds aasiun, thj vnder et stolt och offrdaadigt hierte, kand aldrig vere en forknuset och angerfuld aand, vden huilcken, ingen kand behages gud. Hand schal der for paa all hans reigsse holle sig slet inget agen, och sparsommelig, och i ingen maade *spendere* paa nogit, vden paa ded, huor wed hand kand lære nogit goet, och forbedris aff/: Derpaa maa intet schaanis :/ och vil ieg icke at hand nogen tid, medens hand er vde, maa haffue mere end en dreng, hand maa ingen heste holde, medens gaa til foeds til sine *exercitier* som hans fader gjorde, thj dessver, wi haffue alt for mange *exempler* at vore vnge karlle, som vden lands haffue *agerit cavalliers*, och holt sig braw, med mange tienner, heste och *carosser*, de befindis vdychtige /s. 4/ och foractede her hiemme. Derjmod de som haffuer holt sig stille, slet och ret, och passit paa deris verck, som de waare vdssendt fore, de bliffue dychtige och brugelige, och ere nu duelige och achtede mend i landit, huorfore hand schal holde sig ringe, vden ald pracht, och kressenhed.

Otte Skiel schal were Mickel Vibe hørig och lyedig, udj alt ded som christeligt, loffligt och goet er, och i alleting følge hans raad, advarssel och *information*, och dersom, imod forhaabning det gud for sin goedheds schyld forbyede nogen *exorbitands* fornemmis, att hand enten loed sig forføre til nogle laster, eller ded goede forsset udj nogen maader, ved ond

ombgængelse och andre tilfald kunde *corrumperis*, da schal Mickel Vibe hermed vere forbunden, mig ded strax och i tide tilkiende at giffue, eller Ottes formynder, om gud mig bort kalder, paa det hand strax, kand fordris hiem, at saadant i tide kand forrekommis, dersom Mickel Vibe dølger ded, da schylden och aarsagen til mit barns forderffuelsse hoer hannem at findis. Menss giffuer hand ded tilkiende och siger ded fra sig, i tide, da schal hand vere vndschylt, och Otte Skiel at holdis och achtis for en v-lyedig søn, der bedrøffuer sin fader, huor paa all vlyecke och forbandelsse, effter guds egne ord, vil følge.

Otte Skiel schal vere fligtig vden all fortrædeligh[ed] och ørkesløssshed, udj sine studeringer, och der udj, saauelsom i alt huis hand schal forrete vennis til att vere hurtig och aarwaagen, och iche langsom och sehn ferdig, huilchit er en stor lyede och forhindring i et meenisches bestillinger, och schal hand nytteligen och vel anlægge den ædelige tid, at hand iche glemmer, der vele ded hand her hiemme fra vngdommen haffuer hafft vmage for, medens ded flittig *repetere* och saaledis bruge sin vngdoms alder, at hand vden lands kand fate ded, som hand all sin tid kand haffue gaffn och berømselse aff, och vil hand vel øffuis i sin stil, och at talle for sig.

Och effterdj vnge meenisker sendis vd i fremmede lande at de kunde *faconeris* lære att ombgaaes med alle slags folch, *observere politier* och et huert lands beschaffenhed, lære deris sprog och *exercitier* och andit saadant, huor ved de i frembtiden kand gjøre deris fæderne land tienneste, saa schal Mickel Vibe med synderlig flid giffue act paa, /s. 5/ at hand saaledis fører hannem an, och lærer hannem at vdwelge, gud fryctige, hæderlige, lærde och vackre folckis ombgængelse, som hand kand see och lærre nogit goet aff, at hand kand gjøre forskeel imellum dennem och spidsfindige, letsindede hoffueder, som hand kand forføreris aff, att hand iche schulle lære aff dennem ille at spille tiden med offuerdadighed, letferdighed, druckenschab eller desslige vndschaab, huilckit altid, som en vederstygelighed schal schyes och hadis, hand schal alle vegne vdwelge sig en eller tu fornemme lærde mend, som hand dagligen *privatim* kand bessøge och *informeris* aff, och i det ringeste tue gange omb aarit *exercere* sig i *disputationer*, efftersom ieg iche wil at hand j de tu første aaringer schal tage sig andet til end fligtig *studere* och driffue ded hand her hiemme haffuer begynt, vden alleniste at hand maa lære at fecte, och øffue sig i dend tydsche och fransøsische sprog, huor til hand faar at holle sprog-mestere at hand aff *fundamentet* kand lære, att schriffue och talle ferdig for sig, och maa eders *exercitia privata* med vgelig *disputeren* och *peroreren* iche forgiettis, och schal altid talle *latine* paa ded hand kand vennis til den dristighed och *facilitet* baade i ded latinsche, tydsche och franssø-

siske sprog, som vdkreffuis, och beflitte sig paa veltalighed och med goed *manere* att vdføre sine ord, hand schal och venne sig til, och beflitte sig at vexle skriffuelsser med lærde och vackere mend, vdj same sprog, och derfor fligtig lære *adagia, formulas salutandi*, och andit som til veltalighed giøris fornøden, hand schal vel vare sig for den gemenne mands *pronunciation* och øffue sig j at skriffue *epistolas, oratiunculas*, och andet paa alle de sprog, hand lerer, och beflitte sig paa at lære *curialia*, som j *ambassader* eller andre *commissioner* vdkreffuis.

Hand schal och søge fremmede herers gessandter, *secreterer*, høye *officerer*, och dennem som er nogit goet at see och lære hoess, och vndertiden opwarte forneme herer, dog at hand først giør sig bekiendt med nogle aff deris *ministris*, efftersom *conversation* er *praxis vitæ*, dog wil ded schie med største betencksomhed och varsomhed, efftersom mand finder faa som mand jo letelig kand lære /s. 6/ noget ont aff, mand schal derfor aff deris ombgengelse, tale och gierninger dømmе och forfahre, huad hoes enhuer er at hente, enten ont eller goet, de fornemmiste *moenia* allesteds schal vdspørges, som haffuer goed *renommée*, och *excellere* udj dyeder och lærdomb, at hand med dennem kand *conversere* och *conferere*, och deris *judicia*, vdj atschillige sager høre och mercke, och schal Mickel Vibe med stor achtsomhed adware och vnderrette Otte Skiel, at hand lader sig icke foruil[le] vd, saa ded gode gemyt icke krenckis, synderlig huor den naturlig *inclination* snarrist kand feille, særdellis at Otte altid holder sig *modest* och erbar, taller med bedachtsomhed, *respect* och fornufft, och beflitter sig paa et goet rycte.

Hand schal lade hannem fligtig optegne i en sehr bog (som hand altid schal føre med sig) hues merckeligt, hand dag fra dag paa sin gandsche reigsse enten seer, hører eller der kand findis at forefalde. Endog wi ware 3 brødre, ville dog min s: fader icke os nogen dreng beuilge medens wi reigste, førend de tue siste aar, saa vil ieg dog samtyche, at paa *universiteterne* i Tydschland, maa holdis en studenter, som dennem kand *famulere*, att Otte deraff kand øffue sig dagligen i ded latinsche sprog och holde vgelig *exercitie* med hannem, och siden i Franckerig och andere steder maa holdis en dreng, for det sprog schyld, medens iche paa reigsen, efftersom en dreng til fract och forterring, da kaaster nesten lige saa megitt som herren.

Mickel Vibe bør med største flid at *præcavere* och affvende all Otte Skiels ulycke och liffsfare, udj *perlamenter* eller andere *occasioner*, och der forholle hannem fra *desbaucheredt* och rygeløss selschab; skulle ded hende sig, at hand sig icke saa *comporterede*, at hand kunde leffue fredelig med en huer, /: som iche formodis :/ och hand geradede i nogen miss-

forstand eller venighed med nogen, da schal Mickel Vibe sig saaledis derj betee at alle kand haffue hannem vndschytt, at hand intet haffuer effterlatt, som til Ottis *reputation* och sickerhed vdkreffuedis.

Otte Skiels *studia* belangende, siunes hans forset til *studium politicum et iuridicum* fornemelig bør at henwendes, som det, hans stand mest tienligt er, saauelsom historier at læsse, at hand der for lærer *institutiones juris* och *ex fundamento* ved huad ret och vret er, /s. 7/ med dets *process* udj *ciuil* och *criminal* sager; i synderlighed schal *jus publicum* haffuis udj act, och derfor vdwelge en eller tue *authores* aff de fornemeste.

Hand schal vel *observere Respubl.*: och udj deris tilstands betractelsse, saauelsom *in studio juris* altid haffue nogen henseende til voris danske *statum* och vor lands low, ded med andere lande at *conferere* huorledis voris *status* kunde hielpis och forbedris, och huor ved udj en eller anden maade kunde och burde at schie forandring.

Til hans studering behøffuis och *principia, geographica*, att hand kand lære *longitudines et latitudines locorum, climata, parallelata* och forstaa *sphæram armillarem*, saa och kand vide de meeste naffnkundige steder, floder, passer och landenis *cituation*, huilchet Mechel hannem i landtafflerne schal visse, hand schal och were *curieux*, at hørre och fornemme, baade fæderne och fremmedlands tilstand, och læsse *a viserne*, at hand iche schulle vere vkyndig naar andre *discurere* deromb. Fornemmelig bør Otte Skiel at *inq[ue]rere*, kiende och dømme omb alle *Rebuspubl.* huor udj deris mact, *intrade, correspondentz* och velstand bestaar, ved huad øffrighed regieringen *administreris*, huorledis vndersaterne ere sindede imod øffrigheden, huem de fornemeste ere, som haffuer regieringen i henderne, deris *qualiteter, in clinationer*, och huorudj de rossis eller lastes, item deris *leges et statuta*, huorledis de hollis, och huor ved dennem kand schee affbreck, ved huad middel de *florere*, och huad v-ordning eller forseelsse der haffuer fororsaget deris *ruin* och vndergang, med sligt mere.

Och omb alt sligt schal Otte Skiel schriffue och forfatte en *relation* vdj huer land, och hans betenchede der offuer, som hand mig siden schal tilschiche, och kand hand tage en *ideam* aff *Bentivogli* eller andre gesandters *relationibus*.

Udj et huert land schal Mickel Vibe tage de beste *authores*, som deris historier der haffue beschreffuit, och udj dennem visse Otte Skiel at lære, flittelig at betracte alle de *exemplar* som fører nogitt *simoular* och menseskeligt med sig, och siden *applicere* same *exemplar*, saauit schee kand, til disse tiders lob, tagendis deraff goede och nyttige /s. 8/ lerdomme och regeler, baade for sit egit lifff och leffnit dydeligen och med ære at frembdrage, saa och til huis udj regierrings sager tienligt kand vere.

De skal suarlig vel bespørge sig omb veyens sickerhed, och iche giffue sig i nogen dum dristig fare och om mueligt er, reigsse i selschab med fornemme folch, som mand kand lære nogit goet aff. Hand schal ellerss altid hanterre och ombgaas med de hæderligste och vackerste och holle sig til de beste.

Otte Skiel schal holle en goed *diæte*, haffue sin helbrede baade med hans *exercitier*, at hand sig iche fors[p]idser, saa och hans spisse och drick, i goed acht, ingen *excæss* eller *desbauctze* giøre, for huis schyld ded och kunde were, medens holle ded for en vederstygelighed at offuerlade *naturen*. I de hisige lande, schal hand *temperere* wienen, och ware sig for formøgen fruchtæden. Hand schal saaledis bruge och anuende sin tid, at hand kand lære ded, huor ved hand hoes en eller anden herre kand tienne sit brød, om gud forbiude nogen vformodentlig hendelse med krig hans fæderneland paakomb, thj da kand ieg icke schaffe hannem en schelling, mens saa lenge hand schicher sig wel, och gud giffuer fred, schal hannem intet mangle til hanns nøedtørrfft, och til ded, hand kand see och lære nogit goet for, mens iche til offuerdadighed, och wil ieg hannem aarligen *deputere* – 1000 eller i det høyeste 1200 rdr., dog maa hand aldelliss intet befatte sig med penggene, medens Mickel Vibe allenne at raade for dem, och dennem *dispensere* til hans gaffn och frembtarfff, och derfor huer aar giøre rede och regenschabft, huorfore Otte Skiel ingenlunde tilladis at optage, lanne eller borge penge nogensteds paa sin egen *credit*, vden Mickel Vibess vellie och sambtøche, megit mindre, maa hand forstrecke, loffue eller *cavere* for andre men med største sparsommelighed och fornøden tarffuelighed bruge sine penge til sin egen fornødenhed. Hand schal derfor spare ded meste mueligt er, thj hand maa intet mere optage, end hans goets kand indbringe, paa det hand en anden dag, kand haffue sit *patrimonium* frj, (naar vdgifft, bliffuer fratagen)⁵⁵, och vere vden gield, och naar gaarden och goetsets fornødenhed, med *contributioner* och andit fratagis, schal ded neppe nock tilsslaae.

Vdj i sine kleder schal hand holle sig renlig, adstadig och tarffelig, /s. 9/ och ingen offuerdaadighed eller flagervaanhed der udj hoes sig lade findiss, med bekostning offuer sin stand eller vfornøden forandring effter den galle werdens *manere*, och en huers *phantacie*, huor aff et vstadigt gemøthe och hoffferdige, høye tancker at vere for haanden, kand slutess och dømmis, ded lader och slemt, at en der wil hollis at vere en adstadig och

55. Ordene i parentes er streget over.

mandhafftig karl, er quindachtig och kled paa gøgler eller duckeuiss, medens huer halffue aar om fornøden giøres, at lade sig gjøre en slet kledning, som hand bequemeligst til sin rexe och *exercitier* kand bruge, thj kledderne bør iche at ziere personen, medens perssonen klederne.

Otte Skiel schal iche holle sig formegit til sin landemends ombgenggelse, medens de schal ligge sig i losemente paa ander steder, huor hand kand lære sprogit och andit goet, hand schal dog icke vnderlade med *discretion* och *respect* at holle goed landmandschab med dennem, naar de mødiss, de schal begge i ded ringeste en gang huer maanit schriffue hiemb, om Otte Skiels forhold, udj en och anden maade, och saa som ded er i sandh[ed]. Dessligiste om huiss der i de lande eller andensteds mercheligt och schriftvendigt forfalder, saa och deris reigers *success*, och andit som ieg kand vere *curieux* om at vide. Terninger, kort och anden spil, som er vngdommen til største schade, schal hand aldelliss entholle sig fra.

Mickel Vibe schal giffue act paa hans naturlige *in-clinationer*, dennem och *secundere* i det goede, och affvende i det onde, och daglig *discurere* ded med hannem, som kand vere til opbygelsse, och lade hannem forstaa at all kundschaft och lærdomb er ickun schadelig och fordømmelig for den, der icke derhøes haffuer en synderknusit aand, et redeligt gemuth, fører it christeligt och vforargeligt leffnit och beflitter sig paa en goed samuitighed. Hand schal lære hannem huorlediss hand schal forholle sig naar hand er allenne, och huorledis naar hand er i selschabff, at hand kand holle tand for tunge, achte med huemb hand taller och vdweye sine ord, icke faller andre i deriss *discurs*, mens med flid och achtsomhed høre til naar de /s. 10/ gamble och fornunftige haffue nogit at forregiffue, hand schal lære hannem at *respectere* en huer effter sin *condition*, och altid vere fri och *courtois* och dømme ringe om sig sielff, ellers bliffuer hand foracht aff andre, och andet mere som en schichelig vng karl att føre giøris fornøden, huilchit alt til Mickel Vibes *prudents* och *discretion* henstillis, ey tuiffendis, att efftersom ieg hannem min søn haffuer betroet, och giffuit hannem i hans hender, hannem at føre och *gouvernere* hand jo i alting søger hans welstand och forfremmelsse aff yderste formue, och hannem med goede raad och daglig *information assisterer*, saauelssom med goed *exempel* forregaar, som hans kald och embede vd-kreffuer.

Jeg vil icke haffue Mickel Vibe saa bunden, at hand jo med min søn maa reigsse paa de steder huor hand, for sickerhed, och hans velferdt at befordre siunis raadeligst, dog dersom tiderne ded kand taale, da først at lade mig vide, naar hand achter sig fra nogen sted at begiffue, och deromb tilforne fornemme min vellie och mening.

Mickel Vibes aarlig løhn schal vere – 300 rdr., som mester Hans Jensen faar, der er vde med Styge Høeg.

Att ieg Christen Skiel saaledis min kiere søn Otte Skiel och Mickel Vibe haffuer *instruerit*, och ieg Otte Skiel min kiere fader loffuit /: enten hand leffuer eller døer inden ieg hiemb kommer :/ ieg effter dete forschreffne och udj alt andit som aff en lyedig søn kand vdkreffuiss, at rette, saauelsom jmod min tilforordnede hoffmester Mickel Vibe mig lyedig och hørsom j alleting, intet vndtagendiss at betee.

Dessligeste ieg Mickel Vibe mig effter denne *instruction*, och udj alt andit med flid och troeschabff, som en erlig karl, och som ieg for gud, Otte Skiel och hans fader med berømmelsse kand forsuare, vil forholde, saa sant hielpe mig gud och hans hellige evangelium, haffue wi tuende enss liudendis *copier* med voriss egne hender vnderschreffuit. *Actum* Trøggeulde dend 19 Aprillis Anno 1652

Christen Skiel
As

Otte Skiel
Sc.

Mickel Vibe
m.m.

Historisk Essay

Kirken, krigen og kulturen Stemninger og standpunkter under Første Verdenskrig

Af Carsten Bach-Nielsen

Med den officielle neutralitetspolitik som baggrund kunne man i Danmark tillade sig at se på Første Verdenskrig ud fra religiøse og filosofiske synspunkter. Teologen Valdemar Ammundsen fremhævede krigens nytte ved, at den fremkaldte en religiøs følelse, som kristendommen kunne bygge på. Katolikken Johannes Jørgensen betragtede krigen som en kamp mellem germansk hedenskab og barbari og romersk kristendom og kultur. Digteren Helge Rode analyserede krigen livsfilosofisk og fandt i den en gensidig sympatisk tiltrækning mellem de kæmpende parter af samme natur som elskoven. Biblioteksleder, PhD Carsten Bach-Nielsen skriver om et kapitel i dansk kirke- og litteraturhistorie, man gerne har villet fortrænge.

Bjørn Svensson indleder sin bog om dansk udenrigspolitik omkring Første Verdenskrig, *Tyskerkursen* fra 1983, med en kold konstatering: »Tyskerkursen er et fortrængt kapitel i Danmarkshistorien«. Det samme kan med fuld ret siges om samme periode i Danmarks kirkehistorie, når det gælder de danske teologers, forfatteres og kritikeres engagement i krigen og dens væsen. Hvad er grunden til, at der findes et sådant fortrængt kapitel i dansk kirkehistorieskrivning?¹

Den enkleste forklaring er, at den måde, hvorpå mange teologer, kirkefolk og kulturskribenter med mere eller mindre varmt forhold til den officielle kristendom engagerede sig under Verdenskrigen, ikke siden burde trækkes frem i lyset og i historieskrivningen. Det var for ubehageligt og betændt. Deres ytringer var bestemt af omstændighederne, af harme, forargelse og måske magtesløshed, men i visse tilfælde også af begejstring, højstemthed og måske tankeløshed. Det kunne være bedst at glemme det-

---

1. Dette essay bygger dels på et foredrag holdt på Aarhus Stiftskonvent, Ry Højskole, september 1993, dels på en kronik i *Kristeligt Dagblad* den 11. november 1993. Undertitlen skylder jeg Vilhelm la Cous *Stemninger og Standpunkter under Krigen 64*, der symptomatisk nok udkom i 1917.

te, når man nu så, hvordan krigen endte, hvordan verden ændrede sig, hvordan ordene blev så underligt tomme efter de fire års meningsløse slagteri. Det er uden tvivl en af de væsentligste årsager – og kirkehistorie-skrivningen indrettede sig mere eller mindre bevidst efter det. Debatten omkring og reaktionerne på Verdenskrigen har knap været betragtet som kirkehistorie – ligesom litteraturhistorikere siden Vilhelm Andersen ikke har betragtet den som værdig til at behandles som (skøn)litteraturhistorie.

En kirkehistoriker som P.G. Lindhardt gik ud fra den arbejdshypotese, at 19. århundrede strakte sig langt ind i det 20. århundrede. Det 19. århundrede ophørte efter hans opfattelse først i slutningen af 1920'erne, da den kulturåbne liberalteologi, der er sandt barn af 19. århundrede, tonede ud. Derved bliver de første 20-30 år af dette århundredes kirkehistorie reduceret til et udpræget sen-fænomen, en dekadenceperiode, der kun er lidet væsentligt at skrive om. Den bliver en noget blodfattig forlængelse af det 19. århundrede, vækkelsestidens århundrede med lægmandsoprør, kirkekamp, profeter og dignitarer som Grundtvig, Kierkegaard, Mynster, Martensen, Beck – og alle de andre koryfæer. Vækkelserne havde ved århundredskiftet sejret og konstitueret sig som kirkelige retninger. Det nye århundrede bød ikke på mange store og markante kirkemænd. Hos Lindhardt handler perioden fra 1901 til 1920 om kirkeforfatningskampen, slidet med at få det kirkelige demokrati til at fungere. Set fra en strikte kirkehistorisk (altså institutionel) synsvinkel kan denne betragtning være rigtig nok, men det spørgsmål, man kan stille, er, om denne periode kan bringes til at give noget andet og væsentligt nyt fra sig ved fortsat at anlægge en kirkeinstitutionshistorisk betragtningsmåde. Lindhardt har, skønt eksempelvis Hal Koch trak i en noget anden retning, været medbestemmende for tendensen i beskrivelsen af 20. århundredes danske kirkehistorie. Den er i ganske høj grad blevet til et studium af kirkeret, af grænsedragningen mellem stat og kirke.

Har man læst sig igennem en del af dette århundredes første årtiers litteratur, vil man snart fornemme, at det er en uhyre blomstrende periode, men at blomstringen netop ikke finder sted inden for den forståelse af kirke, som kendes fra 19. århundrede, hvor det var forskellige kirkelige opfattelser af kristendommen som forskellige dogmatiske typer og arter af praksis, der kæmpede mod hinanden. De første 15 år af århundredet viser en internationalisering uden lige og mage i Danmark. Efter i årevis, siden 1864, at have vendt sig indefter, slikket sine sår, dyrket sin egen kulturskat, den nationale identitet, det særegent danske og det indenrigspolitiske, var man ved at genvinde styrken og det videre udsyn. Med det moderne gennembrud – ikke blot i litteratur og åndsvidenskab, men også i

naturvidenskaben, åbnedes verden efterhånden. Kommunikationsmidlernes udvikling betød, at man med større lethed etablerede kontakter med og åbnede sig for påvirkning fra fremmede miljøer og tankesæt fra helt andre verdensdele end Europa. Perspektivet glider fra det meget hjemlige til det internationale. Der åbnes på vid gab for kulturindflydelse – og ikke mindst for religiøs indflydelse. Og her var kirken i sin gamle skikkelse og med sine 19. århundredes rødder og problemstillinger særdeles dårligt rustet. Det betyder, at man for at få greb om perioden, snarere end et kirkehistorisk perspektiv må anlægge et kristendomshistorisk og opsøge kristendommen på det sted, den befandt sig – og det var ikke længer nødvendigvis inden for kirken som institution. Grunden til at jeg medtager et ord som »kulturen« i min titel, er, at kristendommen og kulturen stadig var mere eller mere sammensmeltede. Men på en anden måde end i 19. århundredes syntese. Det var ikke noget problem i 19. århundredes kristendom, hvor kulturen langt hen var den danske guldalderkultur og efterklange deraf. Den arv, man modtager fra 19. århundrede er, at der ikke er det dybe skel mellem kirke og kultur, men fra og med det moderne gennembrud undergraves denne syntese – uden at det nødvendigvis erkendes åbent. Den liberale teologi er i høj grad et forsøg på at kitte dette svælg til, at forsikre både kirken og de moderne kulturdebattører om, at kristendommen er en åndsmagt; at kristendommen i det mindste leverer det etiske fundament for samfundsbygningen. Det fører dels til en udtynding af kristendommen, dels til, at den teologiske, ideologiske og til dels den politiske debat flyder sammen uden at have trukket faste grænser – og at det, man kan kalde »kristendommen« som debat eller diskurs, langsomt, men sikkert flytter sig fra kirken til skønlitteraturen, litteraturkritikken, kulturdebatten, med andre ord, at kristendommen bliver opfattet og tolereret som en »åndsmagt«, det ikke var forbeholdt lærde og uddannede teologer – eller til nøds vakte og bevidste kristne i gammeldags forstand – at ytre sig om. Kristendommen ændrede glidende stilling fra at være det eneste normative religiøse grundlag i samfundet til at være blot én religion blandt alle i verden. Den liberale teologi og den kristne religionshistorie kunne nok hævde, at kristendommen etisk set var den højest udviklede religion, men hvis teologi og kristendom dybest set er etik eller »religion« i fænomenologisk forstand, så kan alle være med; alle kan ytre sig frit og lige kvalificeret – troede man.

Når nu tiden op til 1920'erne var et religiøst supermarked, kan det være svært at danne sig et overblik over, hvad der var på hylderne, men der er nogen hjælp at hente i den samtidige kritik af og satire over denne til-

stand. Det teologiske Fakultet havde en sådan kritiker, en polemiker i stor stil, I.P. Bang, grundtvigianer og professor i systematik. Han gjorde som regel det forkerte på det forkerte tidspunkt – efter samtidens mening. Han skrev, netop som man i århundredets begyndelse sigtede mod en udsoning med Tyskland omkring Slesvigspørgsmålet, et hvast angreb på preusseriet og fortyskningen af Slesvig. Da krigen brød ud, udsendte han en bog med titelen *Hurra og Halleluja!*, der analyserede den tyske nationale religion, Wotandyrkelsen, kejserfantasteriet og alle de tomme religiøse fraser, der fulgte dermed. Det var ikke populært på et tidspunkt, hvor man med rette frygtede den magtfulde nabo i syd.

I sin bog fra 1912, *Det religiøse Sjæleliv*, bind II, viser Bang sig som en uhyre stærk kritiker af samtidens religiøse situation. Denne er for ham at ligne med hedenskabets i oldkirkens tid, med de orientalske religioners flodbølge ind over Romerriget. Det er en art moderne hellenisme.

Han gennemgår polemisk den buddhistiske, hinduistiske og endda islamiske mission i vesten. Med den stærke vægtlæggen på religionsbegrebet og det enkelte individs ret til at foretage sit eget valg og ved det enorme boom i den religionshistoriske forskning i disse år, åbner man dørene på vid gab for de østlige religioner:

Og så drages man mod Buddha, som man så forstår i den retning – sikkert adskilligt mageligere end Buddha selv vilde forstås – og ret betegnende er det, at man i reglen gerne – trods al vor moderne videnskab – tager lidt sjælevandring med i købet. Man synker ned i den stemning, at det hele liv er idel møje, som man engang vil trænge til at befries for. Slip det faste tag på livet, som dog kun bringer skuffelser, og du vil få fred. ... Forfattere som Karl Gjellerup kan således skrive, at samtidig med at Jesu Sol går ned, rejser Buddas måne sig i østen; medens byens Nazareth truer med at forsvinde i en filologisk forsænkning, så dukker K a p i l a v a s t u, Buddas kongestad op; og selv fejrer han Indiens mystiske pragt og herlighed i store fantasifulde romaner, hvor han endog ikke viger tilbage for at indføre teosofiske fantasterier som væsentligt islæt. (s. 223)

Efter gennemgang af disse forløsningsreligioner og en historisk redegørelse for de selskaber, der søger at udbrede dem, går han ikke uden munterhed over til de mere moderne rørelser: spiritisme, teosofi. Han behandler – meget loyalt – det, han kalder radikal optimisme: unitarismen, Emerson og Whitman, førend han tager Christian Science, Emanuelbevægelsen og Sjælehelsebevægelsen under behandling. Noget af det mest eksotiske er »Den nye lys-tro«, en epikuræisk, kvietistisk, gnostisk tro, der indførtes af Ernst Møller herhjemme.

Hans mest interessante afsnit er det om de nye strømninger i vor hjem-

lige religion, hvor det går hårdt ud over kulturnotabiliteter som Vilhelm Andersen, Valdemar Vedel og Troels-Lund. Al deres snak om »natur«, »livsposæi« og skønhedsdyrkelse hænger ham ud af halsen. Som han siger:

Målet nås ikke ved, at Gud bliver et slags tillæg til eller udvidelse af mit eget selv, heller ikke ved at man glider ud i det æstetiske og lytter til livets grundmusik – det æstetiske moment er et kultur-moment, ikke et religionsmoment – men ene derved, at det går op for mig, at jeg i virkeligheden ikke uden Gud kan frigøres for Verden og det tag, den har i mig, eller for at sige det rent ud, for det onde i mig selv. (s. 233)

Heroverfor sætter han ikke nødvendigvis den gamle tro, ortodoksien, fædrenes tro, men det, han kalder den tvefødte religion, som kan findes mange steder inden for de traditionelle kristne konfessioner og endda i andre religioner. En type af religion, der i sig bærer splittetheden, som rummer polariteten mellem godt og ondt, som ikke søger harmonisering, men accepterer begreber som ondskab og synd, personligt ansvar osv. En religion, hvor Gud er stor, mægtig og fjern – ikke blot en projektion af alt det, mennesker anser for godt og varmt og rart. Bang opererer dybest set med det Kierkegaard'ske dictum, at subjektiviteten er sandheden – men modsat størsteparten af sine samtidige – også med korrektivet, at subjektiviteten er usandheden. Den subjektive religiøse følelse kan og må ikke benægtes. Det ville være ham umuligt som religionspsykologisk interesseret at forlange det, men hans positive bud på den tvefødte religions muligheder står svagt og noget tåget.

Bang er i nogen grad blind for, at denne tids tillokkelse af østlige religioner er et udtryk for teknificeringen, rationalismen, naturalismen, det modernes flodbølge. Han står over for en reaktionsbevægelse, der søger tilbage til roen og irrationaliteten, en bevidst søgen, som det ikke var nogen enkeltmand mulig at ændre på. Han forsøger efter bedste evne at tilføre en portion af rationalitet til en massebevægelse, der dybest set vil være irrational. Af de store klassiske religioner blev den katolske kristendom og især buddhismen en helle for mange intellektuelle i årene frem til ca. 1925, hvor buddhismen ofte nævnes som parallel til eller alternativ til kristendommen: »en helle for tidens strøm«, som Otto Gelsted skrev under krigen i 1917.

Bang er mismodig på den tvefødte religions vegne. Den står ikke til at redde – med mindre der kommer en forløsning udefra. Han kan måske mistænkes for i det skjulte at håbe på en katastrofe, der vil feje hele denne optimisme, denne sammenkædning af kultur, borgerlighed, selvgodhed,

vidtdreven idealisme og kristendom bort og stille mennesket ansigt til ansigt med de rå og nøgne eksistentialer: at harmonien sprænges i et apokalyptisk brag, og de fire ryttere viser sig på himmelen og nedhugger hele 19. århundredes blegfede kultur. Bang var dybt pessimistisk og følte, at kirken stod med ryggen mod muren over for religionerne.

Denne apokalyptiske stemning er ikke egen for Bang. Den findes andetsteds blandt folk, der er opvokset i den gamle verden og med de gamle grundfæstede kristne værdier, særligt tydeligt i Jakob Knudsens anmeldelse af Morten Pontoppidans *Stenløse Kirkepostil* fra 1913:

Ja, jeg må sige, at jeg kun sjældent møder anden slags kristendom end den, der ikke er kristendom, men er ren og skær verdslighed og består i bønfuldelse, forhåbning, skuffelse overfor Guds bedstefaderlighed, hvilket aldrig har eksisteret undtagen i den forkyndele, der verdsliggør kristendommen...

Noget af det friskeste, der er sket i min levetid, er jordskælvet i Messina. Midt i nutiden, der rådner op af humanitet, viser han sig, som han er den gamle, evigfrisk, fuldkommen »inhuman«! – Alperne svinder bort til et intet for menneskefølelsen ved en sådan begivenhed. – Han vil dog vise, også ved en ekstra lejlighed, hvor meget de passer på ham, de vamlige egenskaber som hans verdsligsindede dyrkere tillægger ham. Hundredtusind mennesker, onde og gode, sunde og syge, rige og fattige, troende og vantro – væk er de! Knuste! (s. 114)

Jakob Knudsen ønsker, at alle de verdsligt forkyndende, kælent forkyndende præster og humane lægprædikanter kunne stille op til denne forestilling ved Messinastrædet, så de kunne lære, at Gud ikke er barmhjertig i almindelig forstand – og Gud være prisset, at han ikke er det.

Denne træthed og laden stå til var et udbredt symptom. Men så kom den da, krigen. Og sikke en herlig krig, hvis man skal tage en del af tidens teologer og debattører på ordet. Vi i Danmark var ikke indblandet. Man kunne være betragter til det, der skete i den store smeltedigel. Med sit nykantianske analyseapparat lænede man sig tilbage i analysen og beskrivelsen af, hvor gavnlig krigen var for religionen og kristendommen. Valdemar Ammundsen, der som ganske ung var blevet professor i kirkehistorie og snart viste sig som fuldblods liberalteolog – stik imod Det teologiske Fakultets forventning – skrev, inspireret af nordmanden Berggrav-Jensens *Krigherliv og Religøsitet*, en af krigens mest solgte bøger, *Krig og krigsførende Kristne*. Man kan sige, at den som en betydelig del af de danske bidrag til krigsdebatten udmærker sig ved sin neutralitet. Ammundsen tager ikke parti for den ene eller anden nation. Han havde sine bedste kontakter i tysk kirkeliv – men var bestemt ikke blind for krigspropagandaen

fra såvel tysk som fra fransk og engelsk side. Han informerer om løgnagtigheden i propagandaen, men hans hovedinteresse er, med en vis oplagtthed, at påvise krigens store nytte og gavn i religiøs hensende. For ham er krigen et stort eksperimentarium, et præparat, der kan betragtes i mikroskopet.

Ammundsen vil undersøge krigens virkning på soldatens sjæleliv og opstiller en række punkter:

1. Der fremkaldtes straks ved Krigens Begyndelse et voldsomt Omslag i religiøs Retning, især blandt Soldaterne, men ogsaa hjemme i Folkene.
2. Den af Krigen vakte Religiøsitet er i første Række absolut Afhængighedsfølelse overfor og Hengivelse til en højere Magt.
3. Krigsreligiøsiteten smelter sammen med Indtrykkene fra Hjemmet og iklædes de kendte kirkelige Former, men disse betyder saa lidet, at Katholiker og Protestanter, ja Jøder mødes i en fælles religiøs Følelse.
4. Krigsreligiøsitetens værdifuldeste, med Kristendommen mest overensstemmende Indhold er en hengivelse i Guds Vilje og en Forsynstro, som dog ofte svinger over i Skæbnetro.
5. Det dybest kristelige: Syndserkendelse og Troens Griben af Kristi Person, træder lidet frem i Krigsreligiøsiteten.

De næste punkter analyserer videre på de flygtige træk i krigsreligiøsiteten, men det væsentligste punkt for Ammundsen er det 8.:

Krigen er ikke saa meget skabende som afslørende og udviklende. Især i sin Begyndelse afslører den, at Mennesket paa Bunden har en mægtig religiøs Trang. I sit videre Forløb sonderer den mellem et Flertal, som brutaliseres, og et Mindretal, som uddybes. Det sidste sker, hvor Forudsætninger eller Paa-virkning fører ud over den naturlige Religiøsitet ind i Evangeliets Kristendom. (s. 6-21)

Ammundsen går videre: Krigen har gjort, hvad den kunne. Den har åbenbaret menneskets natur, ikke blot det dyr, der bor derinde, men også længselen efter noget højere. Og den har åbenbaret livets sande kår. Han citerer Berggrav-Jensen:

Det unaturlige ved det moderne menneskeliv har netop været, at tilværelsen i den grad er blevet tryk og forsikret mod rystelser og farer, at det ikke længer har den rigtige føling med livets *natur*, som nemlig er spænding og usikkerhed ... Derfor har døden ingen naturlig plads kunnet finde i det moderne menneskes livssyn ... Men denne løgnagtige omgaaelse af virkeligheden blir det med en gang slut på, saasnt samfundet som helhet ... blir udsat for livets sande virkelighed og gennemrystet af livets natur – spænding og usikkerhed. (s. 23)

Således har krigen afsløret en slags naturlig religion og Ammundsen hoverer nærmest:

Nu kommer den af Krigen vakte religiøse Bevægelse udover Verden som et Kendsgerningens Indlæg i den religiøse, ja i den theologiske Debat og afslører, hvor overfladisk Atheismen ofte har siddet, hvor unaturlig de to sidste Slægtleds religiøse Situation har været. Den »naturlige Religion«, der nu kaldes til Live, er ikke som 18de Aarhundredes en fornuftstro på tre-fire Læresætninger; den er religion i Schleiermachersk Forstand: absolut Afhængighedsfølelse. Den er ikke naturlig i betydningen af en Slags videnskabelig Slutning ud fra Naturordenen; men den er naturlig ud fra *Menneskets* Natur, når det kommer ud af falsk Tryghed overfor Livet og griber sig selv i sin sande Stilling i Tilværelsen..... Ja, Krigen afslører. Den stadfæster paa mærkelig Maade Bibelens Skildring af Mennesket, dets Højhed og Muligheder som skabt i Guds Billede og med ham som Maal, men tillige dets nedaddragende Drifter, dets Muligheder for Brutalisering og Fortabelse. (s. 25-29)

Når Ammundsen siger, at den kristne menighed har sin opgave i at hjælpe de af krigsreligiøsiteten grebne til egentlig Kristustro, så er for Ammundsen det, man kan lære af krigen, i stor målestok udfoldelsen af en strategi for et ungdomsmøde i Bethesda. Den bekræfter, det man hele tiden har vidst, at selv om det på overfladen er nogle rå knægte, vi har med at gøre, er de dybest set religiøse. De skal rystes lidt, så bliver de modtagelige for den sande ideale kristendom. Krigen er ikke noget sammenbrud, men i virkeligheden et vældigt løft for kirken og kristendommen – fuld af muligheder. Den frisætter den enkelte og den enkeltes natur og drifter, der så sandelig ikke blot er dyriske. Den liberale teologi har denne forunderlige evne til at sortere i værdifuldt og værdiløst – og hos Ammundsen er krigen endnu i 1916 særdeles værdifuld.

Det er så let at være bagklog og skænde på Ammundsen. Han ændrede faktisk holdning. Efter krigen gik han ind i den internationale fredssag, afspænding, økumenik, engagerede sig socialt. Det er beskæmmende at se andre – gerne ledere inden for ungdomsorganisationerne – køre videre i den samme førkrigsidealisme, som om intet var hændt: Det hele var et uheld, en kedelig parentes, men nu beklager vi, glemmer krigen og fortsætter vor forkyndelse om menneskets adel.

En forudsætning for den danske debat og forholdet sig til krigen var, at Danmark ikke var involveret i krigen. Den udenrigspolitiske neutralitet var i en vis grad med til at styre debatten. Det er meget karakteristisk, at debatindlæg, der tog klar nationalpolitisk stilling, blev betragtet som »bad taste«, med mindre det drejede sig om det neutrale Belgien, en sag, der

tackledes moralsk fremfor politisk. Det var ikke det historiske og det nationale, der skulle debatteres, men krigen som moralsk anliggende. Længe læste man blot telegrammerne, tog endnu et sug af cigaren og skrev en *vurderende* artikel. Men krigen var heller ikke på nogen måde entydig. Tænker vi på Anden Verdenskrig var det let at tage stilling mod Tyskland. I Første Verdenskrig var debatten langt mere åben. Det lå ikke lige for med ét at fordømme krigen. Det var naturligt nok for de sædvanlige debattører, herunder teologer og litterater, at søge at vurdere moralsk for og imod. Krige havde hørt til dagens uorden i Europas historie. Hvad man først sent fandt ud af var, at dette slet ikke var en krig, men et systematiseret slagteri. Det gik først op for offentligheden, da ubådskrigen eskalerede, blokadebørnene og de russiske flygtninge med sammenbruddet i øst væltede ind over grænserne og gjorde det synligt, hvorledes krigen havde virkning på civilbefolkningerne. Og det var et slag i ansigtet.

Den danske debat fik snarere fra begyndelsen et forløb, der svarede til de filosofiske og åndshistoriske forudsætninger i det tidlige 20. århundrede. Debatten løftedes op på et plan, hvor der taltes med de allerstørste ord og inden for en ramme, der var afstukket af et nyt biologisk verdensbillede. Dette er glimrende analyseret i Sven Møller Kristensens essay »Prænazisme før 1914«, hvor han siger, at det drejer sig om en biologisk begrundet opfattelse af mennesket i historiens gang, en forklaring og vurdering af de drivende kræfter i livet i analogi med naturvidenskabens ny viden om tilværelseskampen, den stærkeres ret, udvælgelsen osv. Der er en ny understregning eller ændret fortolkning af forskellen mellem mand og kvinde, af kønsrollerne, en ændring i retning af handyret kontra hundyret, manden udmærket ved styrke, vilje, aggresivitet, dominans, kvinden ved svaghed, eftergivenhed, ydmyghed, opofrelse; den fysiske overlegne kontra den fysiske underlegne. Denne biologiske forestilling om stærke og svage individer føres over i synet på nationerne. Nationen betragtes som en enhed, et folk som en levende organisme, der kæmper for tilværelsen. Der er stærke nationer eller svage og svækkede nationer. I historiens løb sejrer de livskraftige folkeslag med samme ret som de stærke dyr i naturen. Og i største målestok fortsættes dette i synet på racerne. Racen opfattes som en enhed, blodet som et bånd. Inden for Europa taler man om germanere, slaver, romanske folk, pangermanisme, panslavisme osv. Den hvide race sættes over for andre hudfarver, især under samlebetegnelsen »den gule fare«. Ubekymret sorterer man i højere og lavere racer. Hele denne tankegang, denne livsfilosofi, hviler på dyrkelsen af instinket. Den er irrationel i modsætning til en politisk-økonomisk tænkning. Den gør en dyd af at være umiddelbar, anti-intellektualistisk.

Mange af disse træk kan findes hos Johannes Jørgensen. Fra midten af 1890'erne drev den unge naturlyriker mod katolicismen. Tydeligt blev det med indledningsdigtet »Confiteor« i digtsamlingen *Bekendelse* fra 1894. I 1896 konverterede han. Hans katolicisme er betegnet som »den romerske, ufejlbare tros lære med sakramental praksis, hierarkisk kirke som institution for åbenbaring og autoritet«. Jørgensen havde mange tyske kontakter. Han søgte at være god troende katolik og samtidig deltage i den tyske idealistiske dyrkelse af Goethe og indlod sig faktisk med den modernisme, Pius X fordømte. Han søgte at leve sig ind i tysk og italiensk mystik, der skulle være en form for religiøs transformation af hans naturfølelse fra 1890'erne. Dette forsøg på at spænde over flere positioner var i den grad ved at knække ham i årene frem til 1913, at man må regne med, at han da var på vej til atter at forlade katolicismen.

I 1912 var han blevet kaldet som æstetisk professor til det nyskolastiske universitet i Louvain. Dette var nu mest en foranstaltning til finansiering af bogen om Katharina af Siena. En af lederne ved universitetet fældede imidlertid en hård dom over Jørgensen og hans manglende rettroenhed. Han blev ikke ansat, men tilsyneladende arrangeredes det fra højere sted i kirken således, at han 1913 opfordredes til at holde en række forelæsninger ved Institut Catholique i Paris, hvorved han fik lejlighed til at bevise sin rettroenhed. 1914 nedsatte han sig i Siena for at færdiggøre bogen om Katharina. Personligt synes han nu at have gennemlevet sin egen omvendelse påny. Krisen var overvundet, verden var blevet klar og overskuelig.

Johannes Jørgensens mange skrifter er præget af en ukritisk positiv holdning til katolicismen. De vidner ikke i nævneværdig grad om et blik for dens vrangsider – særligt hvor den stod i forhold til statsmagten. Et sådant kritisk blik finder man hos en anden konvertit, Peter Schindler, særligt i dennes eminente beskrivelse af de sidste års chauvinistiske øst-rigske regimente i Dalmatien. Johannes Jørgensen, naturlyrikeren, tænkte i organiske helheder, i nationalkarakter, i nationer som individer med følelser og instinkter – og følgelig *ville* han forstå en europæisk stormagtskrig som en konfessionernes krig, som et opgør mellem to kulturer eller som kultur over for barbari.

Denne betragtningsmåde blev bragt i anvendelse over for den krig på skylds- og uskyldserklæringer, der udkæmpedes. Jørgensens force var netop nok, at han fokuserede skarpt på den religiøse fraseologi, der benyttes – særligt fra tysk side: forløjetheden i at lade sine politiske mål komme til orde i religiøse termer, bag fromhedens maske.

Meget af Jørgensens *Klokke Roland* fra 1916 er skrevet på baggrund

af de franske, hollandske og engelske kommissioners rapporter om de tyske forbrydelser i Belgien, men den del af bogen, der afslører det berygtede tyske forsvarsskrift *Aufruf an die Kulturwelt* som et pseudoreligiøst forsvarsskrift, er virkelig brillant – og meget effektiv. Hans had og hans egne kulturfilosofiske tolkninger må man være betænkelig ved, skønt han også her måske ser klarere end mange på grundlaget for den nationale mytologi, der langt senere skulle blive bragt i anvendelse efter 1933 i Tyskland.

Aufruf an die Kulturwelt fra 1915 var et forbløffende stykke tysk krigspropaganda. Det var en nationalt højstemt uskyldserklæring, en tilbagevisning af anklagerne mod Tyskland. Det benyttede sig af gentagelsen som retorisk virkemiddel. Seks gange lyder det »Es ist nicht wahr...«. Erklæringen er underskrevet af, hvad Jørgensen kalder »alt, der duer, i det tyske Rige«, en perlerad af de største tyske kunstnere og videnskabsmænd. Også de betydeligste teologer stod der, katolske som protestantiske.

Jørgensen går dog en effektiv omvej frem til *Aufruf an die Kulturwelt*, nemlig via et citat fra en anden tryksag, af hofpræst Stipberger i München, *Ein Wort an die deutschen Frauen*. Også denne slår på Tyskland som kulturnationen, men med kristne overtoner:

En haard, stejl Korsvej (Kreuzweg, ikke Korsvej i almindelig dansk Betydning af Ordet: et Sted, hvor to Veje skærer hinanden, men *Via Crucis* i den kristelig-katholske Betydning ☩: den Vej fra Pilatus' Palads til Golgatha, som Verdens Frelser gik med Korset paa sin Skulder). En *saadan* Korsvej altsaa, endda »haard og stejl«, går det tyske Folk, denne Kulturverdenens store Velgører og højsindede Befrier. Hinsides Langfredagens Mørke skuer det vel Paaskemorgenens Lys og over den dunkle Krigstid Triumfens Flammtegn. Endnu ligger dog Korset på dets Skulder, endnu forestår den sværeste Afgørelses Golgatha. (s. 34)

Jørgensen angriber Stipberger, der sammenligner det tyske folk

med selve *Vor Herre Jesus Kristus* og sammenligner den Krig, det tyske Folk nu fører, ikke blot (aktivt) med et *Korstog* (det forekommer tidligere i Teksten), men (passivt, lidende) med en Korsvej, en *Via Crucis*. En katolsk Præst, som oprigtigt troer, at Jesus af Nazareth var selve den evige Gud, og at han bar sit Kors til Verdens Frelse, siger os, som ikke véd det, at en saadan Korsgang til Golgatha gaar netop nu for Tiden som *en ny Kristus* det tyske Folk. I sand Efterfølgelse af Mesteren hengiver Tyskland sig til alle Korsfæstelsens Lidelser for at gøre vel mod Kulturverdenen. Hvo maa ikke være stolt af at være tysk og om sig selv kunne sige Guds Søns Ord: 'Dette er mit Legem, som brydes for Eder, dette er mit Blod, som udgydes for Eder'? Det tyske Folk gaaende Korsvejen, hudstrøget, spottet, tornekronet –, det tyske

Folk, sagtmodig som et Lam, der føres til Slagtebænken – det tyske Folk, naglet til Korset, lidende usigelige Kvaler, læsket med Eddike og Galde og endelig, naar alt heltemodigt er lidt til Ende, naar Ofret er ofret og Frelsen vunden, bøjende sit Hoved til et sidste: 'Det er fuldbragt!' O tyske Folk, taalmodige Folk, lidende Folk, korsfæstede Folk, du Folk, som er Verdens Frelser – vi bøjer os i tavs Andagt og stille Ærefrygt for det Kors, hvorpaa du har villet lide – 'grosser Wohltäter und hochsinniger Befreier der Kulturwelt!' (s. 34-35)

Her polemiserer Jørgensen mod en katolik, hvorfor det modsætningsforhold mellem katolsk og protestantisk, han ellers ønskede at se krigen indenfor, ikke er brugbart, men han påpeger falskheden i sammenkædnin-gen af politik og kristendom, forløjtheden i argumentationen.

Metaforen »Det lidende Tyskland« i *Aufruf an die Kulturwelt* afslører han herefter ved at hage sig fast i, at opråbet hævder, at Tysklands fjender »aflægger falsk vidnesbyrd« mod det – og det klinger rigtig nok af stedet i Mattæusevangeliet 26,59ff hvor ypperstepræsterne søgte at skaffe falske vidnesbyrd mod Jesus for at få ham dømt til døden, men intet fandt – trods de falske vidner. Skriftet indledes med:

Til hele Kulturverdenen! Vi Repræsentanter for tysk Videnskab og Kunst protesterer overfor hele Kulturverdenen mod de Løgne og Bagvaskelser, hvor med vore Fjender forsøger at tilsøle Tysklands rene Sag i den svære Kamp for sin Eksistens, som er bleven paatvungen det. Begivenhedernes Gang har modbevist de udstrøede Rygter om tyske Nederlag. Men saa meget ivrigere arbejder man nu med Fordrejelser og Mistæneliggørelser. Mod disse hæver vi højt vor Røst, der skal forkynde Sandheden.²

Herpå gennemgås og imødegås af Jørgensen et for et »de falske vidnesbyrd«, som lyder: at det ikke er sandt, at Tyskland er skyld i krigen. Tyskland har kæmpet for freden. Årtier har kejseren på grund af sin urokkelige kærlighed til freden været genstand for fjenders spot. Da fjenderne faldt over det tyske folk fra tre sider, rejste det sig som én mand. Belgiens neutralitet er ikke blevet forbryderisk krænket, men det ville have været nationalt selvmord ikke at komme franskmændene og englænderne i forkøbet. Det er usandt, at tyskerne har begået krigsforbrydelser i Belgien. Snarere har belgierne forbrudt sig mod tyskerne. Tyskerne har kun nød-tvungent beskudt Louvain med dens kunstskatte, men på den anden side

2. Opråbet citeres her efter Ammundsens oversættelse i *Krig og krigsførende Kristne*, s. 87ff.

vil tyskerne ikke lide nederlag for at kunne bevare noget kunstværk. I fjerde punkt hedder det:

Mod Øst er Jorden gennemvædet af Blod af Kvinder og Børn, som russiske Horder har slået ihjel, og mod Vest sønderriver Dum-Dumkugler Brysterne paa vore Soldater. Allermindst har de Ret til at optræde som Forsvarere af europæisk Civilisation, der gaar sammen med Russere og Serbere og byder Verden det forsmædelige Skuespil, at hidse Mongoler og Negre paa Folk af den hvide Race.

Det er toner, vi også møder 20 år senere. I sidste punkt slås det fast, at uden militarisme var der ingen tysk kultur. Militarismen er tysk kulturs værn:

Den er fostret af Kulturen i dette Land, der gennem Aarhundreder var Genstand for røveriske Overfald som intet andet, for at beskytte den. Den tyske Hær og det tyske Folk er en og samme Ting. Bevidstheden herom bringer 70 Millioner Tyske til nu at staa sammen som Brødre uanset forskel i Dannelse, Stand og Parti.

Slutningen er i den højeste patos:

Vi kan kun raabe ud i den vide Verden, at de aflægger falsk Vidnesbyrd mod os. Men til Eder, der kender os, og som hidtil sammen med os har vogtet Menneskehedens højeste Goder, raaber vi: 'Tro os! Tro, at vi vil føre denne Kamp til Ende som et Kulturfolk, hvem Arven efter en Goethe, en Beethoven, en Kant ikke er mindre hellig end Arne og Jord.

Opråbet er genremæssigt et vidnesbyrd og et kald til den sande tro.

Johannes Jørgensen imødegår med vildskab det tyske forsvar med dokumentation i undersøgelseskommissionernes rapporter. Det er den enes ord mod den andens, men Jørgensen har én styrke, sin poetiske sans, sit øre, der præcist diagnosticerer, hvornår der er tale om løgnagtig retorik og bevidst propaganda – og hvornår der er tale om øjenvidneskildringer fra Belgien. Han lurar sig ind på sproget i de talrige beretninger, men ellers må man sige, at Jørgensen åbner sluserne for blod og bajonetter, kirkerov og voldtægt, forræderi og brutalitet, heroisme og hævn.

Hvordan er det kommet dertil? Det analyseres i afsnittet *Germania* om forholdet mellem tysk og fransk, mellem protestantisk og katolsk, mellem kvinde og mand. Der er ifølge Jørgensen tale om kamp mellem to principper, mellem to kulturer, nu radikaliseret som en kristen og en hedensk.

Den tyske kultur er en følelseskultur, en lidenskabskultur. Tysk kultur har opnået det ypperste inden for lyrik og musik (og den lyrisk-musikalske filosofi med Hegel, Schopenhauer og Nietzsche), men i maleri og billedhuggerkunst er tyskerne underlegne –

Og dette er saaledes, *fordi Tysklands Sind er et Kvindesind*. Germania er en Kvinde og har alle Kvindens Egenskaber – en fortræffelig Kone i sit Hus, en Engel for sine Børn, en Furie for sin Mand. ... Overfor de soleklareste beviser er Kvinden – ganske ligesom Tyskeren – med oprejst Pande og uden at blinke i Stand til at raabe: 'Es ist nicht wahr!' Og hun gør det med Pathos, med Taarer, med Raseri og griber tilsidst, hvad hun har ved Haanden og smider dig i Hovedet – 'modbydelige Løgnhals'. Kvinden har ingen Følelse af *Pligt overfor Sandheden* – hun har *ingen Samvittighed*. (s. 176)

Med tyskernes tilsyneladende religøsitet er det som med kvinden; det er en religion af egoisme. Derfor er den kamp, der nu kæmpes, ifølge Jørgensen en kamp mellem to principper, mellem realisme og idealisme. Det er en kamp om, hvem der skal være herre i Europas hus:

Thi overfor Germania staar, nu som for Aartusinder tilbage, den Magt, som i Historien repræsenterer, hvad Manden repræsenterer i Familien. Overfor det kvindelige Princip: Interesse og Egoisme, staar det mandlige: Pligtroskab, Samvittighedstjeneste, *Dieu premier servi* som det hed i Middelalderens Frankrig, *fiat justitia, pereat mundus*, som det hed i det antike Rom. *Germania mod Rom* – dette er som i en Formel Verdenskrigens inderste Væsen. ... En *hedensk Kultur* ... mod en *kristen*. ... *Teutsch* vil sige hedensk. ... Feuerbachs Rationalister og Häckels Monister, Altyserne og Wotans-Dyrkerne, Oswald og Jatho – alle forkynder de en 'ny Tro', hvis Grunddogme og stadige Feltraab er 'Løs fra Rom!' Det er den germanske *Revolte*, Barbar-Oprøret, – det som for fire Hundrede Aar siden var Reformationen, for halvandet Aarhundrede siden literær 'Sturm und Drang', og som nu er bleven Jærn og Blod og har faaet Skikkelse af 420 Millimeters Mørsere! ... Ja, Thor har rejst sig i sin Vælde – de gamle Guder vaagner – Valhal staar op af Døde til den sidste Kamp mod den hvide Krist og mod Romaborgs Vælde. Endnu engang oversvømmer Germanien de latinske marker. *Kvinden*, der er naturen i al dens ureflekterte Vælde, vil herske over manden, der er Logos – Ordenen, Loven. Som Germaniens inderste ord er *Magt*, er Roms højeste ord *Ret*. Og Kampen staar om, hvilket af de to Ord skal blive det sidste. (s. 178-180)

Johannes Jørgensen havde med sit krigsforfatterskab tematiseret tendenser, der skulle udfoldes i det nazistiske Tyskland: den stærkeres ret, eksistenskampen, den religiøse fraseologi, spørgsmålet om herrefolket – men det er lige så tydeligt, at han ikke selv tager afstand fra hele denne tænke-måde. Jørgensen »politiserer« på et biologisk grundlag og inden for ram-

merne af en yderst betænkelig kulturdiagnose. Han tematiserer ikke forholdet mellem demokrati og diktatur, men taler om religions- og konfessionskrig. Til den biologiske tænkemåde kommer troen på det retfærdige forsyn, det guddommelige indgreb i alle hændelser – ganske som han så sit eget liv tilrettelagt af en højere styrelse. Han afpolitiserer ikke religionen og befrier ikke den politiske diskurs fra det religiøse sprog. Han kritiserer nok Tyskland, men gennem den religiøse analyse. Ikke gennem en klar politisk stillingtagen. Det er en anden måde at holde sig »neutral« på. Både Ammundsens og Jørgensens bøger udkom i mammutoplæg og oversattes til en række fremmedsprog og fik uden tvivl en betydelig gennemslagskraft.

En anden væsentlig debattør er digteren Helge Rode, der er mindst lige så uspiselig som Jørgensen. Hans bog *Krig og Ånd* fra 1917 er sær. På den ene side viser han meget skarpsindigt, hvilke træk i europæisk tænkning, det er, der har været medvirkende til krigen. På den anden side går han ind på hele denne tankegang i sin videre analyse. I indledningen skriver han:

Naar Troen paa Krigens Værdier har bevaret sig trods alt, saa er det, fordi der er et Element af Sandhed i den. Den Enkelte kan pege paa den Enkeltes og tusinde Enkeltes Lidelser og Død; men i det Øjeblik han glemmer sig selv og føler sig som led i et Folk, har han ikke længer Blik for den Enkeltes Betydning i og for sig. Folket har en rummelig Bevidsthed; her gælder kun Helheden.

Sammenholdet, Fortætningen, den fælles Aand og Vilje gør, at Krigen trods alt er ophøjet. Noget uhyre stort skabes. En mægtig Følelse bruser gennem Millionerne og binder dem sammen. I disse sublimne Øjeblikke erkendes det, at et folk i virkeligheden er *et* levende Væsen, og dets Lands Befolkning, som ikke under nogen Omstændigheder kunde føle dette, vilde ikke være noget Folk. (s. 18-19)

Men hvis vi vil bedømme Krigen med vort Dagliglivs Maalestok og kun se Rædsel, Grimhed og Nedværdigelse, saa forvansker vi dens Billede og danner et falsk Begreb om Menneskenaturen og dens Udstrækning. Hvad vi end mener om Krigen – Soldaten, Hæren har Krav paa vor højeste Respekt og Beundring. Her møder vi overmenneskelig Udholdenhed, Stoicismen i Lidelsen, Munterhed i Faren og en Dødsberedthed, som kaster et Skær af Hellighed over Udøverne af det grumme Hverv. Det er Menneskenaturens mærkeligste Paradoks, at Soldaten paa en Gang er i Slægt med Morderen og Helgenen. (s. 21)

Hvor i alverden vil Rode hen med det? Han analyserer så fint, når han siger, at der ingen fredsidé er at finde i fredstidens åndsliv. Af princip er vi-

denskab, filosofien, ja også kunsten, neutrale i moralsk henssende. Almenhedens bevidsthed har i tiden op til krigen været gennemsyret af darwinistiske tanker i populær anretning:

Aldrig har Verden set en mere krigerisk Livsudtydning, end den som da kom ind i Tanken. Vold og Udryddelse blev gjort til Livets inderste fremdrivende Princip. ... et Verdensbillede, der endogsaa er mere krigerisk end Virkeligheden.... (s. 69)

Darwinismen kunne føre til en udviklingsoptimisme, men idyllen blev modsagt fra rovdyrburene, fra skønlitteraturen, »Ulvehylene i naturalismens bøger« osv. Naturalismen og darwinismen har gjort os ringere, mere dyriske og mere mekaniske, end vi var. Naturalismen har avlet sortsyn og fremmet forstanden på bekostning af sjæl og ånd. Sjæl og ånd er hos Rode netop det irrationelle, de religiøse behov, instinkterne. Rode vil harmonisere og efterhånden når han på sit quasireligiøse stade frem til tanken om den sympatiske krig: i virkeligheden vil Europa en sammenslutning!

Er vi ikke her kommen paa Sporet af selve det skabende Princip? Har ikke Livsimpulsen i Tidernes Morgen virket paa denne Maade for at fuldbyrde sine Formaal? Altså Krig som Skaberkraft? – Men S sammenslutning betyder jo desuden Fred og Harmoni! Er Krig og Fred da det samme? (s. 187)

Den betegnelse han finder, er »Den sympatiske krig« – og han spørger, om livet da viser fænomener, der svarer hertil?

Jo længere vi søger tilbage i Menneskenes Fortid, desto mere viser det sig, at Krigen engang var et Orgie af grum Livslyst. Bryst mod Bryst hengav Kæmperne sig med Fryd i den vilde Leg. En tæt legemlig Nærhed, et blodigt Favntag, en næsten kødelig Forbindelse var Krigens Kendemærke, og den kulminerede, når den vilde Høvding fortærede sin faldne Modstanders Hjerter og dermed fordoblede sin egen Kraft. – Menneskæderiet var højdepunktet af Krigens Inderlighed og Evne til at skabe fysisk, psykisk Kraftforøgelse. (s. 187)

Rode filosoferer så lidt over kampens sødme og fastslår så, at den af parterne, der påfører de andre krig, gør det af sympati.

Skimter vi ikke den sympatiske Krigs egentlige Mening i Forholdet mellem Mand og Kvinde? De drages magnetisk Legeme mod Legeme, der foregår en aandeliggjort Kamp imellem dem. Overvældelse, Besiddelse og den tæt-

teste Sammenslutning er dens Maal, og de fornemmer Livets sødeste Lyst – ved *at vokse!* (s. 190)

Her har vi den sympatiske krig som livsprincip.

Hvorfor siger de Forelskede, at de gerne vil spise hinanden af lutter Kærlighed? Er det blot forvirret Tale af en beruset Fantasi? Nej – de *vil* spise hinanden, og, hvad mere er, de gør det: En Ægcelle og en Sædcelle oplsluger hinanden og bliver til Et, og deraf kommer nyt Liv, som river sig løs.

Hvis vi overhovedet kan ane os til Naturens første Hemmeligheder af det, som *er nu*, må vi da ikke tro, at det skabende Princip, virker gennem Sammenslutning og Deling eller gennem Deling, Sammenslutning og Deling paa ny? Maaske raader der en stor Lov i Naturen, som forklarer tilsyneladende dybe Modsætninger: Sympati?

Jeg tænker mig nu, at levende Stof er: Stof besjælet af Sympati – det har fælles Oprindelse, og dets adskilte Masser øver gensidig sympatisk Tiltrækning på hinanden. Idet vi nu søger at famle os ind til det yngste Liv, spørger jeg, om det ikke kunne tænkes, at vi der ville finde en Tilstand, hvor det at spise hinanden var det samme som at forenes og vokse, hvor Kamp og Elskov var et?... (s. 191)

Den oprindelige grunddrift er sympati, tiltrækning, det vi kalder sammenslutningens lov:

Jeg tænker mig nu, at der kommer et øjeblik, hvor kampen ikke længer er ren Kærlighed, fordi Individualiteter er dannede, der øver Modstand. Det drejer sig stadig om Sammenslutning og Vækst. Men Sympatien er størst paa den stærkeres Side. Kraftsamlingen vil da styrke Organismen, fortætte den, idet alle Dele gennemstrømmes af fællesskabets Varme (som Folket den Dag i Dag). – Dermed vokser – tænker jeg mig – Sympatiens formende, organiserende Kraft (som det sker i Krig den Dag i Dag). – Hvis vi overhovedet kan genføle den skabende Drift (Bergsons 'Élan vital') rent legemligt, kan vi da ikke lettest forestille os, at Lemmer voksede ud under en Trang til at omfavne, omslutte helt, besidde et andet Legeme i en Tilstand, der paa engang var Kærlighed og Kamp? ... Jeg tænker mig nu videre, at Sammenslutningens Lov bliver ved at virke i Menneskeheden, organiserende Individerne, som den engang organiserede Cellerne. Krigen er da Midlet til Folkeindividualiteternes Fortætning! Kampen er blevet antipatisk, man har endnu en Mindelse om, at ogsaa den engang var Tiltrækning og Sammenslutning. I Nationernes Krigsjubel kan vi da måske lytte os til en sælsom Tone fra Livets første Dag – i Kraftoverskuddets Rus og Hadets Vildskab ane en gaadefuld, glemt Sympati. Under det splittede Livs Fjendskab, Smerte og Gru, på Bunden af Tingenes Brønd, skimter vi Kærligheden. (s. 192-193)

Endelig siger han:

Vi har et godt Eksempel i vor egen Interessesfære på denne Livslovens Dobbelthed under Krig og Fred. Norden stod splittet, Norge rev sig løs fra Forbundet med Sverige – nu nærmer de tre skandinaviske Lande sig hinanden paa Krigens Skaberbud – for Fredens Skyld! Det er Naturens egen Politik.

Men Politik er ikke nok, og Nødvendighed virker kun saa længe, den er nødvendig! Store Riger kan misbruge deres Magt, smaa Lande kan sygne hen og miste deres Ret, underlegne Racer kan løfte Hovedet – Krigsmulighederne er uoverskuelige i denne vilde Verdens Virvar trods Tingenes stræben mod Fred. (s. 203)

Naturens egen politik, livslovene, livsprincipperne, livskraft, de dybe instinkter i individ og folk. Det hele emmer af religiøsitet, en metafysik uden Gud, en søgen tilbage til de allerdybeste biologiske rødder. Ved de biologiske rødder ligger også menneskets religiøse genialitet, som er intakt – og vi bør i den fornyede kristendom genfinde vor sjæl også i fred og se målet: det splittede livs generobring af den guddommelige harmoni.

Rode er slem som livsfilosof. Men han tegner et ganske fint billede af den religiøsitet, der også hersker i årene efter krigen. Han udtrykker den i *Pladsen med de grønne Træer* fra 1925. Rode ender som mange andre i ren mysticisme. En mysticisme, der også findes i en anden forklædning både hos etablerede kirkefolk som Morten Larsen og hos de radikale liberalteologer i 20'erne. I 20'erne bekendte Rode sig karakteristisk nok til Oswald Spengler og dennes historiesyn.

Hvad der forklæder sig som kristendom i denne periode er langt hen ikke kristendom, men tidens trend, livsfilosofien – og det er i høj grad det, der er med til at gøre billedet så svært aflæseligt – atter fordi vi har en klar idé fra 19. århundrede og fra moderne teologi om, hvad kristendom er, men den idé har meget lidt at gøre med det, der var på færde mellem ca. 1900 og 1930. Livsfilosofien havde som strømning hæftet sig på det traditionelle teologiske og religiøse begrebsapparat og vokabular og forviklet sig med den traditionelle kristendom. Det er medvirkende til at debatten bliver så umådeligt rodet og uforståelig, når teologer, der søger at rette sig ind efter det nye, skal tale med kulturdebattører, der benytter sig af et quasi-religiøst vokabular, men hvis ord ofte ikke dækker over mere end en ret så fladbundet nydarwinisme.

Dette er også blandt årsagerne til, at man ikke tog de mere seriøse og køligt analyserende deltagere i debatten alvorligt. Det gælder folk som Georg Brandes og Kristoffer Nyrop, der havde forholdt sig med pacifisme eller væmmelse over for krigen og lyst den i kuld og køn som inhumant

galmandsværk. De havde ikke villet stille sig til rådighed for den nye biologiske, naturalistiske opmytologisering. Også andre literater og kulturdebatører råbte vagt i gevær over for en række af de livsfilosofiske tiltag. Christian Reventlow havde allerede i 1916 karakteriseret Johannes Jørgensens *Klokke Roland* som et »Hadets Evangelium« og fortsatte efter krigen med sine konstateringer af, hvorledes såvel kristendommen som den vesteuropæiske kultur havde spillet fallit. Fra stærkt konservativt hold gennemlystes disse tendenser med en kølig rationalitet af bl.a. den knivskarpe Harald Nielsen, som dog senere drev sin politiske rationalitet så vidt, at han endte i en uheldig national højrekonservatisme.

Fastholdt og accepterede man det quasireligiøse i de politiske vurderinger, var vejen under de rette omstændigheder beredt til et fænomen, der opstod kun kort efter krigens afslutning, nationalsocialismen. Gjorde man så det? Gjorde kirkens folk? Mit indtryk er, at man fra kirkelig side på markant vis sagde fra. Krigen havde vist uholdbarheden af liberalteologiens indladen sig med kunst, kultur og politik. Med dannelsen af tidsskriftet *Tidehverv* i 1926 og kredsen af teologer omkring det sker der et radikalt brud i dansk teologi og kirkeliv. Måske er Tidehvervsbevægelsen et symptom. Man er ved at finde sine ben – og det er ikke uden omkostninger, fordi man må sige farvel til meget godt. F.eks. den behagelige syntese af kultur og kristendom, som man havde arvet fra Guldalderen. Kirken nægter nu i stigende grad at levere stof til den moderne mytologi gennem sin hævde af, at kristendommen handler om Kristus og om en Gud, der er uendelig fjern fra menneskelige påfund og konstruktioner. Evangeliet blottes i al sin radikalitet og kræver den enkelte. Vender sig mod alle religioner og ideologier. Barthianismen fik et solidt fodfæste i 30'ernes Danmark. Man adskilte på det skarpeste religion og politik. Politik var enhver fri til at indlade sig med, men ikke med kristendommen som garant for noget som helst. Man fik frisat såvel det politiske som det kristne engagement. Grundtvigianismen førtes tilbage til sine rødder af Anders Nørgård i 30'erne. Liberalteologien knægtedes gennem deciderede retssager, der førte til flere afskedigelser. Den dogmefri kristendoms tid var forbi. Hvis folk ville prædike lærdomme, der bevisligt ikke var kristne, så måtte de gå et andet sted hen. Man skærpede blikket for quasireligiøsiteten, hvor den viste sig – og det gjorde den som flere gange antydet i 30'erne, hvor man oplevede en gentagelse af den tyske nationalreligion, som man havde mødt i det vilhelmske Tyskland – men nu vidste man til gengæld mere om, hvad der taltes om. Det er ikke længer den religiøst tolerante liberalteologi, der taler gennem Halfdan Høgsbros mund i 1933, da han i sin bog

De nye Religioner analyserer nazismen, men en bevidst, skarptskåren evangelisk kristendom:

Nationalsocialismen er utvivlsomt meget religiøs; det er det, der er dens Fare. For Religion er farlig at omgås, når man intet ved om Syndefaldet. Og det ved Hitler ikke. Når Naturen viser ham en hensynsløs Kamp for Pladsen i Solen, når den viser ham, at det er den stærkere, der får Chancen, mener han, at sådan er det altså Skaberens Vilje, og den stærkeres ret er derfor hel- lig. Fordi han ser Racernes forskellige Modstandsdygtighed, og ser at den ene hersker over den anden, tror han, at det er den guddommelige Vilje, der fuldbyrdes, når Sejrherreren spænder den overvundne som trædyr for sin Plov. Fordi han ser, at en Nation behøver Brutalitet og Selvtillid for at sejre, mener han, at det er det, der er Kristendommens Mening med Ungdomsop- dragelse. Han ved intet om, at den Verden og det Menneske, der blev skabt af Gud, kender vi intet til. Det, vi møder er den faldne Verden, og det er noget ganske andet end den oprindelige, og det er umuligt fra den faldne Verden at slutte sig til, hvordan den skabte Verden udtrykte Guds Tanker og Vilje. ... Derfor har den kristne Kirke en anden Vej til Gud end gennem Naturen. Men den hedenske Religiøsitet vil ikke finde Gud gennem hans Ord, men gennem hans Skabning, for den kender ikke Afstanden fra Gud. (s. 45)

Skønt de fremdragne eksempler måske ikke tilhører den danske kirkehi- storie i egentlig forstand, er de med til at tegne et billede af den ganske besynderlige religiøst-filosofiske debat, der førtes i og omkring det kirke- lige. Det er også eksemplificering af, hvorfor man senere har ønsket at fortrænge denne debat. Det meste af, hvad der blev sagt, var rent vrøvl, skønt der blev punkteret en del af de værste nationale mytologier. Det vi- ser, hvilke tendenser den unge generation af teologer fra 20'erne var oppe imod – og at såfremt dette opgør ikke havde været effektivt, ville en stor og væsentlig del af kritikken af den nazistiske mytologi, ikke kunne have været leveret.

Datidig litteratur

- Ammundsen, Valdemar, *Krig og krigsførende Kristne*, København 1916.
 Bang, I.P., *Kristendom og Nationalitet med særligt Hensyn til Forholdet mellem Dansk og Tysk i Sønderjylland*, København 1900.
 Bang, I.P., *Det religiøse Sjæleliv. Religionspsykologiske Studier, II: Moderne Religionsdannel- se indenfor Kristenheden (Enfødt Religion)*, København 1912.
 Bang, I.P., »Hurra og Halleluja«, København 1916.
 Berggrav-Jensen, Eivind, *Kriggerliv og Religiøsitet*, Kristiania 1915.
 Høgsbro, Halfdan, *De nye religioner. Kommunisme-Nationalsocialisme som Livsanskuelser*. Århus 1933.

- Jørgensen, Johannes, *Klokke Roland*, København 1916.
Jørgensen, Johannes, *I det yderste Belgien*, København 1916.
Jørgensen, Johannes, *Flanderns Løve*, København 1919.
Knudsen, Jakob, *Idé og Erindring*, red. Jørgen Jensen og Th. Krøgholt, København 1949.
Reventlow, Christian, *Krigen og vi. Kritik og Orientering*, København 1916.
Rode, Helge, *Krig og Aand*, København 1917.
Rode, Helge, *Pladsen med de grønne Træer*, København 1925.

Sekundærlitteratur

- Bagge, Povl, »Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900«, *Dansk identitetshistorie*, red. Ole Feldbæk, III, København 1992, s. 443-467.
Møller Kristensen, Sven, »Prænazisme før 1914«, *Avantgarden og hæren – litteratursociologiske essays*, København 1988, s. 86-100.
Schjørring, Jens Holger, *Kristendom og socialt engagement. V. Ammundsen og hans samtid*, København 1980.
Svensson, Bjørn, *Tyskerkursen*, Viby J. 1983.

Aksel Larsen og DKP

Af Henning Poulsen og Bent Jensen

Den 28. januar 1994 forsvarede Kurt Jacobsen sin disputats Aksel Larsen 1-2 for den filosofiske doktorgrad. Her bringes de to officielle opponenteres indlæg, først professor, dr.phil. Henning Poulsens og derefter professor, dr.phil. Bent Jensens.

I 1959 boede jeg på et københavnsk studenterkollegium, og vi havde en aften inviteret Aksel Larsen ind for at holde et foredrag. Meningen var naturligvis, at han skulle fortælle om sit nylige brud med det kommunistiske parti, stiftelsen af Socialistisk Folkeparti og hvad han i det hele taget stod for i dansk politik. Det gjorde han sådan set også, holdt i hvert fald et politisk foredrag. Men det var ikke det, det kom an på for ham, ikke det han egentlig var kommet for at sige. Der var, til overraskelse for de fleste af os, et bestemt tema, han stadig vendte tilbage til, i foredraget og da han bagefter besvarede spørgsmål fra salen, noget der lå ham på sinde, noget han frem for alt ville indskærpe os unge mennesker. Det var, at Danmark var et godt land. Ikke fuldkomment, naturligvis – det skulle gøres bedre. Men vi skulle ikke bilde os ind, at vi noget sted i verden kunne finde et andet land, der stod mål med Danmark og det danske samfund. Ikke Sovjetunionen, og et forslag om Jugoslavien afviste han også i et ret så snærende tonefald.

Jeg følte mig ført tilbage til min barndoms grundtvigske landsbyskole under besættelsen, og det var måske kun i kraft af Aksel Larsens velkendte eminente talegaver, jeg omsider blev overbevist om, at han virkelig mente det, at det oprigtigt lå ham på sinde med bagvægt i et langt livs erfaring at advare os unge mennesker mod at gøre som han, at lade os forblænde af noget, vi ikke vidste, hvad var. Og desuden, at han i sit inderste følte sit danske tilhør som et fikspunkt, en ledetråd i sin omtumlede politiske tilværelse.

At Aksel Larsens nationale sind stak dybt, at det ikke blot var et produkt af den selvvransagelse, han havde været igennem i årene 1956-58, og som endte i hans brud med DKP, at det i hvert fald kan føres tilbage til besættelsesårene, ja måske længere endnu, har præses påpeget i sin imponerende biografi af en af de mest markante profiler i moderne dansk politik. Smukt rundet af på den sidste af de 600 sider, hvor bogens slutpunkt er blevet en stilfærdig nævnelse af, at der ved mindefesten for Aksel Larsen

ved hans død i 1972 blev sunget to fællessange: »I Danmark er jeg født« og »Internationale«. Mellem disse poler bevægede han sig hele livet, og det er i deres spændingsfelt, præses har placeret sin politiske biografi.

Som første officielle opponent skal jeg traditionen tro indlede med at give et rids af, hvad afhandlingen indeholder. Nogen dækkende fremstilling af den store bog kan det ikke blive, og da den har foreligget trykt så længe og givet anledning til så mange diskussioner af større eller mindre relevans for dens indhold, tror jeg også, den i hovedsagen vil være auditoriet bekendt. Men for god ordens skyld:

Som det understreges i titlen, er afhandlingen en politisk biografi. Private forhold er kun omtalt, hvor de greb ind i Aksel Larsens politiske tilværelse. Og yderligere er stoffet afgrænset derved, at vægten så afgjort er lagt på perioden frem til 1958, altså hans tid som medlem af og i de sidste 26 år formand for DKP. Skønt hans sidste 14 år, hvor han var leder af Socialistisk Folkeparti, er betegnet som Aksel Larsens »lykkeligste år i politik«, fylder de ikke en tiendedel af fremstillingen, danner så at sige kun en efterskrift, hvor præses har koncentreret sig om hans forsøg på at vinde mening og sammenhæng i opfattelsen af sin egen tilværelse, mens hans politik i hovedsagen er refereret efter gængse fremstillinger.

Denne haletudsefacon kan vel begrundes med, at det er hovedpersonens politiske udvikling, der er bogens tema, og at denne i alt væsentligt var bragt til afslutning, da han efter forgæves forsøg på at sætte sin linie igennem brød med det kommunistiske parti. Men det har nok også noget med præses' interesse at gøre. Bogen ligger i forlængelse af hans tidligere arbejder om DKP frem til 1932. Og det har sikkert ganske meget at gøre med kildematerialet. Skønt præses absolut skal roses for den flid, hvormed han har gennemtrawlet aviser, arkiver og andet dansk materiale, er det jo klart, at de virkelig nye og opsigtsvækkende kilder er fundet i Moskva, i de sovjetiske arkiver. Det er for enhver historiker en fascinerende oplevelse at få lejlighed til at se ind bag kulisserne, at kigge modparten i kortene, og jeg tror, at for de fleste læsere af bogen har det mest spændende været det indblik i det lukkede kommunistiske miljø, som Kominternarkivet og tilsvarende materiale har gjort muligt.

Men bogen begynder naturligvis med at finde hovedpersonen frem, i en fynsk træskomagers store børneflokk, en opvakt dreng, som forældrene besluttede at sende på realskolen, skønt de dårligt havde råd til det. Vi følger ham videre på hans afbrudte karriere som trafikassistent ved De sydfynske Jernbaner og derfra til København, hvor han ernærede sig som bud, tekstilarbejder, støberiarbejder og diverse andet, og hvor han først og fremmest blev engageret i politisk virksomhed.

Påskekrisen i 1920 blev af skelsættende betydning, fordi han opfattede afblæsningen af den bebudede generalstrejke som et socialdemokratisk forræderi mod arbejderklassen og derfor sluttede sig til en af de revolutionære grupper, der i de følgende år gennem kiv og strid, samling og splitelse, søgsmål og slagsmål endte som Danmarks kommunistiske Parti, en fraktion af den kommunistiske Internationale.

I 1925 ledte dette til, at han blev sendt til Sovjetunionen, hvor han tilbragte tre et halvt år, det meste af tiden som elev på den nyoprettede Lenin-skole, der uddannede kadrer til de kommunistiske partier. Dette ophold fik betydning for ham på to måder. For det første blev han, som han siden selv udtrykte det »Jesuit for livet«, dvs. i den grad indlevet i kommunistisk tankegang, at det tenderede mod at fylde hele hans univers. For det andet blev han kendt som rebel, som tilhænger af en af de opfattelser, man efter Stalins sejr i den interne magtkamp ikke skulle have, og som med et udtryk, hvis indhold snart defineredes uendelig bredt, blev betegnet som trotskisme. Det førte i sidste fase til, at han blev bortvist fra skolen og måtte tilbringe de sidste måneder i Nisjni Novgorod for endelig at blive hjemsendt med tvivlsomme papirer.

Måske er der også grund til at lægge mærke til hans forskelligartede vidnesbyrd fra Leninskolens enkelte fag. I historie og politik havde han klaret sig godt, mens det erklæredes at være så som så med hans teoretiske indsigt, eller interesse for den sags skyld. Han blev aldrig – så lidt som Stalin i øvrigt – nogen original marxistisk teoretiker og fik vel aldrig meget til overs for folk, der beskæftigede sig med de dele. I sin egen selvopfattelse var han den, der forstod sig på virkeligheden, og det var vel en del af baggrunden for, at han i 1960'erne karakteriserede forholdene i Sovjetunionen sådan, at hvis virkeligheden ikke stemte overens med teorien, så skulle den tage sig i vare.

Men det var endnu ikke med den erkendelse, han i 1929 vendte hjem og kastede sig ind i slagsmålet om magten i det lille og politisk ubetydelige kommunistiske parti i Danmark. Præses har tidligere beskæftiget sig mere udførligt med den strid, der i 1932 endte med, at Aksel Larsen på trods af Moskvas skepsis blev leder af og efter det heldige folketingsvalg i november 1932, der med smallest mulig margin sendte ham og Arne Munch Petersen ind i tinget, også formel formand for partiet. Vigtigst i denne proces var nok, at både hans og partiets fremgang ikke skyldtes nogen magisk parole, men hans eget praktiske arbejde blandt de arbejdsløse, hvad der må have styrket hans selvtillid, om den havde det behov.

I det følgende kapitel skildres DKPs første år som parti af nogen betydning. Det viser Aksel Larsens rolle som energisk partisoldat i skarpest

mulig konfrontation med de øvrige partier og især Socialdemokratiet og lægger således op til det næste, centrale kapitel om den store konfrontation i Moskva i juni 1937, hvor han og det danske parti efter energisk protest endte med at lade sig påtvinge den folkefrontsparole, Komintern havde proklameret to år forinden. Det skal jeg siden vende tilbage til.

Nu viste det sig – og det må have overrasket Aksel Larsen selv – at partiet efter at have opgivet den revolutionære kurs vandt fremgang, om end den beskedne vækst fra to til tre mandater i 1939 var en skuffelse. Landskonferencen i Odense i sommeren 1938 skildres som et højdepunkt i Aksel Larsens politiske karriere, om end sorte skyer samtidig dukkede op i horisonten. Sabotagen af de spanske trawlere i Frederikshavn kompromiterede partiets legalistiske linie, og kort forinden havde Aksel Larsen og enkelte andre ledere fået underretning om, at den forsvundne Arne Munch Petersen ikke som officielt meddelt var udrejst af Sovjetunionen, men var blevet fængslet og anklaget for deltagelse i en trotskistisk sammensværgelse. En viden, de holdt for sig selv.

Næste fase var det absolutte lavpunkt i DKPs anseelse, der blev udløst af Hitler-Stalinpagten i august 1939, det påfølgende krigsudbrud og ikke mindst den finsk-russiske vinterkrig, der i nogle kredse skabte stemning for et forbud mod det kommunistiske parti. Danmarks besættelse 9. april 1940 gjorde knap situationen værre og skabte et nyt agitationsgrundlag i dannelsen af samlingsregeringen og de sociale nedskæringer, den foretog. Men det var dog først efter Ruslandskrigens udbrud i juni 1941, da partiet faktisk blev forbudt og gik over i illegal tilværelse, det fandt sine egne ben igen. I de sidste krigsår udløste Sovjetunionens indsats i den allierede lejr og DKPs centrale placering i modstandsbevægelsen en politisk medvind, der i vinteren 1939-40 ville have forekommet umulig.

Men for Aksel Larsen kom disse succesrige år også til at rumme en belastning. I begyndelsen af november 1942 blev han arresteret, og i kølvandet herpå fulgte en række andre arrestationer, der var eller hævdedes at være en følge af, hvad han havde fortalt under det tyske politis afhøringer. Præses har taget dette spørgsmål op til særlig undersøgelse, og jeg skal vende tilbage til det.

I maj 1945, da Aksel Larsen kom hjem fra Sachsenhausen, så det politiske landskab ud til at have undergået en forvandling. Selv blev han minister i befrielsesregeringen som repræsentant for den modstandsbevægelse, der nu dominerede den offentlige opinion, og det kommunistiske parti var i rivende fremgang. I overensstemmelse med de signaler fra Moskva, som man trods Kominterns opløsning i 1943 stadig lyttede til, blev der ført forhandlinger med Socialdemokratiet om en sammenslut-

ning af de to arbejderpartier. De endte resultatløst. Men opmuntret af den store valgsejr, hvor DKP gik frem fra tre til 18 mandater, holdt partiet stadig en moderat linie, indtil udbruddet af den kolde krig i 1947-48 fornyede og forstærkede de gamle modsætninger og bragte kommunisterne tilbage i førkrigstidens isolation.

Uret blev skruet tilbage, folkefrontsparolen faldt bort. DKP sluttede op om Kominforms definition fra efteråret 1947 om de grundlæggende modsætninger i verdenspolitikken og betonedede vel stærkere end på noget andet tidspunkt sin ubrødelige samhørighed med Sovjetunionen og de såkaldte folkedemokratier i Østeuropa. Der var næppe heller nogen anden periode, hvor Aksel Larsen fulgte og forsvarede Sovjetunionen så konsekvent og ihærdigt som i Stalins sidste år. Han tog blandt andet aktivt del i den udrensning, hvorved de norske kommunister skilte sig af med en såkaldt titoistisk fløj, også selv om den indbefattede en af hans gamle venner, og i Danmark var det nu ham af alle, der advarede mod trotskistisk indflydelse.

Der var allerede i disse år, i koldkrigens dybfrostperiode, enkelte, der formodede, at Aksel Larsen repræsenterede en lidt mere forbeholden, en lidt mere selvstændig holdning over for Moskva end DKP som helhed. Præses' afhandling dokumenterer klart, at det intet som helst havde på sig. Man kan næsten ikke forstå Aksel Larsen på anden måde end som en mand, der var kommet til at betragte sin fordums tvivl på Stalin som uberegtiget og netop af den grund forsvarede ham med dobbelt iver.

Så meget hårdere må det have ramt ham, da tårbruddet satte ind efter den sovjetiske diktators død i 1953 og stadig nye vidnesbyrd tydede på, at den angiveligt reaktionære, amerikansk-imperialistiske propaganda alligevel i nogen grad havde haft ret. Rehabiliteringen af de anklagede i lægeprocessen efterfulgt af Berijas fald og henrettelse bekræftede kritikken af det hemmelige politi, og når Krustjov selv indrømmede, at de jugoslaviske kommunisters udstødelse af Kominform i 1948 havde været uberettiget, understregede det nødvendigheden af en kritisk distance til Moskvas paroler.

Kulminationen blev nået med Krustjovs hemmelige tale på den 20. partikongres i 1956, som blotlagde omfanget af tredivernes stalinistiske terror, ikke mindst i partiets egne rækker. Lod dette sig endnu betragte som historie, afsløringen som tegn på et radikalt kursskifte, var nedkæmpelsen af den ungarske opstand i efteråret 1956 en ubehageligt aktuel kendsgerning.

Præcist er det ikke lykkedes præses at indkredse de enkelte faser i det opgør med sig selv og sin fortid, situationens udvikling gav Aksel Larsen

anledning til. Der er spor af det så tidligt som i 1953, hvor han på ny betonedede partiets danske karakter, og i 1954, hvor han gik ind for en opblødning af forholdet til Socialdemokratiet. Men på den anden side søgte han så sent som efter Ungarnsopstanden krampagtigt at overføre sin gamle loyalitet til det nye styre med den forklaring, at Sovjets militære indgreb kun var sket, fordi det blev anset som nødvendigt for at opretholde verdensfreden. Den forklaring var hjemmelavet, og da den ikke blev bekræftet fra Moskva, brød hans mangeårige tillid til Sovjetunionen som leder i den internationale arbejderbevægelses kamp endegyldigt sammen.

Det spørgsmål har været rejst, og Aksel Larsen rejste det siden selv, hvorfor han ikke allerede da tog det store opgør i partiet, men lod to år gå, hvor den indre partistrid nødtørftigt blev droslet ned under dække af indholdsløse kompromisser. Det er troværdigt, når præsens med støtte i brevene til Mogens Fog peger på, hvor pinagtig en proces, der var tale om. Forholdet til Sovjet var for ham som for andre kommunister af mere end akademisk karakter. Det var en dyb følelsesladet binding udviklet gennem en lang årrække. Et brud var som at bryde med sin egen familie.

Selve det store partiopgør i efteråret 1958, som Aksel Larsen tabte, og som endte med, at han fremprovokerede sin egen eksklusion, har præsens kunnet kortlægge præcist, ikke mindst fordi samtidens presse var forunderligt velinformeret om, hvad der foregik bag lukkede døre. Det er også lykkedes ham at godtgøre, at i hvert fald dagbladet »Information«s kilde hvilede på regulær aflytning foretaget af den efterretningsgruppe, der kaldte sig »Firmaet«, og altså ikke, som dengang formodet, var at søge blandt stridens parter.

Endelig rundes bogen som nævnt af med en summarisk gennemgang af Aksel Larsens sidste år og virke i SF. Det skal jeg ikke gå nærmere ind på.

Men lad mig så begynde med at kritisere et par småting.

Korrekturlæsningen kunne have været mere præcis. Nogle trykfejl er korrigeret på rettelsesbladet. Men der er flere. Navnlig springer et par forkerte årstal i øjnene. F.eks. er på s. 258 den tyske offensiv mod Moskva og lidt længere nede på samme side Danmarks tilslutning til Antikominternpagten placeret i efteråret 1942 i stedet for 1941. Jeg tror ikke, det er en datering, præsens vil fastholde. Blader man 30 sider tilbage, finder man på s. 228 den noget overraskende oplysning, at Tyskland i 1939 krævede, at Polen skulle overlade det »en korridor til Danzig«. Naturligvis er bogen blevet meget lang, og jeg påskønner alle forsøg på at fatte sig i korthed. Men det er dog nok et noget sammentrængt udtryk for det faktiske krav, der omfattede indlemmelse af Danzig og en korridor til Østpreussen.

Lad mig dernæst nævne et par sproglige udtryk, som virker overra-

skende. I almindelighed er det en styrke, at præses har formået at leve sig ind i de subjektive dimensioner, i hovedpersonens egen opfattelse af sin omverden. Men det kan også føre til, at historikeren kommer til at slæbe politiske klicheer med sig. Flere steder er således udtrykket »hetz« brugt om den skarpe antikommunistiske agitation under den kolde krig, mens man forgæves leder efter eksempler på, at DKPs egne angreb på politiske modstandere er betegnet på den måde. Tilsvarende: Når det på s. 140 nævnes, at Tyskland og Italien under den spanske borgerkrig brød ikke-interventionspolitikken, havde det været korrekt at tilføje, at det gjorde Sovjetunionen også. Det er nok også et lån fra samtidens sprogbrug, når der på s. 109 tales om »sejren ved landstingsvalget« i 1932. Der var en fremgang, men trods alt kun tale om, at DKP opnåede 3.530 stemmer, og det betød jo ikke ligefrem, at det kapitalistiske samfund var rystet i sin grundvold.

Selv om disse lån fra subjektive opfattelser i samtiden er få og ikke typiske for afhandlingen, burde de være undgået.

Mens vi er ved skønhedsfejlene, lad mig så også nævne den omtale, der på s. 125 gives Staviskyaffæren i Frankrig og de blodige begivenheder på Concordepladsen 6. febr. 1934, som førte til, at Daladierregeringen trådte tilbage. Præses har hæftet sig ved det, der er interessant for ham, nemlig at de franske kommunister i strid med Kominterns påbud svarede med at optræde i en modaktion i fællesskab med socialisterne, og det er rigtigt nok. Men han går så et skridt videre og skriver, at denne faktisk »blokerede for et fascistisk kupforsøg.« Det er vel i overensstemmelse med samtidens egen opfattelse. Man frygtede et kup af de franske højrekræfter, hvad enten man så vil betegne dem som fascistiske eller ej, og det kom ikke. Men som senere historiske undersøgelser har vist, er det mere end tvivlsomt, om der overhovedet var opræk til noget kup. Så selv om de franske kommunisters optræden var epokegørende som forspil til folkefrontspolitikken, får dennes første positive resultat stå hen i det uvisse.

Med Kominterns folkefrontsparole fra 1935 er vi fremme ved Aksel Larsens og DKPs første store sammenstød med Moskva. Kort fortalt foretog den kommunistiske internationale en skarp kursvending. Den ultra-venstrelinie, som havde været gældende, mens man endnu i overensstemmelse med den marxistiske udarmningsteori havde antaget, at den økonomiske krise ville føre frem til socialistiske revolutioner, blev forladt. Den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933 og tilsvarende begivenheder andre steder overbeviste Moskva om, at man tværtimod stod i en situation, som begunstigede de kræfter, man med et bredt udtryk kaldte fascistiske. Derfor var det nødvendigt at anlægge en defensiv strategi, hvis

grundlag var en enhedsfront med de socialistiske partier udvidet med kræfter fra det borgerlige centrum. Samtidig blev Sovjetunionen tvunget til at ændre udenrigspolitik. Indtil 1933 havde det i sine bestræbelser på at undgå at komme til at stå over for en samlet front af de kapitalistiske magter søgt samarbejde med Tyskland, og da det nu blev afbrudt, valgte Stalin i stedet at alliere sig med Frankrig. De kommunistiske partier blev derfor pålagt to hovedopgaver, nemlig dels at hindre fascistiske kræfter i at tage magten i deres egne lande, dels at få disse til at bidrage mest muligt til en militær inddæmning af Nazityskland.

Det er ikke sært, at DKP for sit vedkommende havde vanskeligt ved at finde mening i denne parole. Der var ingen synlig fascistisk trusel i Danmark, og hvad landet militært kunne bidrage med, var mere end tvivlsomt, rent bortset fra, at agitation for oprustning var et skarpt brud med partiets indarbejdede antimilitaristiske linie. Og endelig var der ingen tro på, at enhed med Socialdemokratiet overhovedet lod sig gennemføre.

I et af afhandlingens mest spændende og veloplagede kapitler har præses med klar dokumentation hentet i de sovjetiske arkiver skildret Aksel Larsens energiske og indbidte modstand mod folkefrontsparolen under hans langvarige besøg i Moskva i juni 1937. Det efterlader ikke ringeste tvivl om, at han kun accepterede den, da alle forhandlingsmuligheder var udtømt, så det utænkelige brud med Sovjet var eneste alternativ, og han endog følte grund til at frygte for sin personlige sikkerhed, da hans billet til Sibirien var bestilt, som han udtrykte det.

Så langt finder jeg ikke grund til at bestride den opfattelse, der kommer til udtryk i afhandlingen.

Men sagen fik et efterspil. Senere på sommeren holdt DKPs repræsentant i Komintern, Aksel Larsens tidligere folketingskollega Arne Munch-Petersen, op med at lade høre fra sig, og året efter fik Aksel Larsen som før nævnt underretning om, at han var blevet fængslet for deltagelse i en trotskistisk sammensværgelse. Det brændende spørgsmål er nu: Troede Aksel Larsen på, at anklagerne mod Arne Munch-Petersen var berettigede?

Præses besvarer dette spørgsmål med et tøvende ja. Aksel Larsen og de øvrige »troede på dem, ligesom de troede på Moskva-processerne«, skriver han på s. 194. Den eneste kilde, han direkte henviser til, hviler på et senere udsagn af Aksel Larsen selv, og den kilde er naturligvis ikke i sig selv overbevisende. Præses fortsætter derfor med at ræsonnere over, hvorfor Aksel Larsen *må* have troet på, hvad han fik at vide:

»Og der var ikke andet at gøre end at tro, uanset hvor meget tvivlen og mistroen har naget. For ikke at tro ville være ensbetydende med tvivl på partiet og ikke mindst på Sovjetunionen – med uoverskuelige konsekven-

ser i en tid, hvor Sovjetunionen stod som »fredens bolværk« mod krig og fascisme. Tvivl om anklagerne mod Zinovjev, Kamenev, Pjatakov, Radek – om Moskva-processerne i det hele taget. For kunne NKVD tage fejl i sagen mod Arne Munch-Petersen – hvordan kunne man så være sikker i alle de øvrige tilfælde. I den forstand kunne den mindste sprække få den største fæstning til at slå revner.«

At Aksel Larsen troede på anklagen står og falder altså med, hvor stor en tillid han i det hele taget havde til Moskva på denne tid. Præses erkender, at den ikke var ubegrænset, at den også var ledsaget af tvivl og mistro, og det forekommer mig, at han i sin fremstilling giver holdepunkter for at fremhæve dette endnu stærkere.

I sig selv behøvede den politiske uenighed naturligvis ikke at slå skår i tilliden til de sovjetiske ledere. Men den måde, Aksel Larsen optrådte på i 1937, forekommer trods alt unødvendigt provokerende.

I januar telegraferede han og bad om en forklaring på en nyhed, der var bragt af de tyske nazisters partiblade »Völkische Beobachter«, om gadekampe i Moskva med brug af kampvogne og maskingeværer. At det vakte forargelse i Moskva, forstår man godt. Skønt kilden var et nazistisk blad, var det ikke et dementi, men en forklaring, han efterlyste, og desuden havde han jo slet ikke behøvet at henvise til dette blad. Ville han kun have besked, kunne han have nøjedes med at kalde det et forlydende i pressen. Komintern opfattede det som en provokation, og det kan næppe opfattes på nogen anden måde. Aksel Larsen må have betragtet den information, man fik fra Moskva, med mistillid.

Går vi så videre til hans ophold i den sovjetiske hovedstad i sommeren 1937, rummede det også erfaringer, der må have givet ham stof til eftertanke. Vi ved ikke, hvad han har fået fortalt af Lotte Brann eller andre, der var faldet i unåde. Men han boede i hvert fald på hotel Lux sammen med andre udenlandske kommunister, et sted hvorfra folk i disse uger forsvandt på mystisk vis. Så han må i det mindste være blevet klar over, at den igangværende udrensning ikke standsede ved de processer, offentligheden fik underretning om, men var langt mere omfattende. Og endelig erkendte han, at den opfattelse af ham selv, han mødte hos sin modpart, jo egentlig var nok til en anklage. Hele atmosfæren i Moskva sagde ham, at der skulle ikke meget til.

Og endelig, hvordan skal vi tolke hovedkilden til Aksel Larsens reaktion på meddelelsen om Arne Munch-Petersens arrestation? Den blev givet i begyndelsen af 1938 af den svenske kommunist Svend Linderoth, og i sin indberetning til Moskva skrev han, at Aksel Larsen var »nærmest rådvild og opgivende«.

Jeg vil ikke påstå, at Aksel Larsen i almindelighed tvivlede på Moskva-processernes retmæssighed. Men derfra og til at anerkende anklagen mod en mand, han kendte personligt, er der trods alt et spring. Præsens hævder, at han enten må have troet på alt eller intet. Men er det nødvendigt at antage det? Kunne den tro, han sikkert havde på Sovjetunionens såkaldte retsvæsen, ikke forenes med den opfattelse, at NKVD trods alt gjorde enkelte fejl? Jeg synes ikke, man kan se bort fra den anden mulighed, nemlig at Aksel Larsen har været i besiddelse af en ikke ringe politisk kynisme og gjort op med sig selv, at Arne Munch-Petersens skæbne var en omkostning, der måtte accepteres i en god sags tjeneste. Om han ligefrem har set vennens arrestation som en advarsel, ment, han havde fået den billet til Sibirien, der oprindeligt var tiltænkt ham selv, kan vi ikke vide. Men karakteristikken af ham som »rådvild og opgivende« kan i hvert fald tydes i den retning.

Blev Arne Munch-Petersens skæbne og Aksel Larsens tilbageholdte viden om hans fængsling og siden om hans død et af de forhold, der kom til at belaste Aksel Larsen personligt, blev et andet de oplysninger, han efter sin arrestation i november 1942 gav det tyske politi.

Dette spørgsmål har præsens ofret et særligt kapitel på, og lad mig straks sige, at jeg i alt væsentligt er enig i hans vurdering af, hvad vi ved og navnlig *ikke* ved om den sag.

Først og fremmest er det væsentligt, som det understreges, at Aksel Larsen langt fra var tyskernes eneste kilde, og at hans forklaringer, som vi kender, kan have været af ret underordnet betydning i forhold til andre, som vi *ikke* kender. Det tyske politis materiale blev tilintetgjort før befrielsen, og selv om dansk politi fik kopier af noget af det, er det ikke tilstrækkeligt til, at vi på det grundlag kan tegne et fuldstændigt billede af den efterforskning, der i kølvandet på Aksel Larsens arrestation førte til en række andre.

Derimod tør vi gå ud fra, at forhørsprotokollerne indeholder et maksimum af, hvad der i offentligt omdømme kunne belaste Aksel Larsen. Vi ved, at de blev brugt sådan i samtiden, og selve protokollens form tyder også på, at en sådan udvortes anvendelse har været tilsigtet. Præsens gør opmærksom på, at selv om Aksel Larsens udsagn er holdt i jeg-form, er det kommissær Span, der har formuleret dem, og også at der henvises til afhøringer, som ikke er protokolleret. Men lige så bemærkelsesværdigt er det faktisk, at protokollerne er alt for gode.

Efter danske regler skulle en politirapport være et dækkende referat af afhøringen. Det skulle fremgå, hvordan den sigtede var blevet udspurgt, og hvilke bevismidler han var blevet foreholdt. Det krav stillede det tyske

politi i almindelighed ikke. En tysk politirapport havde form af en erklæring fra den afhørte holdt i jeg-form, så at sige en facitliste, der rummede slutproduktet af en afhøring. Men det behøvede ikke at fremgå, hvordan dette produkt var fremkommet. Så at det i hvert fald i nogen grad er oplyst i Spans protokoller, er et indicium for, at de i det mindste i den form, vi kender dem, er henvendt til et bredere publikum, hans kolleger i det danske politi, måske flere. De har i videst muligt omfang skullet kompromittere Aksel Larsen og derved det kommunistiske parti og modstandsbevægelsen. Aksel Larsen har nok sagt, hvad han har skrevet under på, men vi kan ikke se, om tyskerne ikke vidste det i forvejen.

Om der er anvendt tortur, tager præses ikke stilling til. Han refererer s. 271-272, at Aksel Larsen til en Tass-korrespondent i maj 1945 udtalte, at han havde været underkastet tortur, herunder isolation og mørkecelle, men tager i en note det forbehold, at det havde Aksel Larsen jo interesse af at hævde. Mørkecellen bekræftes dog ikke blot af hans kortfattede fængselsdagbog, men også af den beretning, Justitsministeriet efter krigen gav den parlamentariske kommission, hvor det ganske vist siges, at det tyske politi så vidt det var bekendt ikke brugte tortur før 29. august 1943, men dog om Aksel Larsen anføres, at en medfange havde set ham i mørkecelle. Om han har været udsat for grovere metoder, er nok tvivlsomt, og vi skal også være varsomme med at tro, at de i almindelighed var nødvendige. Det hændte jo under retsopgøret, at tortursager måtte opgives, fordi anmelderen ved konfrontation med den sigtede indrømmede, at han ikke var blevet tortureret, men at truslen om det havde været nok. At tie stille med hvad man oplagt måtte vide, var ikke de manges, men de fås sag.

Selv regnede Aksel Larsen ikke med at overleve det tyske fangenskab, og det er et godt spørgsmål, hvorfor han gjorde det. Ganske vist var den tyske krigsrets praksis indtil 29. august så lempelig, at en dødsdom ikke var uden problemer, og man har sikkert også frygtet at gøre ham til martyr. Men i Sachsenhausen var der friere spil, og Aksel Larsen opnåede endda at blive i fængselsafdelingen, hvor forholdene var lidt bedre end i lejren for ikke at tale om udekommandoerne. Det kan have været, fordi han i lighed med en række andre prominente fanger blev betragtet som potentielt værdifuld. Men det kan også have spillet en rolle, at han stod til rådighed for senere afhøringer om danske eller andre landes kommunister, og hvad han her kan have oplyst, ved vi intet om. Det var ikke så dumt af hans senere modstandere i DKP at søge kompromitterende oplysninger i østtyske arkiver, selv om de ikke fik meget ud af det.

I forbindelse med Spans afhøringer nævner præses også den svenske

forfatter Per Olov Enquists fantasi om, at Aksel Larsen ved den lejlighed fik de ideer, han senere lagde til grund for dannelsen af Socialistisk Folkeparti. Det er næsten for stor en ære at gøre en skønlitterær forfatter, og tanken bliver da også afvist. Men med en begrundelse, der forekommer lidt besynderlig. I stedet for at slå fast, at Aksel Larsens holdning i de første efterkrigsår og under den kolde krig var kemisk rensset for eurokommunistiske træk, går han tilbage i tiden og peger på, at Aksel Larsen allerede op gennem trediverne havde kæmpet for »en selvstændig dansk kommunisme« og nævner specielt hans tale ved landskonferencen i Odense i sommeren 1938 som et sted, hvor Enquist lige så vel kunne have fundet en programerklæring for det senere SF.

Det er imidlertid et spørgsmål om, hvilken tolkningsramme man bruger. Læser man Odensetalen bogstaveligt, rummer den meget, der viser frem mod Aksel Larsens standpunkt efter bruddet med DKP, og man sidder absolut tilbage med en fornemmelse af, at han her i usædvanlig grad gav udtryk for sit eget hjertes mening, nationalt og politisk.

Men man skal passe på. Han *var* jo dygtig, måske også tilpasningsdygtig. Og præsens har vist, hævet over enhver tvivl, at den folkefrontspolitik med fremhævelse af danske interesser og arbejderklassens enhed, der var talens bærende tema, den politik havde han kun accepteret, fordi han året forinden i Moskva havde fået vredet armen om på ryggen. I bogens sidste kapitel har præsens en række generelle overvejelser, bl.a. om Aksel Larsens forhold til Socialdemokratiet. Han bruger udtrykket »mistilliden og antipatien« og taler længere nede på s. 594 om »et næsten hadbetonet forhold til ledende socialdemokrater«. I det hele fremhæver han – korrekt forekommer det mig – Aksel Larsens forhold til Socialdemokratiet som et bærende element i hans politiske forestillingsverden, et fikspunkt ligesom forholdet til Sovjetunionen.

Derfor er det væsentligt at fremhæve, at der på dette punkt i midten af 50'erne indtraf et skarpt brud i hans opfattelse. Fra da af gik han ind for et snævert samarbejde med Socialdemokratiet, og i 1967 accepterede han endda, at hans nye parti, SF, blev sprængt på dette spørgsmål. Men indtil da finder jeg ikke, der er overbevisende vidnesbyrd om, at Aksel Larsen på noget tidspunkt er veget fra sin uforsonlige holdning til det store arbejderparti. Under enhedsforhandlingerne i 1945 indtog han en klart stejlere holdning end f.eks. Alfred Jensen, og under det påfølgende opgør med den moderate linie var han, som det fremgår af præsens' beskrivelse, absolut i front.

Havde han da på dette centrale punkt en anden opfattelse, da han talte på DKPs landkonference i Odense i sommeren 1938? En opfattelse, der

foregreb hans politik som leder af Socialistisk Folkeparti? Jeg finder det mere end problematisk. For ikke blot havde han som nævnt fået enhedsparolen pålagt af Moskva. Man skal også tage i betragtning, at hans invitation til Socialdemokratiet i 1938 var omkostningsfri. Han kendte svaret. Han vidste, det blev et nej. Egentlig tror jeg, at det, der frydede ham mest, var tanken om, at DKP i forsvarssagen var i færd med at overhale Socialdemokratiet højre om. I Folketinget ville hans bitre uven, Hartvig Frisch, blive nødt til som ordfører for sit parti at stå op og angribe ham for at gå ind for en styrkelse af forsvaret, skønt Hartvig Frisch selv jo var enig med DKP i præmisserne såvel som i konklusionen.

Men frem til midten af 50'erne mener jeg, vi må betragte Aksel Larsen som en udpræget eksponent for de kredse i DKP, der så det som partiets hovedopgave at bekæmpe socialdemokraterne. Indtil da tilhørte han personligt den ultravenstrelinie, han så energisk forsvarede under opgøret i Moskva i juni 1937. Det er talende, at da han i dagene efter bruddet med DKP i 1958 af sikkerhedsgrunde foretrak at overnatte på Christiansborg, var det ikke en af socialdemokraterne, men Venstres leder, Erik Eriksen, han henvendte sig til. Sine personlige venner fandt han snarere i de borgerlige partier.

Så meget større et problem bliver det da at forklare, at det netop blev Aksel Larsen, der i årene 1956-58 gik i spidsen for en ny politik, som ikke blot rummede en selvstændig dansk linie, men tillige indebar, at man groft sagt valgte Socialdemokratiet frem for Sovjetunionen. På dette hovedproblem forekommer det mig, at præses kun har givet et ufuldstændigt svar.

Opgøret i partiet havde to hovedmomenter, forholdet til Sovjetunionen og forholdet til Socialdemokratiet.

Om forholdet til Sovjet konkluderer han på s. 595, hvor han om Krusjtjovs afsløringer af Stalintidens forbrydelser skriver følgende: »Når Aksel Larsen alligevel blev hårdere og også mere personligt ramt end andre, var det givetvis, fordi han havde været tættere på begivenhederne end nogen anden i DKPs ledelse, og også følte et særligt ansvar som partiets formand.«

Begge dele er utvivlsomt rigtigt, og hans særlige ansvar bliver ikke mindre forståeligt, hvis man tager i betragtning de store sving, der havde kendetegnet Aksel Larsens forhold til Sovjetstyret. Som jeg før har været inde på, er der grund til at tro, at hans tillid til det store socialistiske foregangsland i midten af 30'erne blev stærkere rystet, end præses er gået ud fra. At han alvorligt tvivlede på en del af den store udrensningens retmæssighed, først og fremmest fængslingen af Arne Munch-Petersen. Så kom

krigen og den store Sovjetbegejstring, der spredtes langt uden for kommunisternes rækker. Om det har foranlediget Aksel Larsen til at ændre opfattelse af Moskva-processernes berettigelse, ved vi ikke bestemt. Men det er nærliggende at forstå hans uforbeholdne opslutning bag Sovjetunionen i de første efterkrigsår som produkt af, at han nu i respekt for Stalinstyrets effektivitet erkendte, at hans tvivl havde været om ikke uberettiget, så i hvert fald malplaceret.

Er det tilfældet, må Krusjtjovs kritik af Stalin have ramt ham dobbelt hårdt. For så havde han i hvert fald halvt mod bedre vidende ført sit parti ind på et fejlspor og havde derfor en dobbelt forpligtelse til at forsøge at lede det tilbage igen. Det er også muligt, at Krusjtjovs afsløringer i 1956 traf ham mindre uforberedt end andre i partiet. Han tilbragte jo uger af sommeren 1955 i Moskva, havde da kontakt med de nye sovjetiske ledere og kan også have erfaret et og andet ad andre kanaler.

Men det forklarer ikke umiddelbart stridens andet hovedmoment: det ændrede syn på Socialdemokratiet. For der havde jo ikke været noget i vejen for, at DKP havde kappet forbindelsen til Moskva, men alligevel bevaret sin offensive holdning over for socialdemokraterne. Blandt dem, der fulgte Aksel Larsen ind i SF, viste det sig jo i 1967, at en sådan kurs havde ganske mange tilhængere, om end måske færrest blandt dem, der var kommet fra DKP. Den fredelige sameksistens med det store arbejderparti og en strategi, der gik ud på at nå frem til socialismen »sammen med Socialdemokratiet«, var en selvstændig anden komponent i Aksel Larsens særstandpunkt, og selv om den først fandt klart udtryk i september 1956, gør præses dog opmærksom på, at der findes spor af den så tidligt som i 1954, og at den altså synes at være lige så gammel som den kritiske holdning til Moskva.

På dette punkt var der tale om et klart brud i Aksel Larsens holdning. Derfor føles savnet af en forklaring særlig stærkt. Man kan gisne om både det ene og det andet. Måske *så* han nye toner i Socialdemokratiet, måske havde års forgæves forsøg på at erobre den socialdemokratiske vælgerbasis til sidst overbevist ham om, at det ikke lod sig gøre. Det materiale, præses har lagt til grund for afhandlingen, er ikke udpræget velegnet til at belyse den indrepolitiske side af Aksel Larsens selvopgør. Så trods det store og fortjenstfulde arbejde, som afhandlingen er udtryk for, er der endnu problemer tilbage at løse.

Lad mig runde af med at gratulere præses med på en god måde at have løst den vanskelige opgave, det er at skrive en biografi af en partileder. Dem er der kommet mange af. Men i alt for få tilfælde er det lykkedes at bevare kontakten med hovedpersonen. Man skriver et kapitel om hans

ungdomsår og så et om hans vej til magten, og resten handler så i grunden kun om partiets historie. Det er klart, at denne dobbelthed også er og må være til stede i den foreliggende afhandling. Men i bemærkelsesværdig ringe grad. Privatlivet er holdt udenfor. Alligevel – eller måske netop af den grund – tror jeg ikke, nogen har kunnet læse denne både velskrevne og engagerede bog uden at få en klar fornemmelse af at have lært et nyt menneske at kende. Og det er meningen med en historisk biografi.

Henning Poulsen

Ærede præses, højtærede dekan, højlærde doktorer og professorer, ærede forsamling!

Det er ikke min opgave at give en udførlig, almindelig karakteristik af den afhandling, som præses i dag forsvarer. Det har, som sig hør og bør, første officielle opponent gjort. Jeg vil i stedet kritisk se på nogle enkeltproblemer og en bestemt, overordnet side ved afhandlingen, som jeg finder væsentlig. Og jeg vil – sagt til præses' beroligelse – slutte min opposition med nogle anerkendende betragtninger om hans værk.

Afhandlingen er i sin form og indhold en klassisk politisk biografi. Jeg finder det glædeligt, at denne genre, der i en periode var noget ringeagtet, nu igen er kommet til ære og værdighed. En politisk biografi forudsætter naturligvis nogle rammer, en redegørelse for både det snævrere og det videre politiske miljø, som den biograferede person agerede i. Det er i spændingen mellem disse ydre rammer og den handlende politiker, at den biograferede persons skæbne bliver formet – og beskrevet af historikeren. Historien skabes af mennesker, og historieskrivningen, som forsøger at forstå og genoplive fortiden, skabes også af mennesker. Historieforskning og historieskrivning foregår derfor og kan kun foregå i en uløselig forbindelse med den tid, som forskeren selv lever i – hans eller hendes egen samtid.

Jeg savner i denne forbindelse i afhandlingen en afgørende dimension: En udtrykkelig påpegning og tydelig understregning af absurditeten i det verdensomspændende foretagende, som DKP og Aksel Larsen var en integreret del af, og som Aksel Larsen viede størsteparten af sit liv til. At han og hans parti var et lille tandhjul i et afsindigt maskineri, der byggede på en forestilling om, at man i nogle kontorer i Moskva kunne sidde og lave verdensrevolution ved hjælp af skolede, lydige og disciplinerede stødtropper rundt omkring i verden. Værkets horisont skulle have haft et løft, der bragte det ud af den indforståethed, der ofte præger fremstillingen.

Præsens vil måske indvende, at det, jeg efterlyser, for den tænksomme læser fremgår med al ønskelig tydelighed af hele det forløb, han så detaljeret har skildret. Men jeg ville ønske, at præsens direkte havde gjort dette forhold klart – hvis han da i øvrigt deler den opfattelse, at verdensrevolution pr. dekret var hjernesvind, og at hele dette vældige eksperiment fik forfærdelige følger for dem, der var impliceret i det.

Der var jo ikke tale om et normalt dansk politisk parti med en normal politisk ledelse, som blot orienterede sig mod øst, mens andre danske partier orienterede sig mod vest. Den enorme afstand i politisk kultur – for nu at bruge dette udtryk – mellem Sovjetunionen og Danmark gøres ikke synlig.

Det bliver aldrig rigtigt understreget, hvor fremmedartet et system bolsjevikkerne havde skabt i Rusland; hvor umuligt det var at overføre dette fremmedartede system til et land som Danmark; og hvor fremmedartet et fænomen DKP derfor var og blev i dansk politik. Det ville også have været nyttigt med en samlet redegørelse for hovedfaser i udviklingen i Sovjetunionen, som jo var den overordnede ramme for DKPs og Aksel Larsens virke. En redegørelse for den danske samfundsudvikling ville også have været velanbragt. Det var jo den hjemlige ramme for DKPs og Aksel Larsens virksomhed.

Det er præsens' hovedpåstand, at hans afhandling »grundlæggende« bryder med »opfattelsen af Aksel Larsen som en lydige, Moskva-tro kommunist, indtil han efter afsløringerne af Stalin-tidens forbrydelser [i slutningen af 1950'erne] brød med Moskva« (Forord). Aksel Larsen var ifølge præsens fanget i en næsten livslang konflikt mellem hensynet til danske forhold og loyaliteten over for Sovjetunionen. Først med afsløringerne på Sovjetunionens kommunistiske partis 20. kongres i 1956 fik han »brutalt ... rokket ved alt, hvad han havde troet på og kæmpet for« (s. 12). Aksel Larsen traf sit valg allerede i 1920, og da valget éngang var truffet, fik det konsekvenser og medførte den dobbelthed, der blev et grundvilkår i hans politiske liv. Efter opholdet på Lenin-skolen 1925-1928 fik jesuitterne »en jesuit for livet«, som han selv senere udtrykte det (s. 592).

Det er imidlertid en afgørende pointe hos præsens, at denne såkaldte loyalitetskonflikt ikke var af principiel karakter, men af taktisk art. Aksel Larsen fastholdt således så sent som på DKPs partikonference september 1956, at hvad der var sket under Stalin ikke på nogen måde antastede rigtigheden af socialismens teori eller kunne tages til indtægt for »det rådende kapitalistiske system« (s. 599). De kurrer på tråden, der var mellem Moskva og Aksel Larsen ved midten af 1930'erne, skyldtes altså ikke den danske kommunistes afstandtagen fra stalinismens uhyrligheder. Misstem-

ningen bundede i skepsis med hensyn til Kominterns indsigt i hjemlige, danske forhold. Det var med andre ord ikke en konflikt med rod i den faktiske udvikling i Sovjetunionen, men om hvordan DKPs taktiske linie skulle udformes, så den bedst muligt kunne fremme sovjetiske interesser (s. 593).

Noget af det mest forbløffende i afhandlingen er i virkeligheden Aksel Larsens kritiske betragtninger i et brev til Sovjetunionens kommunistiske partis Centralkomité fra november 1953 over forkert facon på sovjetiske skovle og affaldsskakter, manglende pasning af blomsterbede, evindeligt løbende wc-cisterner og andet fra småtingsafdelingen. Men har Aksel Larsen nogen sinde udtalt sig kritisk om virkeligt betydningsfulde ting, der skilte? Har han nogensinde før sit meget sene brud med Moskva sat spørgsmålstejn ved de grundlæggende ting i Sovjetunionen, der stred imod dansk demokratisk politisk kultur?

Ifølge præses skete der er afgørende skift i Aksel Larsens og DKPs hele holdning i løbet af 1930'erne. Fra 1937 blev det »i stigende grad ... hensynet til danske forhold, og ikke til Sovjetunionen, der rykkede i centrum for partiets politik« (s. 187). Men er det virkelig så entydigt?

Nu er udtrykket »hensynet til danske forhold« ikke særligt præcist. Det kunne jo være rent opportunistiske grunde, der gjorde, at man begyndte så stærkt at slå på, at DKP var et *dansk* parti. Man kan jo ikke ligefrem sige, at partiets status som sovjetisk filial hidtil havde tiltrukket de store masser af det arbejdende danske folk.

Senere fremgår det, at hovedparolerne for DKPs Odense-konference i 1938 – som præses tillægger så stor betydning – blev fastlagt af Moskva. Der er en egen ufrivillig komik i det Komintern-notat af 13. 5. 1938, som citeres s. 202. Heri hedder det nemlig, at »den kommende konference må på det kraftigste bidrage til at forankre DKP som et *dansk og demokratisk* parti i den danske arbejderklasses og arbejdende befolknings øjne«. Kursiveringerne er foretaget i Moskva. Og ti dage senere troppede Aksel Larsen op i Moskva »for at fastlægge retningslinierne for konferencens forløb og resultater«! Altså: Et fremmed, totalitært system dekreterer, at dets filial i det demokratiske Danmark skal fremstå som dansk og demokratisk!

Jeg har derfor svært ved at se det berettigede i at tale om denne i Moskva tilrettelagte konference som stedet, hvor Aksel Larsen gav »en grundlæggende nyformulering af DKPs placering og rolle i arbejderbevægelsen og i dansk politik« (s. 204). Javel, formulering i ord – men i virkeligheden? Hvad ville det sige, når Aksel Larsen forsikrede om, at han og hans parti kæmpede for »et sandt demokrati«, og at man var tilhænger af »det

sande og virkelige folkestyre«, og at »folkets flertal« skulle bestemme? Eller når Aksel Larsen på DKPs vegne tog afstand fra vold som politisk middel (s. 205)? Hvad var meningen med at sige, at DKPs politik blev bestemt af det arbejdende folk, når denne politik i så høj grad blev bestemt i Moskva, og det arbejdende danske folk stort set ikke ville have noget med dette parti at gøre?

Der er faktisk ikke, som præses mener, noget paradoksalt i, at impulsen til Aksel Larsens nye nationale linie kom fra Moskva (s. 209). Det var jo altid Moskvas interesser, der til enhver tid bestemte, om et sammenfald mellem hensynet til Sovjetunionen og danske interesser var muligt.

Det var jo just dette grundlæggende forhold, der gjorde, at DKP aldrig kunne slå rod i det danske samfund eller i dansk politik. DKP var og blev en sovjetisk filial, som måtte parere ordre. Og derfor var det et uløseligt dilemma: Så længe denne politiske, ideologiske og økonomiske afhængighed af Moskva bestod, kunne Aksel Larsen og DKP naturligvis ikke selv lægge en linie. At være leder for et dansk parti på slæbetov efter Moskvas skiftende kurs var en umulig opgave.

Jeg tror i stedet, at Arne Munch-Petersen-sagen var afgørende for, at Aksel Larsen & Co. rettede så lydigt ind fra 1937 og fremefter. Præses taler om »chokterapi« (s. 210) og mener hermed, at selve *oplysningen* om anklagerne mod Arne Munch-Petersen fik DKPs ledelse til at begribe, at Moskva mente det alvorligt med »kampen mod trotskismen i Danmark«. Underforstået: Aksel Larsen og hans kammerater i Danmark accepterede de absurde anklager mod kammeraten i fængselscellen i Moskva som sande. Er det ikke mere sandsynligt, at Arne Munch-Petersens forfærdelige skæbne var så brutal anskuelsesundervisning, at man af ren skræk valgte at parere ordre.

Præses' egen røst er ofte lavmælt eller helt fraværende. Aksel Larsens og DKPs udtalelser og påstande om faktiske forhold refereres i lange baner, uden at præses altid forholder sig til, om de er sande, sandsynlige, hysteriske eller groteske. Blot et par eksempler. Hvad skal man mene om DKPs og dermed Aksel Larsens betragtninger over Socialdemokratiet i 1930'erne: Socialdemokratiet gennemførte »en skridtvis likvidering af folkets demokratiske friheder og rettigheder ... »Socialdemokratiets regeringsvirksomhed »hjælper med til at skabe det ideologiske grundlag for fascismen ...« (s. 133). Året er 1935, stedet Kominterns 7. kongres i Moskva. Kunne sådanne udladninger ikke kalde på en kommentar?

Fænomenet »trotskisme« står meget uklart i afhandlingen. Det omtales, som om det var et faktum, at der var en reel trotskistisk trussel til stede i 1930'erne, at trotskismen – i bestemt form og uden anførelsestegn – var et

virkeligt eksisterende og betydningsfuldt politisk fænomen. S. 142 får vi således at vide, at »den optrappede kampagne mod trotskismen« i Sovjetunionen medførte repressalier mod udenlandske kommunister og anti-fascister, der opholdt sig i Sovjetunionen på flugt for fascismen eller arbejdede i Kominterns apparat i Moskva.

Men var der da så mange »trotskister« i og uden for Sovjetunionen? Eller var det et udslag af Stalins syge hjerne? Eller et frit opfundet påskud til at komme politiske modstandere af Stalin til livs? Præses er tavs. Ligeså mht. trotskismen i Danmark. Den omtales f. eks. s. 210 som en betydningsfuld politisk realitet.

Præses gør opmærksom på, at Aksel Larsen forsvarede den første af de store skueprocesser i Moskva i 1936, men lader spørgsmålet stå åbent, om han *privat* mente det, han offentligt skrev (s. 144). Men er der nogen som helst grund til at betvivle oprigtigheden i hans forsvar for disse skueprocesser? Præses kalder det pågældende afsnit »Mellem tro og tvivl«, men det eneste belæg for tvivl er et udsagn fra Betty Jørgensen, refereret i bladet Klassekampen i 1991 [!] samt Aksel Larsens egen, langt senere påstand i den stærkt arrangerede erindringsbog »Aksel Larsen ser tilbage« (1970) om, at han fik en frysende fornemmelse, da Nikolaj Jezjov i 1936 blev chef for NKVD. Det blev han i øvrigt *efter* den første proces (s. 145).

Hvis Aksel Larsen skulle have haft nogen tvivl i disse år, er det så sandsynligt, at der ikke skulle være mindste spor af en sådan tvivl i hans eget arkiv eller andetsteds? Var der i øvrigt en eneste fremtrædende dansk kommunist, der kom i tvivl eller fik anfægtelser for slet ikke at tale om tog afstand fra disse uhyrligheder?

Til dette spørgsmål hører også problemet om, hvad Aksel Larsen og DKP vidste eller kunne vide om det, der skete i Sovjetunionen. Det er blevet en kliché, som også optræder i afhandlingen, at omverdenen først i 1956 af Khrustjov fik kendskab til forbrydelserne og deres omfang. Og med »forbrydelser« menes der som oftest de politiske udrensninger i 1930ernes anden halvdel, som især ramte partimedlemmer på alle niveauer. Man glemmer som regel de langt mere omfattende forbrydelser mod bønderne i 1930ernes første halvdel – en menneskelig katastrofe uden sidestykke, som tilsyneladende hverken plagede Khrustjov eller danske kommunister.

Er det virkeligt troligt, at Aksel Larsen og hans kammerater med deres mange forbindelser og hyppige rejser til Moskva først blev klar over alt dette i 1956? Det er det efter min bedste vurdering ikke. Jeg vil være så frimodig at gøre præses opmærksom på, at der for ti år siden udkom en

bog, »Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle« (1984), som dokumenterer, at der stod et omfattende materiale til rådighed for dem, der ville vide. Jeg tror ikke, at denne titel figurerer i afhandlingens litteraturliste. Alene de offentliggjorte procesreferater demonstrerede den galskab, der prægede systemet.

Præsens forsøger (s. 145) at forklare Aksel Larsens tavshed (rettere: åbenlyse støtte til uhyrlighederne) med, at der »for så vidt« ikke var andet at gøre for ham som formand for DKP end at holde mund. Han overvandt »givetvis« tvivlen ved et bevidst valg: Hvis man ikke var for Sovjetunionen, var man imod socialismen. For Stalins Sovjetunionen var bolværket imod fascismen. Og et direkte brud med kommunismen på grund af begivenheder i Sovjetunionen ville indebære »for meget«, herunder tab af troværdighed både over for sig selv, omverdenen og DKP. Aksel Larsen var en fange af sit valg og af den tro, hvormed han overvandt den første tvivl.

Som man ser, forudsætter præses, at Aksel Larsen faktisk tvivlede. Men det har han som nævnt ikke kunnet føre bevis for. Det er et cirkelargument, der bruges her – en tautologi, der kan reduceres til, at Aksel Larsen troede på stalinismen, fordi han troede på stalinismen. Kunne man ikke slutte modsat: At Aksel Larsen ville have vundet troværdighed, hvis han havde brudt med kommunismen senest på dette tidspunkt.

Argumentet gentages s. 194 i forbindelse med anklagerne mod Arne Munch-Petersen. Her anføres det yderligere, at Aksel Larsen senere – vistnok omkring 1965 – i en fortrolig samtale skal have sagt, at han troede på disse usandsynlige anklager på samme måde, som han troede på skueprocesserne. Kilden er Gert Petersen i Politiken 4. 10. 1982. Det er en meget problematisk kilde. Forudsat, at Aksel Larsen faktisk har udtalt sig til Gert Petersen, og at Gert Petersen husker rigtigt, er der jo blot tale om en meget senere påstand fra Aksel Larsens side.

I forbindelse med den 2. skueproces i 1937 blev tre danske, såkaldte »trotskister«, impliceret. Præsens interesserer sig især for den ene, Aksel Kjærulff-Nielsen, der var troende stalinist. Men vi får aldrig at vide, hvad der blev af ham. Kunne han med Moskvas stempel som »trotskist« forblive i DKP, hvor han havde været medlem i mange år?

Vi får heller ikke at vide, at den anden »trotskist« var forfatteren Sigvard Lund, ligeledes en stor beundrer af Stalins Sovjetunionen. Til gengæld fortæller præses, at Arne Munch-Petersen kom DKP til hjælp ved at få en dansk ingeniør, Bent Gregersen, til at »bekræfte anklagerne« mod den tredje danske »trotskist«, ingeniør Windfeld-Hansen (ikke Winfeld, som præses skriver).

Hvad vil det sige, at Bent Gregersen »bekræftede« den absurde anklage

– som det står, må man næsten tro, at Windfeld-Hansen faktisk var en slem trotskist, der havde skadet Sovjetunionen. Vi får intet at vide om Windfeld-Hansen i øvrigt, og om Bent Gregersen hedder det blot, at han ikke var partimedlem, men dog sympatisør. Ja, det kan man roligt sige. Det var ham, der fik det betroede hverv i 1945 at oversætte den autoriserede (og groteske) sovjetiske Stalin-biografi til dansk.

I debatten om afhandlingen er det blevet mere end antydnet, at Aksel Larsen i 1937 skulle have reddet sit eget liv ved at kaste Arne Munch-Petersen for ulvene i Moskva (Poul Behrendt i Weekendavisen nr. 13, 1993). Det skulle være sket under den »afhøring« af Aksel Larsen, som under Dimitrovs ledelse fandt sted i Moskva 8. 6. 1937, og hvori Arne Munch-Petersen også deltog (s. 169). Præses har meget stærkt afvist denne påstand (Sst. nr. 14, 1993), der bygger på en formodning om, at Arne Munch-Petersen over for Dimitrov skulle have fortiet, at han selv tilhørte gruppen af suspekterede medlemmer af DKPs Politbureau. Det skulle Aksel Larsen så have rådet bod på.

Jeg undrer mig over, at præses enten har overset eller ikke brugt to hemmelige »anklageskrifter«, som blev udarbejdet i Moskva i begyndelsen af juni 1937, og som har direkte relevans for dette spørgsmål. Det er for det første Mauno Heimos håndskrevne anklageskrift mod Aksel Larsen, dateret 5. 6. 1937, dvs. datoen for det første alvorlige forhør af Aksel Larsen. Det er ellers alvorlige sager, der er anført her. Og Mauno Heimo var ikke en kammerat hvemsomhelst. Han indtog en nøglestilling i Kominterns apparat som chef for Sekretariatets Bureau. Og det er for det andet den rapport om DKPs ledelse, der blev udarbejdet den 7. 6. 1937 – dvs. før det omtalte møde den 8. 6., hvor Aksel Larsen skal have henledt Moskvas opmærksomhed på kammeraten Arne Munch-Petersen. Den er særdeles interessant med henblik på Arne Munch-Petersen sagen. I denne sidstnævnte rapport er Arne Munch-Petersen nemlig opført blandt de suspekterede ledere af DKP. Og mistanken imod Arne Munch-Petersen er langt alvorligere end kritikken af de andre danske kommunister med undtagelse af Aksel Larsen.

Aksel Larsen kendte naturligvis ikke disse rapporter. Men selv om han på mødet den 8. 6. skulle have været ude på at få Arne Munch-Petersen gjort tavs, så var forberedelserne hertil allerede i gang i Moskva – uden Aksel Larsens medvirken. Så Aksel Larsens partikammerat ville efter alt at dømme være gået til grunde, uanset hvad Aksel Larsen gjorde eller ikke gjorde på mødet den 8. 6.

Jeg finder det i øvrigt ganske usandsynligt, at Dimitrov i 1938 ikke skulle have vidst mere om Arne Munch-Petersens skæbne, end Aksel Larsen vidste (s. 214).

Hvordan det nu end måtte forholde sig med denne sag, så rettede Aksel Larsen senere søgelyset mod en anden kommunist, som blev likvideret i Moskva. Det drejede sig om esteren Johannes Meeritz, der i forbindelse med det såkaldte Kongelundsmord i 1936 også havde haft kontakt med Richard Jensen.

Efter krigen (12. 9. 1946) skrev Aksel Larsen til Moskva, at Richard Jensen – der på det tidspunkt for længst var ude af DKP – syntes at vide mere om Arne Munch-Petersens skæbne end Aksel Larsen & Co. Også Martin Nielsen beklagede sig over Richard Jensen. Det skete i det sovjetiske gesandtskab i Danmark. Richard Jensen vidste ifølge Martin Nielsen »overordentligt meget«, og han kunne være »farlig«. Hans angreb på Aksel Larsen gik denne på nerverne, og det var derfor nødvendigt at foretage sig noget – underforstået: for at lukke munden på Richard Jensen. Det var vel ikke sådan, at Richard Jensen agtede sig til Moskva? ville Martin Nielsen vide. Han fik tilsyneladende ikke noget svar, Richard Jensen døde en naturlig død, men hans tidligere partikammerats spørgsmål taler for sig selv.

I sit brev til Moskva 12.9.1946 omtalte Aksel Larsen også den tidligere omtalte ester Johannes Meeritz, der nu sad i dansk fængsel for sin deltagelse i Kongelundsmordet. Det ville være »hensigtsmæssigt«, skrev Aksel Larsen, om det »stilfærdigt« blev ordnet således, at de danske myndigheder udleverede Meeritz til de estiske (dvs. sovjetiske) myndigheder, så hele denne sag kunne blive begravet.

Aksel Larsens appel bar frugt. Moskva anmodede kort tid senere den danske regering om, at Meeritz måtte vende tilbage til Sovjetunionen. Det endte med, at Meeritz blev udleveret til de sovjetiske myndigheder og senere henrettet.

Der er to spørgsmål vedrørende befrielsessommeren 1945, som jeg gerne vil drøfte nærmere med præses. Det ene er DKPs og dermed Aksel Larsens politiske taktik og strategi. Det andet er Moskvas stilling til den politiske udvikling i Danmark på dette tidspunkt.

Det fremgår af beskrivelsen af Aksel Larsens optræden på møderne med den socialdemokratiske ledelse i perioden juni til august 1945, hvor man drøftede mulighederne og betingelserne for en sammenslutning af DKP og Socialdemokratiet, at kommunisternes leder førte sig meget selvbevidst frem. Jeg vil tro, at Hans Hedtoft må være blevet ganske harm over at blive tiltalt på den belærende måde, som Aksel Larsen gjorde anvendelse af. Se f. eks. s. 309 og ikke mindst s. 312. Her afslørede Aksel Larsen også indirekte DKPs taktik – et forhold præses ikke udtrykkeligt gør opmærksom på. Der skulle, sagde Aksel, foregå opstilling (og valg) af

det nye forenede arbejderpartis repræsentanter på *fællesmøder*, og altså ikke en indmeldelse af DKP i Socialdemokratiet.

Hvad DKP forventede sig af sådanne fællesmøder, ved vi fra flere uafhængige kilder. Alfred Jensen betroede således TASS-korrespondenten Boris Jelsukov i maj 1945, at Hans Hedtoft ikke ville være i stand til at hamle op med Aksel Larsen, hvis de begge befandt sig i samme parti. Kommunistens og modstandsmandens prestige og popularitet ville med andre ord være så stor, at han ville kunne stille den socialdemokratiske politiker i skyggen. Og på et lukket møde for nordiske kommunistpartier i København i januar 1946 erklærede Aksel Larsen selvsikkert, at hvis det blot kunne lykkes kommunisterne at få socialdemokraterne med til en organisatorisk sammenslutning af de to partier, ville kommunisterne kunne overtage ledelsen af det forenede arbejderparti. Kommunistiske tillidsfolk ville nemlig kunne erobre flertallet på det forenede partis vælgermøder, hvor det ville være almindelige arbejdere og ikke socialdemokratiske topfolk og partifunktionærer, der bestemte. Kilderne til disse oplysninger findes i arkivet efter det tidligere sovjetiske kommunistpartis centralkomité.

Om Sovjetunionens stilling til udviklingen i Danmark skriver præses, at der kom »klarmelding« fra Moskva, da Martin Nielsen vendte hjem til Danmark den 31. maj 1945, i øvrigt sammen med Thomas Døssing, som først havde været Frihedsrådets og nu var den danske regerings gesandt i Moskva. Men hvad gik denne klarmelding da ud på? Præses skriver, at Martin Nielsen havde fået »dessiner og vejledning« med til DKPs ledelse, men fortsætter: »Hvad disse konkret gik ud på er uvist«.

Præses nævner desuden Aksel Larsens senere indberetning til Moskva om, at Dimitrovs synspunkter indgik i udformningen af grundlaget for DKPs politiske linie i 1945, dvs. forsøgene på at skabe et enhedsparti, en »folkedemokratisk koalition« eller en »venstreblok« under DKPs ledelse. De to udtryk er Aksel Larsens. Men præses skriver også, at Moskva var »realpolitisk« indstillet, og at Moskva primært var interesseret i en »venligsindet og stabil dansk regering« på grund af Danmarks centrale placering ved stræderne til Østersøen. Moskva skulle derfor ikke have været interesseret i konflikt mellem modstandsbevægelsen og politikerne. Børge Houmann er citeret for, at Martin Nielsen skal have sagt, at Dimitrov skal have sagt, at DKP måtte tage hensyn til, at Danmark nu var blevet grænseland mellem Sovjetunionen og vestmagterne (s. 302).

Hvad lå der i dette Dimitrovs vage udsagn? På nogenlunde samme tid sagde viceudenrigskommissær Dekanozov i Udenrigskommissariatet til Døssing, at uanset hvad de efter hans opfattelse kompromitterede danske

politikere måtte beslutte, så ville udviklingen i Danmark komme til at forløbe helt anderledes. Moskva forestillede sig en »demokratisk blok« som den ledende og organiserende politiske kerne efter befrielsen. Tidligere havde Dekanozov sagt, at Danmark efter krigen som Sovjetunionens direkte nabo ville være sovjetisk interesseområde som . Mon ikke Døssing og Martin Nielsen har talt sammen om disse ting på rejsen hjem fra Moskva til Danmark i slutningen af maj 1945?

Da Døssing senere på sommeren vendte tilbage til Moskva, betroede han en kommunistisk specialist i danske forhold (som lod oplysningerne gå videre til Dimitrov), at de socialdemokratiske ledere i Danmark var enten drikfældige, korrupte eller kompromitterede, og at de socialdemokratiske arbejdermasser var rykket stærkt til venstre. Døssing var på denne baggrund meget optimistisk med hensyn til DKPs politiske muligheder. Denne vurdering må have lydt som sød musik i Moskvas øren.

Meget tyder altså på, at Moskva netop regnede med en konflikt mellem de nye, »progressive« kræfter på den ene side og de »afdankede« politikere med svindende indflydelse på den anden side. Danmark befandt sig efter besættelsen i en ekstraordinær situation, der åbnede mulighed for at dreje landet til venstre og mod øst, hvilket var ét og det samme.

Det sidste emne, jeg vil tage op, er Aksel Larsens og DKPs virkelige syn på fundamentale spørgsmål som demokrati og magtanvendelse i efterkrigsperioden. Året 1951 fylder meget lidt i afhandlingen. Vi får at vide, at Aksel Larsen var i Moskva fra december 1950 til januar 1951 – for første gang siden 1940. Her fik han omsider at vide, at Arne Munch-Petersen for længst var død. Men han førte ifølge præses først og fremmest gennemgribende samtaler med læremestrene i den sovjetiske hovedstad om teoretiske, politiske og organisatoriske problemer. Aksel Larsen ønskede vejledning i, hvordan DKP bedst kunne kæmpe for at rive Danmark ud af Atlantpagten, hvordan arbejderklassens enhed kunne opnås, og hvordan man skulle forholde sig til Socialdemokratiet. Og Aksel Larsen vendte hjem fuld af betagelse og iver efter at efterleve de paroler, han havde fået om at bekæmpe højresocialdemokraterne mm.

Præses fortæller, at Aksel Larsen på et møde i DKPs forretningsudvalg umiddelbart efter (14. 1. 1951) betegnede »den højresocialdemokratiske lederklike« som måske »den mest forbenede og forbryderiske samling politikere...« (s. 400). Nu skulle DKP i offensiven mod »kapitalisterne og amerikanernes 5. kolonne«. Og så er vi allerede fremme ved 1952. Hvorfor omtaler præses slet ikke arbejdet med nyt parti-program i 1951 og det centralkomitémøde i september dette år, som behandlede programmet? Der holdt Aksel Larsen en tale, som er meget oplysende om hans og

DKPs syn på det danske parlamentariske demokrati, og hvordan det skulle afløses af et sandt folkedemokrati.

Her bekendte Aksel Larsen sig til folkedemokratiernes vej. Han karakteriserede den danske rigsdag som prostitueret og den danske regering som håndlanger og agent for USA. Han ville ikke garantere for, at folkets erobring af magten fra folkets fjender i Danmark ville forløbe fredeligt. »Som det står i programforslaget, tager det sig altsammen uhyre fredeligt ud«, erklærede partiformanden på det lukkede møde. Kommunisterne havde intet ønske om, at samfundsomvæltningen partout skulle være voldelig, sagde han. Men hele den følgende udredning af dette spørgsmål viser, at Aksel Larsen ikke agtede at respektere et politisk flertal og en regering, som var fremgået af frie valg.

Kære præses.

Den afhandling, som du i dag så længe og så bravt har forsvaret, har også i en bredere offentlighed fremkaldt megen diskussion. Det er kun godt; det demonstrerer i hvert fald, at det ikke er noget ligegyldigt emne, du har taget op til behandling. Og det er nu engang det vilkår, man som samtidshistoriker arbejder under, at ens arbejde ofte fremkalder skarpe offentlige reaktioner.

Som fakultetets opponenter ved denne offentlige handling og som formand for det bedømmelsesudvalg, der indstillede afhandlingen til antagelse til forsvar for den filosofiske doktorgrad, vil jeg gerne fremhæve, at din afhandling blev antaget af et enigt bedømmelsesudvalg. Og selv om jeg naturligvis hverken kan eller skal foregribe fakultetets endelige beslutning, har jeg svært ved at forestille mig, at det ikke skulle tildele dig doktorgraden – dvs. universitetets højeste udmærkelse.

Din afhandling må siges at opfylde de krav, der stilles til et videnskabeligt værk på dette niveau. I universitetets regler for erhvervelse af doktorgraden hedder det, at »tildelingen af doktorgraden skal være udtryk for anerkendelse af, at den, der får graden tildelt, sidder inde med betydelig videnskabelig indsigt og modenhed og med sin afhandling har bragt videnskaben et væsentligt skridt videre«. Du har opsporet, bearbejdet og analyseret et omfattende og forskelligartet kildemateriale, der bringer et væld af nye oplysninger om en vigtig person i dansk politisk liv i mellem- og efterkrigstiden. Du har med din afhandling demonstreret, at du behersker dit fags teknik og metode; at du formår selvstændigt at anvende dem på et stort, konkret kildemateriale.

Der er slet ikke noget forbavsende ved, at der er blevet sat spørgsmålstegn ved flere af dine vurderinger og slutninger. Der gives sjældent, om

nogensinde entydige svar på komplicerede historiske spørgsmål. Det er blevet indvendt imod din afhandling, at du i for høj grad har ladet dig bjergtage af et stort, nyt og spændende kildemateriale, og at du i for ringe grad selv har styret undersøgelsen ved hjælp af egne spørgsmål. At der er for meget referat og for lidt analyse. Der er meget referat, men der er også masser af spørgsmål, analyse og vurdering i dit værk. Måske på grund af din letflydende pen og dit levende – jeg havde nær sagt menneskelige – sprog træder disse ting ikke så klart frem som i afhandlinger, der har en mere traditionel akademisk opbygning. Din afhandling viser imidlertid, at man som videnskabeligt arbejdende historiker godt på én og samme tid kan være seriøs og skrive letforståeligt, til tider ligefrem spændende. Som politisk biografi hævder afhandlingen sig fornemt i sammenligning med andre politiske biografier, både danske og udenlandske.

Det sidste ord er givetvis ikke sagt om fænomenet Aksel Larsen og hans indsats. Men forskningen vedrørende politikeren Aksel Larsen og dansk kommunisme er med præses' afhandling blevet bragt et stort skridt videre. Jeg håber, at du med en stadig udvidet horisont vil fortsætte dine studier og vil bidrage til at kaste lys over væsentlige sider af vores historie.

Jeg vil ønske dig til lykke med dine hidtidige resultater!

Bent Jensen

Kommentar

Arbejdskonflikter i »den skandinaviske model«

Af Niels Wium Olesen

Flemming Mikkelsen: *Arbejdskonflikter i Skandinavien 1848-1980*. (Odense Universitetsforlag, 1992). 500 s., 398 kr.

Det er i mange henseender en stor bog, Flemming Mikkelsen har fået antaget og forsvaret som doktordisputats. 500 tæt skrevne sider, fyldt med oplysninger om et stort emne og med et højt ambitionsniveau.

Forfatteren har i de sidste ca. 15 år ydet en stor indsats inden for især forskningen i arbejderhistorie, resulterende både i en lang række artikler og medvirken ved redaktionen af flere bøger – ofte med et sociologisk og politologisk præg. Som titlen på disputatsen antyder, er der tale om en af historiefagets for tiden mere populære analysemetoder: komparationen. I dette tilfælde komparation af et specifikt socialt fænomen – arbejdskonflikter – i tre udvalgte nationalstater. Mikkelsens interesse og hensigt med bogen rækker tydeligvis længere end til blot og bar en analyse af dette fænomen. Hvad der også står til diskussion og undersøgelse er den navnkundige »skandinaviske model«.

Hermed skriver disputatsen sig ind i en tradition, der har rødder tilbage til Edvard Bulls banebrydende værker fra 1920'erne om de skandinaviske arbejderbevægelser, og som nåede sin kulmination med politologen Gösta Esping-Andersens arbejder i 1980'erne, især den meget historisk anlagte *Politics against Markets* fra 1985. Selv om der

ikke hersker den allerstørste enighed om definitionen af begrebet »den skandinaviske model«, er det dog muligt at udskille nogle gennemgående fælles-træk i den historiske og politologiske udforskning af den. Generelt er der tale om makrohistoriske refleksioner over årsagerne til den (relative) stabilitet politisk og socialt i de sidste 150 års skandinaviske samfund. Fælles referencepunkter har oftest været den organiserede og artikulerede bondestand og efterkrigstidens socialdemokratiske velfærdsstater sat ind i et generelt fremskridtsperspektiv. Mange af værkerne har således ikke kunnet undgå at efterlade et indtryk af at præsentere »den socialdemokratiske mening med historien«, uden at de af den grund – og det skal pointeres – har været ureflekterede eller naivt fremskridtoptimistiske. (Det bør nævnes, at visse af forskningstraditionens eksponenter i de allerseneste år har flyttet fokus til en diskussion af velfærdsstatens trængsler og overlevelsesmuligheder). Historiesynet har oftest været marxistisk, eller »neo-marxistisk«, og lidt provokatorisk kan man vel også sige, at de sidste 20 års forskning i emnet for størstedelen har været bedrevet af 1970'ernes universitetsmarxister, der som bekendt ikke længere er så røde, som de var engang.

Bogen er bygget op omkring tre hoveddele, der flankeres af en teoretisk og metodisk indledning på knap 30 sider og et appendix på 30 sider, hvor det statistiske materiale bedømmes kildekritisk.

I indledningen skitserer Mikkelsen tre teoretiske hovedretninger inden for studiet af kollektive aktioner som hungeropløb, maskinstorme og, i forbindelse med industrialiseringens tidsalder, først og fremmest strejker og demonstrationer:

Den første er en af Emil Durkheim inspireret »sammenbrudsteori«, hvor kollektive aktioner og andre sociale konflikter tolkes som en følge af samfundsmæssige nedbrydningsprocesser. Eller med andre ord, at industrialiseringens og urbaniseringens nedbrydelse af traditionelle sociale netværk og værdier afstedkom fremmedgørelse og frustration samt en deraf følgende ukontrolleret, udisciplineret og i værste fald voldelig adfærd.

En anden teori er den såkaldte »af-savnsteori«, der snarere ser de sociale konflikter som resultater af økonomiske kriser, regeringsindgreb, faldende levestandard osv. – det vil sige som spontane, individuelt motiverede, usammenhængende aktioner på en udefra kommende stimulans.

Den tredje teori, som Mikkelsen tilslutter sig med visse modifikationer, tager udgangspunkt i Marx' og den historiske sociolog Charles Tillys teorier om proletarisering samt i sidstnævntes teori om ressource-mobilisering. Teoriene om proletarisering inddrages for at pointere den stringente betydning af arbejdskraftens udvikling mod at blive en *vare* (nød og forarmelse er i denne henseende principielt underordnede). Den logiske konsekvens af denne »vareliggørelse« af arbejdskraften – eller som det noget mere mundret hedder på engelsk: »commodification of labour« – er ifølge Marx og Tillys arbejdskraftens organisering. Det er her Tillys ressource-mobiliseringsteori tager udgangspunkt. For modsat sammenbruds- og afsavns-teoriene pointerer ressource-mobiliseringsteorien det rationelle, kalkulerende

og »normale« i sociale konflikter. Det er de *organiserede* aktører i de sociale konflikter, der på baggrund af en risiko-/belønningskalkule vurderer, om fx strejken eller lockouten er værd at gennemføre – om ressourcerne skal mobiliseres omkring en aktion eller ej. Fagbevægelser og arbejdsgiverforeninger bliver således i denne teori – og i Mikkelsens disputats – de centrale aktører.

Som nævnt modificerer Mikkelsen denne teori bl.a. for at inddrage mere mikrohistoriske elementer og vel også for at knytte an til diskussionen om »den skandinaviske model«. Ikke mindst for at illustrere Mikkelsens ambitionsniveau er det i denne sammenhæng relevant at lade disputatsen tale for sig selv i et citat:

»Konfliktsituationer og variationer i konfliktmønstret vil blive sat i forbindelse med grundlæggende strukturer og omfattende samfundsprocesser som kapitalisme, proletarisering, urbanisering, industrialisering, kapitalkoncentration, organisering og statsmagt. Videre søger den makrohistoriske analyse at identificere de mest betydningsfulde aktører, dem som tog beslutning om iværksættelse af arbejdsstandsning og øvede indflydelse på konfliktforløbet. I nogle tilfælde bevæger analysen sig ned på det mikrohistoriske plan for at tydeliggøre de interaktionsmønstre, netværksstrukturer og beslutninger, der hører med til arbejdskonfliktens mobiliseringsgrundlag. Der bliver således tale om at integrere en strukturanalyse med en aktøranalyse inden for rammerne af en generel model (Tillys ressource-mobiliserings teori og dermed beslægtede modeller), hvis begreber og kausale relationer gives et empirisk indhold, uden at dokumentationen og begivenhederne spændes fast i en prokrustesseng. Snarere end at indsnævre analysen i et reduktionistisk årsag-virkning forhold bibringer den anvendte metode aktionerne

og de handlende individer/kollektiver et rationale og en betydning, som oftest går tabt i økonometriske analyser og traditionelle, narrative historiske fremstillinger« (s. 37f).

Store ord, må man sige. Her er der vist tale om intet mindre end et historiefilosofisk columbus-æg. Tilsyneladende løser Mikkelsen – med et pennestrøg – historiefagets mindst 200 år gamle dilemma mellem fortælling (rankesk »Einmaligkeit«) og struktur. Han sætter det vel at mærke ikke som en from og prisværdig intention, men præsenterer det som en beskrivelse – en varedeklaration, om man vil – af, hvad han faktisk selv mener at præstere i disputatsen. Lad det være sagt med det samme: Mikkelsen lever ikke op til sit eget ambitionsniveau. Det skulle da også være mærkeligt, og mindre burde også kunne gøre det. En sådan bombastisk fanfare vækker en mistænksomhed, der da også finder sin næring visse steder i den empiriske sagsfremstilling. Ikke desto mindre bibringes læseren dog et væld af værdifulde oplysninger, interessante indsigter i strukturelle forhold i Skandinavien samt stimulerende og plausible hypoteser.

Langt størstedelen af kildematerialet består af statistiske oplysninger om strejker og lockouter (antal konflikter, antal konfliktramte arbejdere, varighed, geografisk og faglig spredning, konfliktårsag osv.) samt generelle økonomiske og demografiske data (bruttonationalprodukt, industriel produktion, arbejdsløshed, priser, realløn, investeringer, erhvervsstruktur, virksomhedsstørrelse, urbanisering osv.). Disse data korrigeres så på kryds og tværs i en sand statistisk tour de force og fortolkes undervejs af forfatteren.

Mikkelsen argumenterer for at dele perioden 1848-1980 op i tre: 1) fra 1848 til ca. 1900, som benævnes »fra proletarisering til klassesamfund«, 2) fra ca.

1900 til 1939, kaldet »organiseret kapitalisme«, og 3) fra 1945 til 1980, som kaldes »neokorporatisme«. En sådan opdeling viser sig i hans fremlægning at have et stort analytisk potentiale.

I beskrivelsen af den første periode er Norge ikke inddraget, da der ikke findes pålideligt statistisk materiale for denne periodes norske arbejdskonflikter, men for Danmarks og Sveriges vedkommende trækkes der interessante pointer op. Og det komparative perspektiv skaber både mening i forhold til lighederne og forskellighederne. Konfliktaktiviteten øgedes for begge landes vedkommende i takt med følgende faktorer: den stigende proletarisering, forbedrede konjunkturer, urbaniseringen og fra ca. 1870 med større demografisk stabilitet og mere permanente relationer på arbejdspladserne. Men vigtigst af alle faktorer var den stigende organisering. Alt falder således fint sammen med Tillys ressource-mobiliseringsteori.

I Danmark var konfliktaktiviteten i perioden generelt højere end i Sverige, hvilket først og fremmest forklares med den højere urbaniseringsgrad og de deraf følgende lavere »kommunikationsomkostninger« for organiseringen og konflikterne (s. 365f og 402f). At den største aktivitet fandtes inden for faglærte grupper, tilskriver Mikkelsen, at det var disse, der i takt med industrialiseringen blev udsat for de største forandringer.

Perioden »organiseret kapitalisme« fra ca. 1900 til 1939 medførte fra starten en kraftig mobilisering i Norge og Sverige, og store politiske og faglige konflikter var udbredte. Allerede fra omkring 1910 var alle de skandinaviske lande blandt de mest gennemorganiserede i verden. Perioden var først og fremmest kendetegnet ved en institutionalisering af forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere, og førstnævnte gik for alvor ind i en kamp om sociale og poli-

tiske goder. Med den stigende institutionalisering af arbejdsmarkedsrelationerne blev konflikterne også færre, men samtidig meget større. En væsentlig årsag til de færre konflikter var naturligvis også, at socialdemokratiske regeringer blev en realitet i perioden i alle tre lande. Den tilsyneladende oftest forekommende årsag til konflikter i denne periode var stigende priser og leveomkostninger.

Den neokorporatistiske periode efter 2. Verdenskrig kaldes sådan, fordi der ifølge Mikkelsen var meget tætte relationer mellem stat og andre offentlige myndigheder på den ene side og arbejdsmarkedets organisationer på den anden i bestræbelsen på at skabe rationaliseringer i produktionen, vækst og frem for alt fuld beskæftigelse. Dette betød ikke, at den grundliggende interessekonflikt mellem arbejdsmarkedets parter var suspenderet, men at den var bundet ind i et så stramt og institutionaliseret forhandlings- og interesseudvekslingsmønster, at konfliktaktiviteten var højere her end i Sverige og Norge, da periodens danske socialdemokrati som bekendt har været betydeligt svagere og oftere har været i opposition end de skandinaviske søsterpartier. Det er ikke mindst ved at placere de socialdemokratiske partier så centralt i argumentationen, at Mikkelsen skriver sig ind i forskningstraditionen om »den skandinaviske model«.

Forfatterens korrektion af Tillys teori bliver først og fremmest relevant i beskrivelsen af dette århundredes historie. Tillys (og Marx') »interesseopfattelse« så menneskers interesser som afledt af deres sociale position, men Mikkelsen argumenterer godt for, at der i den »or-

ganiserede kapitalisme« og i den »neokorporatistiske« periode er tale om, at interessen bliver fomuleret af *organisationerne*, om ikke uafhængigt af produktionsstrukturerne så dog i et langt mindre deterministisk forhold til disse. Man kan tale om »konstruerede interesser« (s. 416f).

Som nævnt er den største del af kilde-materialet af statistisk karakter – og mængden af det er ganske imponerende, således at præsentationen af det i sig selv retfærdiggør udgivelsen. Der er i denne henseende tale om intet mindre end et pionerarbejde. Men den argumentationsmæssige brug af dette materiale i disputatsen – der oftest består i at korrelere to forskellige data (fx konjunkturindeks med konflikthypighed) – fortjener en kommentar. Statistisk korrelation er som bekendt et tal, der udtrykker *sammenfald* – men ikke nødvendigvis *kausale sammenhænge*. Det forsøger Mikkelsen da heller ikke at bilde nogen ind. Han går derfor ind og sandsynliggør nogle hypoteser om kausale sammenhænge ved at argumentere for dem, og det sker ikke sjældent ved at inddrage det førnævnte »mikrohistoriske plan« eller »aktøranalysen«. Svagheden i Mikkelsens argumentation forekommer dog denne anmelder at være, at det er for tilfældigt, hvornår Mikkelsen supplerer med disse traditionelle begivenhedsfremstillinger. Nogle gange sker det, andre gange ikke. Det høje teoretiske ambitionsniveau, som Mikkelsen selv præsenterer som citeret ovenfor, fordrer en konsekvent og vedholdende argumentation for, hvornår og hvornår ikke (hvis ikke hele tiden) de statistiske data skal konfronteres med de faktiske begivenheder, som de er os overleveret. Det var jo ikke just uforpligtende eklekticisme, Mikkelsen lovede læseren i sin indledning!

På mange måder føler man sig alligevel tryk ved Mikkelsens tolkning af sta-

tistikkerne. Ikke blot viser han fantasi og originalitet, når han udleder oplysninger og konklusioner af dem, han er også uhyre villig til at pointere og behandle tilfælde, hvor korrelationerne går imod hans egen argumentation. Men sine steder sidder man med fornemmelsen af, at de statistiske sammenfald ikke altid dækker over lige dén kausale sammenhæng, som Mikkelsen argumenterer for. For eksempel synes argumentationen meget hypotetisk, når forfatteren skal forklare, hvorfor korrelationen mellem konfliktniveauet og organisationsgraden under den »organiserede kapitalisme« er forskelligt i henholdsvis Danmark og Sverige/Norge (s. 372ff).

Det interessante ved Mikkelsens bog

er først og fremmest, at han konstant holder to bolde i luften: dels udviklingen i arbejdskonflikterne, dels den makrohistoriske/strukturelle udvikling. Bogen lader sig således lige så godt læse som en monografi om et afgrænset socialt fænomen og som en analyse af de skandinaviske landes generelle strukturelle udvikling (i forlængelse af »den skandinaviske model«-traditionen) *belyst ved* dette sociale fænomen. Ved begge måder at læse på udnyttes det komparative perspektiv på bedste vis, og Mikkelsen har på begge niveauer leveret et væsentligt bidrag til udforskningen af de skandinaviske landes moderne historie.

Kulturlandskab gennem 6000 år

Af *Per Grau Møller*

The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project. Edited by Björn Berglund. (Ecological Bulletins No. 41, 1991). 495 s.

I sommeren 1982 indgik en gruppe forskere med tilknytning til Lunds Universitet en otte-årig kontrakt med den svenske Riksbankens Jubilæumsfond om at lave en undersøgelse af et kulturlandskab gennem et langt tidsrum. Det blev til Ystadprojektet, opkaldt efter det valgte område, og hovedresultatet foreligger nu i form af denne bog, der er synteseværket i projektet. Bogen er resultatet af et imponerende tværviden-

skabeligt samarbejde mellem forskere fra seks forskellige fag, der alle arbejder med kulturlandskabet under en eller anden form. Det er pollenanalytikere (palaeoøkologer), planteøkologer, arkæologer, middelalderarkæologer, historikere og kulturgeografer. Under ledelse af en fire mand stor redaktionskomite, med Björn Berglund i spidsen, har man arbejdet i under-projektgrupper, enkeltvis eller flere. Rammerne for projektet har således været centralt afstukket og styret, mens arbejdet er foregået decentralt: Hver projektgruppe har haft sin ledelse og sine økonomiske midler at trække på. Undervejs har der været afholdt mange seminarer, både

inden for kredsen og udenfor, hvor de foreløbige resultater er blevet drøftet. Det tværfaglige aspekt er således blevet hævdet i de centralt afstukne rammer og i diskussionerne, men ikke i det daglige arbejde, hvor man har arbejdet inden for sit fag.

Rent udgivelsesmæssigt har der undervejs af de individuelt tilknyttede forskere været publiceret talrige delresultater (en fortegnelse findes bagi denne bog). Den foreliggende bog er som sagt syntesværket, mens der også i 1989 er kommet en sammenfattende publikation på det middelarkæologiske område (*By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*, ed. Hans Andersson och Mats Anglert, Stockholm 1989), og siden en arkæologisk præsentation af resultater (*The archaeology of the cultural landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region*, ed. Lars Larsson, Johan Callmer and Berta Stjernquist, Lund 1992). Her vil dog kun hovedværket blive omtalt. I omtalen vil der blive lagt vægt på en præsentation af selve bogens indhold og arbejdsgangen inden for projektet, mens bogens indhold er så vidtfavnende inden for mange fag, at en egentlig vurdering af dens resultater må undlades; kun enkelte af de for en historiker interessante resultater vil blive berørt.

Projektets overordnede problemstilling er at beskrive og forklare udviklingen i kulturlandskabet, som den afspejler sig i ekspansion, konsolidering og regression. Disse udtryk stammer fra videnskaber, der ser vertikalt på udviklingen af kulturlandskabet, som f.eks. pollenanalytikere, der typisk ser forandringerne i pollensammensætningen over tid som et spørgsmål om ekspansion eller det modsatte, målt i rumlig henseende. Det behøver ikke nødvendigvis at være tilfældet, når det gælder samfundet som helhed: En arealmæssig ind-

skrækning kan godt dække over en centralisering af bebyggelsen og en styrkelse af et samfunds centrale strukturer. Dette åbnes der for i projektets problemformulering ved at spørge, om f.eks. arkæologer vil finde de samme ekspansionsfaser i kildematerialet. Styrken i projektet er derfor det tværvidenskabelige. Hvad angår årsager til udviklingen, er projektoplægget at se multikausalt på det: Der vil ses både på naturbetingede faktorer (klima, hydrologi, jordbund m.m.) og menneskeskabte faktorer (befolkning, social organisation, økonomi, teknologi). Inspirationen kommer bl.a. fra arkæologen Stig Welinders teorier om lange trends i udviklingen, som han med inspiration i Ester Boserups velkendte antimalthusianske teori ser basere sig på den samfundsmæssige udvikling. Problemstillingen løses som sagt ved at fokusere på et repræsentativt område i Sydsverige omkring Ystad, der rummer forskellige landskabszoner. Ved at kulegrave et sådant afgrænset kulturlandskabs historie vil det være muligt at afprøve forskellige teorier for udviklingen, herunder bl.a. den rumlige variation. Men der skal også drages sammenligninger med det øvrige Sverige og Europa. Valget af et sydsjællandsk område er ensbetydende med mange ligheder med østdanske kulturlandskaber (vel vidende at området jo indtil 1660 var under dansk administration), og der kan derfor opstilles mange relevante sammenligninger med danske forhold, ligesom man i undersøgelser af østdanske kulturlandskaber fremover altid må sammenligne med Ystadprojektet.

Det er første gang i Norden, at et så omfattende tværvidenskabeligt samarbejde fører til et så vidtgående arbejde omkring et afgrænset kulturlandskabs historie lige fra istiden og frem til nutiden med blik ind i fremtiden. Alene af den grund fortjener projektet stor ros.

Dispositionen i bogen er meget entydig, lagt fra projektets start. I kapitel 2 beskrives de involverede fags metoder og kildemateriale samt holdning til den opstillede fælles hypotese. Det er et meget nyttigt kapitel, også betragtet som en generel introduktion til de pågældende fag. Heri redegøres også for grundlaget for fremstillingen af kortene i bogen, ligesom forskellige begreber her forklares indledningsvis.

I kapitel 3 gives ti forskellige horisontale snit over landskabets udseende lige fra 3500 f.Kr. til nutiden. De overskuelige kort over Ystad-området ledsages af beskrivelser af landskab, bebyggelse, arealudnyttelse og vegetation. Indtil vi i 1700-tallet får detaljeret samtidigt kartografisk kildemateriale, må landskabsrekonstruktionen nødvendigvis basere sig på kvalificerede gæt over landskabets udseende på baggrund af pollenanalyser, arkæologisk og – for historisk tid – skriftligt kildemateriale. Dette kapitel virker overskueligt til at få overblik over de forskellige trin i kulturlandskabets udvikling.

Forklaringer på udviklingen kan man få i det næste kapitel, kapitel 4, der med 164 sider udgør den største enhed i bogen. Kapitlet er firdelt i en meget detaljeret gennemgang af den vertikale landskabsudvikling i fire delområder, jævnt fordelt over hele Ystad-området. Her beskrives meget præcist og med vægt på forklaringer af den mere kortsigtede udvikling. Hver specialist har fået sit afsnit inden for hvert af de fire områder. Interessant er at iagttage, hvorledes de forskellige områders kulturlandskab artede sig forskelligt på samme tid, afhængigt af de naturgivne forudsætninger og den vægt, der lagdes herpå på forskellige tidspunkter. I nogle perioder var et område af central betydning, mens det til andre tider havde karakter af et marginalområde inden for hele Ystad-området. Det gælder f.eks. Köpingsområdet i det

sydøstlige kystområde, der i forhistoriske perioder var af central betydning på grund af sin beliggenhed og sine lette jorder, mens det i historisk tid nærmest havde karakter af et marginalområde, der kun blev holdt åbent gennem græsning.

I kapitel 5 gennemgås i 13 afsnit mere tematisk nogle udvalgte problemstillinger for bogen, hvor der lægges vægt på en problemorienteret helhedspræsentation. For nogle discipliner er der tale om en meget langsigtet udvikling, f.eks. Gunilla Olssons om agrosystemer fra bondestenalder til nutid eller Sten Teschs bidrag om husudviklingen i bronze- og jernalder. Det afsluttes med et afsnit om landskabsøkologiske aspekter af langtidsudviklingen i kulturlandskabet.

I kapitel 6 diskuteres mere indgående og sammenhængende, hvad der var årsagen til udviklingen i kulturlandskabet, om det var miljømæssige eller samfundsskabte faktorer.

Endelig gennemgås i kapitel 7 visse aspekter af projektarbejdet, bl.a. en slags evaluering af det hidtidige samarbejde, mulige samarbejdsprojekter i fremtiden og projektets forhold til landskabs- og bygningsbevaring.

Ystadprojektet har muliggjort et meget bredspektret syn på kulturlandskabets udvikling og årsagerne hertil, hvor de enkelte fagdiscipliner har understøttet hinanden og i arbejdsprocessen er indgået i diskussion om tolkningen af resultater.

Det er også vidt forskellige discipliner med vidt forskelligt kildemateriale, der er bragt sammen inden for samme projektramme. Som det er fremgået, har pollenbotanikerne haft et afgørende ord i problemformuleringen med vægt på de lange linier og ekspansion/regressionsproblematikken. For dem ligger det lige for at lave en analyse af de brede linier i et landskabs udvikling og at undersøge

en vegetationssammensætning i kulturlandskabet. Nyt er, at den skal udmøntes i et konkret landskabsbillede og ikke blot i pollendiagrammer og andre grafiske fremstillinger af statistisk art. Men for arkæologer, der normalt arbejder inden for snævert afgrænsede fundlokalteter, der dog godt kan strække sig over flere perioder, er det at arbejde med helheder i kulturlandskabet relativt nyt. Selv om der er foretaget mange nye udgravninger og mange feltrekognosceringer i Ystad-området, så er konklusionerne dog afhængige af de gjorte fund. Jo flere der er gjort, jo større statistisk sandsynlighed er der for, at der er tale om et repræsentativt billede af en bebyggelsessituation. Men når det gælder socialstruktur, huskonstruktioner m.m., sidder man med tanken, om et nyt tilfældigt fund af en hustomt eller andet anlæg kan rokke en del ved det billede, som er opstillet. Som helhed må resultaterne af arkæologernes og pollenbotanikernes samarbejde dog vurderes som positivt, da uenigheder i tolkningen af den samme periode kan bruges til at se med nye øjne på resultaterne.

Desværre rummer syntesen af projektet en del gentagelser. Af den samme udviklingsfase endevendes måske op til seks gange (i kapitel 3, fire gange i kapitel 4 og til sidst i de sammenfattende tematiseringer), gør værket meget lidt læseværdigt i sin helhed. Tilmed træder uenigheder i forfatterkollegiet tydeligt frem som følge af, at de forskellige specialister skriver om hver sit emne. Det gælder f.eks. i beskrivelsen af den sene bronzealder i Köpinge-området, hvor arkæologen (Sten Tesch) hævder, at der er krise i området som følge af en overudnyttelse af græsningen, der fører til hededannelse (der sker ifølge pollendiagrammerne en voldsom reduktion af skoven til fordel for åbne græsarealer), mens vækstøkologen (Gunilla Olsson) modsat hævder, at der er tale om et

landbrug og en arealudnyttelse i balance, og ikke ser tegn på hede i pollenanalyserne. Ligeledes mener Tesch, at der er tale om brug af husdyrgødning, der fra stalden køres ud på de dyrkede marker, begrundet i dels det mere fugtige klima, dels de arkæologisk påviste stalde. Heri er Gunilla Olsson uenig. Det forekommer at være for stor uenighed i vurderingen af det samme materiale i samme værk!

I det konkluderende kapitel 6 laves en opdeling i syv perioder, der hver er karakteriseret ved at udgøre en økologisk enhed, og som begynder med en ekspansionsfase og slutter med en regressionsfase. Den første periode går op til ca. 3800 f.Kr. (senmesolitikum). Den var præget af, at jæger- og fiskersamfund havde slået sig ned ved kyst- og vandområder og ellers kun havde gjort meget lidt indhug i naturskoven. Den næste periode dækker frem til ca. 2200 f. Kr. (til begyndelsen af senneolitikum) og var karakteriseret ved landbrugets indførelse. I begyndelsen af perioden skete der åbninger i skoven, antagelig af klimatiske årsager, som fremmede agerbruget (svedjebrug med 30-50 års rotation), og som betød ekspansion af bebyggelsen ind i landet. Omkring 3300 f.Kr. koncentrerede bebyggelsen sig dog langs kysten igen, samtidig med at talrige stendysser opførtes, bl.a. for at markere territoriet. De marginale indlandsområder blev så måske brugt til græsning, mens der også skete en regenerering af skoven. Den tredje fase i udviklingen af kulturlandskabet strakte sig fra yngre stenalder til begyndelsen af yngre bronzealder (ca. 2200 – 1000 f.Kr.). Det var en periode uden de store drastiske ændringer, men med gradvise udvidelser af det dyrkede landskab (agre, græsningsarealer og stævningsskove). Mod slutningen af ældre bronzealder ser der dog ud til at indtræde tilbageslag og koncentration af bebyggelse

sen, som ellers koncentrerede sig i kystzonen. I den næste periode, fra yngre bronzealder til og med germansk jernalder (1000 f.Kr.-700 e.Kr.), skete der en afgørende åbning af kulturlandskabet. Skovlandskabet veg tilbage for et græsningslandskab med agerfelter indimellem. Samtidig skete der afgørende ting på det landbrugsmæssige felt: staldgødning brugtes på agermarker, vinterfodring praktiseredes (betyder store åbne engarealer med høslet), og der indførtes i århundrederne omkring Kristi fødsel et indmark-udmark system. Nærmere dateringer er ikke mulige, men rækkefølgen er som angivet her. Bebyggelsen spredte sig ind i landet og specialiserede sig også langs kysten, og der kan fra midten af yngre bronzealder konstateres større bygninger, antagelig stalde. I førromersk jernalder (omkring 200 f.Kr.) skete der tilsyneladende en udvidelse af antallet af bygninger og måske samarbejde mellem flere enheder. Det afløstes fra det 5. århundrede af en koncentration af bebyggelsen, antagelig samtidig med etablering af landsbyorganisationen. (Det er noget senere end man arkæologisk i Vest-Danmark kan sandsynliggøre landsbyinstitutionen fra førromersk jernalder, f.eks. i Hodde og Grøntoft). Samtidig med denne koncentration af bebyggelsen i flere faser skete der en udvidelse af skoven i de i forhold til bebyggelsen marginale områder. Den næste kulturlandskabsperiode går fra ca. 700 til 1800 og er karakteriseret ved udviklingen og konsolideringen af landsbybebyggelsen og det tilhørende vangebrugssystem. Vikingetiden begyndte med ekspansion både i bebyggelse og åbent kulturlandskab og konsolideredes derefter. Men internt i kulturlandskabet skete en fremvækst af godsstrukturer og bylandskab (Ystad). Mod slutningen af perioden skete der dog en overudnyttelse af vangebruget, således

at der opstod mangel på næringsstoffer, og der skete fældning af skoven. Den sjette periode strækker sig fra 1800 til 1950 og er karakteriseret ved en begyndende industrialisering af landbruget: Nye teknikker anvendes for at forøge udbyttet. Allerførst skete en opløsning af landsbybebyggelsen og en udvidelse af det dyrkede areal. I 1800-tallet steg også landbefolkningen, men siden stagnerede den og faldt. Samtidig blev kulturlandskabet gennem landbrugsproduktionen mere og mere afhængigt af det internationale marked, og den biologiske biodiversitet faldt. I den sidste periode, fra 1950 og frem, fuldbyrdes denne udvikling: kulturlandskabet er helt afhængig af Sveriges nationale landbrugspolitik, som er afhængig af beslutninger på det internationale marked.

Årsagerne bag denne langsigtede udvikling af de forskellige faser af kulturlandskabet er diskuteret i bogens konkluderende kapitel. De ses klart nok i samfundsmæssige forhold, dvs. menneskets påvirkning af landskabet, og ikke så meget i miljømæssige faktorer (klima, vandstand, jordbund eller træsammensætning) – ændringer her sker og påvirker omgivelserne over meget lang tid. Der lægges i bogen ikke vægt på, hvilken af faktorerne: befolkning, økonomi, teknologi og social organisation, der har størst betydning. De betragtes som gensidigt afhængige. Dog fremhæves, at et væsentligt element i udviklingen er tilgængeligheden af næringsstoffer i jorden. Det er samme faktor, som stod centralt placeret i historikeren Thorkild Kjærgaards omdiskuterede disputats *Den danske revolution*, her blot placeret i et langsigtet perspektiv og betydeligt mere underbygget. Denne multikausale forklaringsmodel lægger til gengæld helt klart vægten på udviklingen af landskabet på det menneskelige samfund, hvor landskabet kan betragtes som et spejlbillede heraf. Menneskets hand-

linger er også af stor betydning for udviklingen af fremtidens landskab og miljø. Heri er der for så vidt intet overraskende nyt, men det er nyt at få præsenteret en så grundig og langsigtet analyse heraf på et konkret afgrænset landskab.

Til slut i præsentationen af værket skal enkelte elementer omtales. Ud fra pollenanalyse og makrofossile fund konstateres f.eks. i Bjäresjö-området, at der i vikingetiden var en omfattende rugdyrkning, og at der som følge heraf sandsynligvis var treskiftebrug. Dette sammenholdes intetsteds i bogen med omtalen i Skånske Lov (kap. 189) om trevangsbrug og hegning for rug, som nærmest optræder som nyheder i lovteksten. Skånske Lovs tilblivelse placeres almindeligvis i de første årtier af 1200-tallet, dog med mulighed for, at tidligere tekstoverleveringer er indarbejdet. Men det føles som en mangel, at disse lovtekster ikke er sammenholdt med de arkæologiske og pollenbotaniske udsagn på dette punkt. Selv om rugpollen er meget markante i sig selv i en pollenprøve, antages rug at være den dominerende afgrøde. Hvordan sædskiftet har været, bliver derfor kun gætværk.

Det har for en landbrugshistoriker været ganske inspirerende at læse de analyser, som især vækstøkologen Gunnilla Olsson har fremlagt. Hun har forsøgt på grundlag af viden om arealanvendelse (pollenanalyse, kort), antal bygninger og mennesker at beregne, hvad forbruget af fødevarer (både til dyr og mennesker) har været, og hvad produktionen nødvendigvis har måttet være, samt på grundlag heraf at lave beregninger over tilførslen af energi og begrænsninger heri. Forudsætningerne for beregningerne kan altid diskuteres, f.eks. husstandsstørrelse i stenalderen eller foldudbyttet i middelalderen, men Olsson har forsøgt at sætte sig ud over

denne usikkerhed og er nået frem til ganske interessante resultater, der udnytter det tværfaglige aspekt i hele projektet og trækker nogle langtidsperspektiver, der er ganske sigende. F.eks. søger hun at påvise, at der i sen bronzealder, hvor landskabet for alvor åbnede sig, må have været kreaturer i et antal, der overstiger næringsbehovet for de mennesker, der arkæologisk kan påvises, med fem gange. Det tyder således på en enorm overudnyttelse af ressourcerne. Enten har bronzealdermenneskene haft en enorm eksport af kreaturer, eller også er der fejl i beregningerne et eller andet sted. Men det kan så bruges til at komme videre i forskningen.

Det er også ganske tankevækkende, at beregninger viser, at produktionen af græs, hø og andre næringsstoffer på enge og overdrev før år 1800 sandsynligvis har været større end produktionen af korn på markerne. For at øge produktionen af korn udvidede man i 1700-tallet kornmarkerne på bekostning af enge og overdrev, men dermed skabte man ubalance i systemet: Der var ikke nok næringsstoffer. Det løstes først bl.a. med brug af kvælstofassimilerende planter som kløver. I vort eget århundrede fremtræder landbruget ganske klart som totalt afhængigt af tilførsel af næringsstoffer (kunstgødning) udefra. Hvor landskabet indtil for ca. 100 år siden har kunnet hvile lokalt i sig selv med næringsstoffer, har udefra kommende næringsstoffer nu helt erstattet de lokale, samtidig med at produktionen er blevet mangedoblet. Det har ført til problemer med udvaskning af kvælstoffer og pesticider samtidig med, at koncentrationen af brugene har betydet for store husdyrbesætninger med affalds/gødningsproblemer i forhold til jordstørrelsen. Olsson mener, at det kun kan løses ved at omlægge driften til at være i højere grad baseret på balance i næringsstofomsætningen.

Til allersidst skal de talrige kort og figurer i bogen omtales. Der er en meget fin vekselvirkning mellem tekst og figurer (det er næsten nødvendigt, da det er et meget stort tekstformat med 6600 typhenheder pr. side). Kortene i bogen er næsten et kapitel for sig selv. Der er tale om meget fine, hånd tegnede og ofte håndkolorerede kort over kulturlandskabet på forskellige tidspunkter. De er meget informative, i passende målestok og meget overskuelige og sammenlignelige. Den moderne datateknik taget i betragtning er det nok sidste gang, vi oplever så stort et værk med så mange flotte hånd tegnede farvekort. Som bilag i bogen er anbragt et økonomisk grundkort over 1700-tallets kulturlandskab i hele Ystad-området i 1:50.000. Blot en lille mangel til sidst: Der findes ikke et topografisk kort over Ystad-områdets udseende i dag. Der omtales i teksten mange lokaliteter, som man ikke har mulighed for at placere, f.eks. arkæologiske fund opkaldt efter den nærliggende gård.

Den omfattende litteraturliste skal også nævnes, både – som nævnt – over Ystadprojektets egne publikationer, men også over al den litteratur i Nord-europa, der har med kulturlandskabet at gøre. Blot har man ikke i alle tilfælde været konsekvent nok med at få de rette henvisninger i teksten til litteraturlisten; typisk er der tale om et forkert årstal i teksten.

Sammenfattende kan det siges, at vi med Ystadprojektet er nået langt videre med forskning i kulturlandskabets historie, især hvad angår de store sammenhænge. Al fremtidig forskning må på en eller anden måde forholde sig til Ystadprojektet. Bogens værdi ligger ikke i, at den vil blive læst som en samlet fremstilling, det er den alt for tung til; til gengæld åbner dens klare disposition op for, at enhver, der beskæftiger sig med kulturlandskabets historie, kan og bør søge det relevante afsnit i Ystadprojektet. Det gælder i høj grad også de lange perspektiver i kulturlandskabsudviklingen.

Med pen og blæk Gymnasiehistorie i Danmark og Sverige

Af Ning de Coninck-Smith

Skolen i Birkerød 1868-1993. Fragmenter af Birkerød Gymnasiums historie i 125 år. Redigeret af Erik Jørgensen. (Strandbergs Forlag, 1993). 256 s.

Nørre G. 1818-1993. Jubilæumsbog i anledningen af Nørre Gymnasiums 175 års jubilæum den 7. november 1993. Redigeret af Uffe Nielsen. (Otto B. Wroblewski, 1993). 155 s.

Christina Florin og Ulla Johansson: *»Där de härliga lagrarna gro...« Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914.* (Tidens Förlag, 1993). 333 s.

Skolehistorie er en gammel disciplin med mindst 100 år på bagen. En disciplin med rødderne dybt forankret i skolen og i sin vækst næret af lærerstan-

dens jagt på en professionel identitet og ønske om at skabe respekt om sit arbejde. Skolehistorie er et felt, opdyrket af amatørhistorikerne. Det er »grav, hvor du står« længe før kritiske historikere i midten af 1970'erne mente, at historien skulle tilbage til folket. Men også blandt de professionelle findes der en interesse for skolen og dens historie.

Skolehistoriens grundsten blev nedlagt i 1890'erne, da Danmarks Lærereforenings daværende formand, og i sin samtid meget kendte skolepolitiker, Joakim Larsen gav sig i kast med sit livsværk: *Bidrag til den danske skoles historie fra reformationen i 1536 til de store skoleforhandlinger i slutningen af 1890'erne*.¹ Joakim Larsen ønskede forbedringer i den danske folkeskole, men de skulle hvile på traditionen. Larsens bøger var deskriptive mere end de var analyserende, moralske og engagerede mere end kølige og saglige. Et indlæg såvel som et indblik i århundredskiftets skolesyn.

Utallige er de folkeskole- og gymnasie-lærere, som siden Larsens tid har skrevet nye kapitler af deres egen skoles eller lokale skolevæsens historie. Og der bliver stadig føjet nye til, som da Nørre G. og Birkerød Gymnasium i løbet af 1993 fejrede henholdsvis 175 og 125 års jubilæum.

Nørre G. 1818-1993, redigeret af lektor Uffe Nielsen, og *Skolen i Birkerød 1868-1993*, redigeret af skolens rektor Erik Jørgensen, er begge båret af det samme engagement som hos Joakim Larsen, men historierne er nogle andre. Ikke kun fordi fokus er flyttet fra det lave skolevæsen til det højere, men også fordi skolehistorien har ændret sig. Interessen for skolepolitik, lovgivning, pædagogik og store mænd, som på Larsens tid, er blevet suppleret med et ønske om at fange skole- og elevkulturen med lærere, konflikter, prygl, venska-

ber, lektier og drømme om livet efter. Denne forskydning af fokus har tydeligvis præget jubilæumsskriftet fra Birkerød. Hvorimod bogen om Nørre G. mere står i gæld til de senere års optagethed af pibepædagogikken og de kvindelige læreres historie.

Nørre Gymnasium startede som en lille privat pigeskole i omegnen af Nørrebrogade i 1818, først i slutningen af 1950'erne kom der drenge på skolen. Skolen havde i begyndelsen til huse i skolebestyrerinde jomfru Caroline Wroblewskis lejlighed. Fra 1865 fik den permanent adresse på Nørrebrogade 9, indtil den 27 år senere blev overtaget af Karen Kjær og flyttede til Fælledvej. Herfra gik turen i 1897 til en nyopført skolebygning i Gartnergade og i 1912 blev de første studier dimitteret. Da skolen i 1919 blev overtaget af staten, blev Karen Kjær den første kvindelige rektor på en statsskole.

Birkerød Gymnasiums historie kan føres tilbage til, da den legendariske huslærer Johan Mantzius oprettede en lille privat skole på kvisten i Birkerød præstegård i 1858. Ti år senere tog han med svigerfars penge på lommen det store spring og udvidede sin skole med de første tre kostelever. Mantzius ville i grundtvigsk ånd skabe et »godt og kærligt hjem med et alvorligt og omhyggeligt tilsyn for børn og unge mennesker«. Imodsætning til eleverne på Karen Kjærs skole, som havde en udpræget ikke-akademisk og småborgerlig baggrund var det drenge fra det bedre borgerskab, som kom til Birkerød kostskole, og forældrene forventede, at skolen fik sat skik på dem. Ved århundredskiftet var elevtallet vokset til 150, hvoraf halvdelen var kostelever. Og så var der kommet piger til. Men indtil 1973 kun som dagelever.

Både Nørre G. og Birkerød kostskole kan prale af i perioder at have tilhørt den pædagogiske fortrop. På Nørre G.

lagde skolebestyrerinde Karen Kjær ud med en pædagogik inspireret af Natalie Zahle. Skolen skulle danne pigens hele sindelag, ikke kun hendes forstand. Kvinderne skulle i det stille tage vare på samfundets moral, for »... Kvinderne er der givet en umiddelbar Sans for, hvad der er sandt og godt... Saa længe Kvinden holder paa Tro og Moral, kan Mændene ikke fordærve Samfundet«, som sognepræst P. Krag udtrykte det ved indvielsen af skolebygningen i Gartnergade i 1897 (s. 35).

På Birkerød kostskole hentede man omkring århundredskiftet sine pædagogiske forbilleder fra den reformpædagogiske engelske kostskole Abbotsholme. Her tilstræbtes en høj grad af samhørighed mellem skole og samfund. Man lagde vægt på udviklingen af drengenes sociale sindelag, og skolen havde et elevparlament og en diskussionsklub. Birkerød kostskole var en udpræget drengekole og det satte sit præg på det sociale liv. Sporten var i høj kurs; fodboldens danske vugge stod faktisk her – hvis vi skal tro jubilæumshistorien – i ældste tid havde skolen skyttekorps. Senere var eleverne spejdere, gik til møde i elevforeningen, deltog i indvielsesritualer for de nyankomne og i de årlige baller, hvor egnens piger blev inviteret på kaffe, cola og en dans eller to.

Mantzius' skole blev – ligesom Nørre G. – til i en tid, hvor det højere skolevæsen med enkelte undtagelser var privat. Sådan forblev det som bekendt ikke. Lommemesmerter blandt landets mere formuende fædre i forening med Socialdemokratiets og det Radikale Venstres kamp for en demokratisering af det højere skolevæsen samt Venstres indædte had til latinskolen gjorde det af med mange private skoler i årene omkring 1. Verdenskrig. Statsskole med mellemskole, realklasser og gymnasium kom i stedet. Også i Birkerød og på Nørrebro. Det var i 1919-20. I takt med

Birkerøds forandring fra landsby til forstad blev Birkerød kostskole det lokale gymnasium. Men skolen havde fortsat mange elever fra de egne af Danmark, hvor gymnasiet først nåede frem i løbet af 1970'erne. Fra Vest- og Nordjylland til Møn, Grønland og Færøerne. Også Nørre G. endte som et forstadsgymnasium. I 1971-72 flyttede skolen til Mørkhøjvej mellem Herlev og Gladsaxe og forbindelsen til den gamle pigeskole blev definitivt kappet. Navnet Karen Kjærs skole forsvandt sammen med mellemskoleafdelingen og realklasserne. På banen kom de første hf'ere og nye elever og lærere. I 1991 blev Nørre G. til et internationalt gymnasium.

Jubilæumsskrifter findes i mindst lige så mange udgaver, som der er skoler. Men helt gennemgående er, at de skrives af skolens egne. Det borger for kvaliteten, når det handler om at finde sine rødder. Der skrives for dem, som var med. Og som har været glade for at være med. Sådan også på Mørkhøjvej og i Birkerød, og dog... Begge jubilæumsskrifter er bevidst lagt an, så de kan læses af andre. I de indledende kapitler fortælles om skolernes ældste historie, herefter tager skolehistorierne gradvist mere og mere over: fra det vittige og underholdende til det tankevækkende. I den genoplevede skolehverdag står ydmygelser, nederlag og usikkerhed side om side med begejstring, hengivenhed og glæde ved at lære. Her finder vi de dimensioner af skolens historie, som historikerne har så svært ved at fange. Det er også her, vi finder bidder af skolernes nyere historie, som skolehistorikerne i begge tilfælde har haft svært ved at skrive. Og som derfor er blevet overladt til erindringerne og de lærere, som har haft ansvar for forsøg og nytænkning.

Nørre G. 1818-1993 og Skolen i Birkerød 1868-1993 opfylder deres mission som jubilæumsskrift; bøgerne lige-

frem lyser af skoleglæde, selv om der hist og her lyder livstrætte suk – tilmed en enkelt klagesang! – fra både gamle elever og lærere.

Svarene på de mere principielle spørgsmål må man som læser tænke sig til. Hvordan var kønsrelationerne mellem eleverne indbyrdes og mellem dem og lærerne? Havde pigerne på Birkerød kostskole det lige så svært som drengene på Nørre G. i slutningen af 50'erne f.eks.? Hvad betød det for skolehverdagen at eleverne kom fra henholdsvis borger- og småborgerskabet? Og hvordan har udviklingen mellem gymnasium og samfund været efter 2. Verdenskrig?

Siden Vagn Skovgaard Petersen i 1975 forsvarede sin disputats *Dannelse og demokrati* om mellemskoleloven og gymnasireformen af 1903-04, har interessen for det højere skolevæsens historie været behersket i Danmark. Helt modsat udviklingen internationalt, hvor colleges, privatskoler, kostskoler og universiteter har stået centralt i køns- og ungdomskulturforskningen, men også i udforskningen af professionernes eller det moderne samfunds historie. Med Birgitte Possings disputats om Natalie Zahle og den borgerlige kvindelighed i 1800-tallets Danmark fra 1992 satte denne nye interesse i skolevæsenets højere luftlag sine første tydelige aftryk på dansk historieskrivning. Christina Florin og Ulla Johanssons undersøgelse »*Där de härliga lagrarna gro...*« om det svenske »läroverk« – nogenlunde svarende til den danske latinskele – mellem 1850 og 1914 kommer forhåbentlig til at gøre det samme. For selv om det er en bog om svenske forhold, så er der megen inspiration at hente.

Som bogens undertitel angiver er det en undersøgelse af den svenske latinskoles bidrag til klasse- og kønsstrukturen i det moderne Sverige. Det er de nye professionelle i staten og erhvervslivets

tjeneste, som jurister, arkitekter, økonomer og ingeniører, som forfatterne har på sigtekornet. Den teoretiske inspiration hentes hos Bourdieu, Foucault og amerikansk kvinde- og kønsforskning. Florin og Johansson konkluderer, at den lærde skole reproducerede en social orden, hvor kvinder, arbejdere og bønder var holdt ude fra dannelsen og magten. Men skolen undergik også en forandring og bidrog dermed til en forskydning i magtrelationerne mellem borgerskabets forskellige dele. Realliniens indførelse i 1878 åbnede op for en kobling mellem de nye professioner og den lærde skole, og stadig flere sønner af småborgere eller lavere embedsmænd fik en studentereksamen. Sønnerne fra storborgerskabet fandt fortsat vej til samfundets allerhøjste poster, men på posterne lige under fik de skrappe og skrappere konkurrence fra småborgerskabet og tjenestemændenes sønner efterhånden, som 1800-tallet nærmede sig sin afslutning. Den lærde skole spredte viden og kompetencer, og derfor formåede Sverige forbløffende hurtigt at hægte sig på den industrielle revolution i årtierne omkring århundredskiftet.

Den lærde skole var en skole for 3-5% af borgerskabets drenge. Først i 1905 blev døren åbnet på klem for piger og i 1927 fik de adgang til de statslige gymnasier. Denne mande- og drengeverden blev kun afbrudt i ny og næ af enkelte kvindelige lærere. Her voksede den nye borgerlige mand frem, selvdisciplineret og stræbsom, med en sund sjæl helst i et sundt legeme. Det var ikke altid han stortrivedes, faktisk kronedes anstrengelserne kun for en fjerdedel med den eftertragtede hvide hue. De andre faldt fra undervejs og kom ud på arbejdsmarkedet eller ind på tekniske fagskoler.

Florin og Johanssons undersøgelse er historien om den »systematiseringsproces«, som det offentlige skolevæsen

gennemgik med det moderne samfunds fremvækst. Behovet for en række uddannelser på et højere niveau blev større og eksamensbeviser kom i høj kurs; ædel byrd eller blåt blod i årene var ikke længere nok. Det er også en bog om formgivningen af borgerskabets mænd og kvinder. Erindringer, statistik, pædagogik, lovgivning og lærernes kamp for at holde på den lærde skoles eksklusivitet – både i forhold til kvindelige lærerkræfter og i forhold til det lavere skolevæsens – finder hinanden i en fængslende, kreativ og yderst velskreven historie. Det kører i olie – selv om forfatterne gang på gang skriver, at virkeligheden er mere kompleks end lovgiverne og skoleplanlæggerne forestiller sig. Jeg savner lidt grus i maskineriet, lidt mere træghed, lidt mindre rationalitet og forudseenhed.

I et afsluttende kapitel sammenlignes forholdene i Sverige med udviklinger i andre europæiske lande, men ikke med Danmark. Helt forståeligt, for der findes ikke danske undersøgelser af samme teoretiske og metodiske format – endnu. De er stærkt tiltrængte, og jubilæumsskrifterne fra Nørre G. og Birkerød kostskole har i hvert fald fået min appetit til at stige.

1. Værket kom oprindeligt mellem 1893 og 1916 og er blevet genudgivet på Unge Pædagogers Forlag i 1984-85. Ved samme lejlighed kom et bind IV, som i antologiform beskrev folkeskolens historie i det 20. århundrede.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved adjunkt, cand.mag. Lars Bisgaard, *universitetslektor, cand.mag.* Gerda Bonderup, *stud.mag.* Søren Bitsch Christensen, *fhv. rigsarkivar, dr.phil.* Vagn Dybdahl, *fhv. universitetslektor, dr.phil.* Poul Enemark, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *arkivar, ph.d.* Hans Schultz Hansen, *forskningsstipendiat, dr.phil.* Flemming Just, *universitetslektor, dr.phil.* Kay Lundgreen-Nielsen, *universitetslektor, cand.mag.* Jens Chr. Manniche, *mag.art.* Ny Paludan-Müller, *stud.mag.* Kenn Tarbensen.

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG LÆNGERE TIDSPERIODER

Carsten Due-Nielsen, Hans Kirchhoff, Karl Christian Lammers, Thorsten Nybom (red.): *Festskrift til Carl-Axel Gemzell: Konflikt & Samarbejde*. (Museum Tusulanums Forlag, 1994). 415 s.

En kreds af især danske og svenske forskere har med dette festskrift villet hylde den nu mere end 60-årige professor i den nyeste tids historie ved Københavns Universitet, svenskeren Carl-Axel Gemzell. Som det sig hør og bør ved festskrifter findes også en tabula gratulatoria og en bibliografi over den hyldedes produktion. I et venligt og indfølelse forord giver Carsten Due-Nielsen et rids af Gemzells virke ved Københavns Universitet siden 1981. Festskriftet er en pæn afspejling af forordets signalement af Gemzells mange og vidtspændende interesser. De 21 bidrag spænder tematisk meget vidt, måske med yderpunkterne i en vidtløftig redegørelse for »pulsens« i verdenshistorien siden 1945 ved Ib Damgaard Petersen og en mere jordnær skildring af idrætsliv og lokal-

politik i Søllerød kommune ved Jens Henrik Tiemroth. En del af bidragene berører naturligt Gemzells egne forskningsinteresser, velfærdsstaten, Anden Verdenskrig og forspillet til den, problemet om politikken og videnskaben. Nogle af dem er så korte, at det måske havde været en ide at have færre bidragydere, men til gengæld give dem mere plads? Den meget korte form er egentlig svær. Den kan føre til et oversigtspræget indhold, til en meget stram begrænsning af emnet eller til en meget pointeret skriveform.

Afhandlingerne er på flere sprog. Det er naturligt, at de svenske bidrag trykkes på svensk, men hvorfor nogle danske forskeres bidrag er på tysk, er ikke helt indlysende, da ikke alle bidrag om tysk politik er på tysk. Til gengæld er en tysk forskers bidrag på engelsk. Konsekvensen i disse dispositioner kan ikke ses. Der er en del sprogfejl i de tyske citater.

Redaktionen har tydeligvis forsøgt at sammenstille de meget forskellige bidrag, så de fremstår i en vis indholds-

mæssig sammenhæng. Birgitta Odén giver et indtryk af den svenske udvikling efter 1945 i samfunds- og historieforskningen. Hun påviser en sammenhæng mellem velfærdsstatens udvikling og historikernes/samfundsvidenskabsmændenes temavalg og organisationsmåde. Fonds- og forskningsrådsbetalt projektforskning blev sagen, da pengene flød rigeligere fra 1960'erne, men hun betoner, at ideer og teorier til denne forskning lå der før den tid.

Claus Bryld diskuterer det danske socialdemokratis holdning før 1914, idet han påpeger, at danske socialister afveg fra II Internationales revolutionære toner efter 1905. Den danske erfaring var, at revolution nok først ville komme andre steder, og at Socialdemokratiet i Danmark kunne opnå sine mål ad parlamentarisk vej, om end langsomt og via alliancer med helt andre partier, først med Venstre, senere med de Radikale. Harm. G. Schröter undersøger en småstats, Sveriges, muligheder i 1921 for at opnå handelsforbindelse med Sovjet bedre end stormagterne. Han diskuterer også forholdet mellem erhvervs- og regering i denne velafgrænsede lille sag. Henrik Nissen giver i essayagtig form en skitse af de danske ideologier i 1930'erne. Bent R. Jørgensen, hvis indlæg virker alt for kort til det omfattende nye emne, giver en forsmag på kommende forskning i et tema vedrørende forholdet mellem Nationalbanken, valutacentralen og dansk udenrigspolitik 1932-37. Artiklen polemiserer ud fra et nyt arkivmateriale imod en påstand i P. Munchs erindringer om Udenrigsministeriets centrale rolle. Mogens Pelt beskriver et for en dansk historiker usædvanligt emne, nemlig græsk udenrigspolitik 1932-40, bl.a. ud fra diverse græske og engelske arkiver. Han påviser samspillet mellem græsk indenrigspolitik, især efter Metaxas' statskup i 1936, og den øgede tyske

økonomiske indflydelse før det tyske angreb i 1941. Især diskuterer han omfang og betydning af tyske våbensalg og tyske investeringer i en græsk våbenindustri, til skade for den ellers dominerende engelske og franske indflydelse i Grækenland. Grækenland blev dog mindre tyskdomineret end det øvrige Sydøsteuropa. Hans Uwe Petersen plæderer for brugen af skønlitteraturen, her ud fra eksemplet Peter Weiss, som kilde til Hitlerflygtningenes skæbne, især til de mere anonyme skæbners vilkår, ikke mindst kvindernes. Karl Christian Lammer giver et kort rids af nazismens åndelige forberedelse til krigen i 1939. I denne forbindelse lægger han med rette stor vægt på Hitlers tale til generalerne 3. februar 1933 og til indholdet i flere års propaganda og skoleundervisning.

Nogle bidrag samler sig om sider af Anden Verdenskrig. Jørgen Weibull diskuterer kort sammenhængen mellem Finland-Sovjet-krigen og det tyske angreb på Danmark og Norge. Han ser ingen sammenhæng mellem dem og mener, at det tyske angreb havde ringe forbindelse med allierede trusler mod Norge. Patrick Salmon, Newcastle, viser i en veludforsket mindre episode, at Churchills offensive indstilling 1939-40 vedrørende Skandinavien blev forstået, uden direkte ordrer, af lokale ubådschefer. Deres virke vakte dels det engelske udenrigsministeriums nervøsitet, dels fik det admiral Raeder til at overbevise Hitler om nødvendigheden af et angreb på Norge sidst i marts 1940. Therkel Stræde giver i en længere, veldokumenteret artikel en udførlig redegørelse for danskeres arbejde i Tyskland under Anden Verdenskrig. Forfatteren er kritisk over for Socialdemokratiets og fagforeningernes store villighed til at lade dette ske, i samarbejdets navn. Danskere blev behandlet bedre end så mange andre udenlandske arbejdere i Tyskland, men arbejderbevægelsen var naturligvis am-

bivalent, fordi nazisterne tidligere havde behandlet deres tyske kolleger ilde. På den anden side kunne det skaffe nogle i arbejde, og den udviste villighed hos organisationerne kunne måske redde det socialdemokratiske og faglige apparat? Hans Kirchhoff diskuterer i et engageret og psykologisk interessant bidrag det besynderlige forhold mellem den unge, intelligente, ærgerrige Werner Best og den ældre, men ret magtesløse Erik Scavenius under og især efter krigen. Lighedspunkter og forskellige belysninger, vurderingerne af begge er skarpe, om end Erik Scavenius aftvinger en vis respekt for sin konsekvens, også på et tidspunkt, hvor andre lod sig lede af opportunisme. Forfatterens tiltro til Bests senere forklaringer kan ligge på et lille sted.

En del artikler handler om Danmarks forhold til udlandet efter 1945. Christian Tortzen, Leon Dalgas Jensen og Vibeke Sørensen (Groningen) belyser især sider af Danmarks økonomiske udvikling, det være sig et ofte overset emne som skibsfarten og den internationale økonomi i 1945, forholdet til ITO 1945-50 (ideen om en stor, liberal verdenshandelsorganisation) eller dansk økonomisk udviklingsstrategi. Såvel Tortzen som Dalgas Jensen kan påvise den danske interesse for en liberal og økonomisk åben verden efter 1945. Vibeke Sørensen påviser, at dansk landbrug, modsat et ofte hævdede syn i udenlandsk litteratur, egentlig i kraft af politisk indflydelse længe var en hæmsko for en modernisering, rationalisering og industrialisering af Danmark fra 1920'erne og frem. Hun fremhæver også, at den dominerende agrare tankegang i Danmark hindrede tidlige overvejelser, om ikke der var større fordele ved byer, handel og industri på længere sigt. Det agrare udblik spærrede for udsigten til ændringerne i de internationale markedsforhold, der ikke 1920'erne var gun-

stige for landbrug. Først debatten i 1950'erne om forholdet til EF fremtvang andre tanker.

To bidrag vedrører USA. Inga Floto fremdrager en glemt episode fra den hidsige McCarthy-tid, hvor to kendte Japanforskere fik deres liv ødelagt. Og Poul Villaume beskriver i detaljer den danske ledelses nølen i forhold til den amerikanske politik under Koreakrigen. Forfatteren er her som andetsteds kritisk over for den amerikanske politik og ser med sympati på især socialdemokraternes tvivl om de amerikanske hensigter og angst for eventuelle sovjetiske repressalier mod Danmark. Forholdet til Kina (Mao), som Danmark havde anerkendt, men ikke USA, blev et diskussionspunkt. Bodil Koch, der i 1951 stillede sig specielt nølende og tvivlende til bloktænkningen, fremhæves med sympati. Hvor berettiget denne vurdering af amerikansk politik er, vil kommende forskning i de nu mere tilgængelige russiske arkiver vise.

Thorsten Nybom giver i et langt, meget veldokumenteret bidrag et opgør med almindelige forestillinger om den svenske samfundsmodel. Der er hug til svenske økonomers lave intellektuelle debatniveau, der hævdes at være omvendt proportionalt med deres politiske indflydelse. Nybom giver en god indføring i den svenske debat om velfærdsstaten og påpeger en række, ofte upåagtede træk ved den svenske udvikling – såsom den høje grad af privatejet industri, de faktiske decentrale træk i statsamfundsforholdet og den pragmatiske og smidige politik, socialdemokraterne i mange år førte, med vilje til en brutal teknologifornyelse. Østeuropæere, der leder efter et alternativ til den afdøde kommunisme og den barske nyliberalisme, vil ikke finde megen trøst i den svenske model for tanker om fortsat beskyttelse og statsstøtte. Nybom betoner, at nok var der en række faktorer i

svensk historie, der kunne pege på en udvikling i retning af en svensk model, men at de ledende foretog et bevidst valg, der i øvrigt ikke var så let at udføre, som det kunne se ud til bagefter.

Jan Thelander slutter det store festskrift med en artikel, der ikke, som titlen siger, handler meget om miljø, men om eksperten contra lægmanden i politik og i tænke måde, delvis i filosofisk

belysning. Forfatteren går ind for, at begge, forskellige tænke måder er nødvendige. Rationalitet kan ikke undvære mystik og omvendt.

Forskelligheden i bidragene og de mange behandlede temaer har formentlig bekommet fødselaren godt, og læseren har på kompetent facon fået en indføring i mange emner.

Kay Lundgreen-Nielsen

NYERE TID

Mikael Venge: *Det gamle Aalborghus. Told og skatter på Christian II's tid.* (Told- og Skatthehistorisk Selskab, 1991). 198 s.

Mikael Venge har givet os et fængslende og troværdigt billede af det nordjyske administrationscentrum i Ålborghus på Christian II's tid. Hovedpersonen er den nidkære og emsige lægesøn, Hans Bartholomeussen eller Hans Tolder, identificeret ved sit embede som tolder, tillige borgmester og fra 1519/20 endog lensmand i Ålborg, som forfatteren fremtryller et meget nærgående og spændende billede af. Men også andre personer fra tiden får vi interessante strejflys over: Niels Clementsen, Eiler Bryske, Stygge Krumpen, Rasmus Clementsen, som Christian II kunne bruge i sin effektive administration i Nørrejylland.

Kildematerialet er et omfattende brevstof fra Christian II's kancelli publiceret i P.F. Suhm: *Nye Samlinger til den Danske Historie* (København 1792), suppleret med breve fra Lars Sjödin: *Handlingar till Nordens historia 1515-1523* (Stockholm 1967-79),

sammenholdt med utrykte lens- og toldregnskaber fra Ålborg: fire lens- og to toldregnskaber fra Hans Tolders hånd og to lensregnskaber fra Eiler Bryskes, samt et lensregnskab fra Ove Vincentsen Lunges hånd. Og Venge er mand for at få tidens brevprog til at tale. Vendinger og formuleringer fanges og springer levende og meningsfyldte læseren i møde fra de hengemte papir- og pergamentsider. Afsnittitler viser sig ofte at være løsrevne og malende brevcitater, der anslår afsnittets tema, virkelig spændende læsning. Venge, der kender tidens personer og begivenheder ud og ind, er en ypperlig cicerone i tolkningen af brevsprogets ofte lidt kryptiske vendinger. Det er ikke videre charmerende karaktertræk, han lokker frem af de agerende personers breve, specielt ikke af den forbavsende åbenhjertige og selv-sikre Hans Tolders. Man kommer tæt på tidens personer, især på stemningen i kredsen omkring Christian II.

Vi følger med kongens skatteopkrævere, Stygge Krumpen, Knud Henriksen Gyldenstjerne, Rasmus Clementsen og naturligvis Hans Tolder på jagt efter ekstraordinære skatter hos bønder

og især hos kirke og adel, og her berører Venge et interessant problem: Hvordan skaffede man sig et realistisk ligningsgrundlag? Her var en snushane som Hans Tolder utvivlsomt et uvurderligt aktiv.

Vi er vidne til aflønning og bespisning af det store folkehold, til arbejdet i teglovnen, til forberedelserne ved de kongelige besøg i Ålborg og jagtgårdene i Rold skov. Vi er med, når tolderen salter Limfjordssild, selv om det næppe er rigtigt, at silden gyder i april-maj (s. 88), det var Skånesild i august, der var fuldsild; men Hans Tolder skriver også kun, at silden »går til«, og den noteres til 5 1/2 hvid pr. vol (å 80 stk.), og der gik 20 vol på en tønne. »Så kan vi selv regne ud, at en tønne rummede 1600 sild og kostede 1 mk og 1 hvid«, skriver Venge (s. 88). Det ved jeg nu ikke, jeg regner 20 vol å 5 1/2 hvid = 110 hvid = 2 mk 4 sk 2 hvid, eftersom 1 mk = 16 sk å 3 hvid.

Hans Tolder salter sild med 6 1/2 læster baye-salt og får 1 læst sild pr. 5 tdr. baye-salt, hvilket Venge regner ud til rigeligt 15 læster sild (s. 89). Hans Tolder har nu nok fået 20 læster sild, for han har utvivlsomt sikret sig de autoriserede 16 tdr. pr. læst baye-salt, altså 102 tdr., mens Venge åbenbart har regnet med Lüneburg-salt-mål: 12 tdr. pr. læst.

Vi kigger tolderen over skulderen, når han opkræver sine toldbeløb med store armbevægelser ikke tyngt af smålige tariffensyn. Ålborgkøbmænd slap af og til billigere i øxnetold, et par af dem slap dog endnu billigere hos Venge end hos Hans Tolder, fordi Venge (s. 37) omregner gylden til 2 mk da. i steder for 2 1/2 mk da., der var den reelle takst tilbage til ca. 1500.

Venge er tillige bekymret over, om Hans Tolder nu også håndhæver Viborgforordningen af 23/10 1515, der foreskriver, at øxnekøbmænd højst må ud-

føre 100 okser + 50 ved en svend »om året«, skriver Venge (s. 38), men forordningen siger nu pr. marked, og det har Hans Tolder nok holdt sig til.

Ved opregningen af madvarer til det store folkehold (s. 142ff) er vi lidt handicappet, fordi vi hverken ved, hvor mange mennesker eller hvor lang tidsperiode, mængden af mad skal række til. 16 1/2 lispund rugmel imponerer åbenbart Venge, der dog går på listesko og blot i note 214 nøjes med forsigtigt at skrive, at »1 lispund korn vistnok var mere end 1 læst korn« (s. 191). Der henvises til Søren Balle, der ganske korrekt meddeler 1 læst korn = 12 pund korn. Venges ræsonnement må være, at 1 lispund = 8 kg = 16 pund. Men Søren Balle regner jo ikke med skålpund, kære Venge. 1 læst korn = 12 skippund å 320 skålpund, altså = 3.840 skålpund. Populært sagt svarede skibslæsten i Østersøområdet jo til 2 tons Danzigerrug, så her er uægtelig en svips af dimensioner, men altså kun i noten.

I sin iver efter at skildre Ålborgs store betydning i Christian II's told- og skatteadministration i Jylland, kan man befrygte, at Venge tegner en anelse skævt: »Som Danmarks største len var Ålborghus monarkiets vigtigste skatteobjekt og efter Øresundstolden utvivlsomt også dets givtigste toldsted« (s. 12). Det sidste er vist ikke helt så »utvivlsomt«, som Venge mener. På s. 28 indrømmer han, at flere toldsteder vest for Storebælt var henlagt til enkedronningens underhold, »men den dynamiske Limfjordsby havde kongen ikke givet fra sig«. Det var nu slet ikke Christian II, men hans fader, der havde overladt enkedronningens toldsteder til hendes underhold. Men Christian var naturligvis nødt til at holde »grabberne« fra moderens toldsteder, hvor tariffene da heller ikke steg uafledeligt som ved Ålborg og andre kongelige toldsteder.

Trods toldstigningerne i påskeforord-

ningen 1516, som Hans Tolder efter bedste evne søgte at kradse ind, til tider endda til overflod, nåede told- og siseindkomsten i Ålborg 1517 og 1518 ikke over 1.500-1.600 mk på årsbasis (s. 40). Til sammenligning opkrævedes i 1519 ved enkedronningens toldsted i Ribe med de gamle lave takster (2-2 1/2 sk pr. hest eller okse mod Ålborgs 8 sk eller endnu mere) blot ved de to markeder ved Marie bebudelsesdag den 25/3 og Vor Frue fødselsdag den 8/9 i alt 1818 mk, hvortil skal medregnes et ukendt beløb til St. Hans-marked + hele den løbende lokale toldopbeholdelse imellem markedstiderne, der varetoges af dronningens stedlige tolder. Ribe toldsted må antagelig i 1519 have givet enkedronningen et sted mellem 2.000 og 2.500 mk i alt. Tænk, hvad det kunne blive til, hvis Christian II kom til! Målt i vareomsætning kunne Ålborg ikke måle sig med Ribe toldsted med store oksemarkeder i Christian II's tid, næppe endda i toldprovenu, selv med en Hans Tolder.

Christian II's håndfæstning § 27, der foreskriver, at vanbyrdinge, der havde slot, len eller landsting, med det første skulle afsættes til fordel for »gode indfødte rigens ædlinge«, antages normalt at sigte til Niels Clementsen, der da også fratrådte Kalø slotslen i 1514 og sit landsdommerembede i 1515. I 1516 gjorde han imidlertid ifølge Venge come back på Ålborghus »uanfægtet af adelens raserianfald« (som vi nok må tænke os til) (s. 23) og »uagtet håndfæstningens klokkeklare bestemmelser« (s. 24); senere tales om den mand, der havde trodset selve håndfæstningen (s. 26). Hvis håndfæstningen var overtrådt, var det vel ikke Niels Clementsen, men Christian II, der trodsede den. Det er imidlertid tvivlsomt, at Christian II allerede i 1516 skulle have voget åbenlyst at bryde håndfæstningen. Men *blev* håndfæstningen nu også virkelig brudt

ved placeringen af Niels Clementsen på Ålborghus?

Mogens Gøye forlenedes 30/3 1516 med Skanderborg, men noget lensbrev til Niels Clementsen på Ålborghus i 1516 kendes ikke (s. 22), til Eiler Bryske 1518 ikke heller, så lidt som til Hans Tolder 1519/20 (s. 49), bemærker Venge lidt forbløffet. Hans Tolders embedsstilling omtales i øvrigt yderst formløst (s. 78ff). Forklaringen er sikkert, at man i tidens terminologi skelnede skarpt mellem len, der var »forlenet til gode mænd med al kongelig rente og rettighed«, og len, der lå til det kongelige fadebur på regnskab. Ved de sidste betaltes løn, men overdroges ingen kongelige rettigheder, og følgelig udstedtes heller intet lensbrev med kongelige bemyndigelser. Venges formulering: »den type af len, der var bortforlenet på regnskab« (s. 115f) udtrykker derfor en misforståelse af lensforholdet. Et regnskabslen var slet ikke bortforlenet, men lå til fadeburet (se herom William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede* (København 1903/1974), s. 198f).

Eiler Bryske var derfor ikke slotshøvedsmand, selv om han var højadelig. Han var – som Hans Tolder rigtigt skriver i sin famøse karakteristik af ham – »slotsfogeden er ikke en hvid værd til Eders gavn, uden det går anderledes til« (s. 58). Set i det lys var Eiler Bryske aldeles ikke »den førende lensmand i riget« og talte slet ikke sammenligning med Mogens Gøye (s. 51).

Venge har muligvis ret i, at Ålborg har været lidt provinsiel i Hans's tid. Hans har næppe tillagt lenet de muligheder, som sønnen gjorde. Under Hans var det store len bortforlenet til landsdelens højadelige magnater Mourids Nielsen Gyldenstjerne til Ågård, Niels Høgh til Eskær og siden til Mogens Gøye. Når Venge udnævner Mourids Nielsen til »utvivlsomt Nørrejylland's rigeste og mægtigste mand« (s. 13), er det

vel lidt overdrevet. I farten må han vist have glemt Erik Ottesen Rosenkrantz til Bjørnholm, Boller, Møgelkjær med (ifølge skifte 1499) ca. 800 bøndergårde. Ved at flytte Mogens Gøye til Skanderborg inddrog Christian II imidlertid Ålborghus under fadeburet og skabte dermed muligheder for den effektive kongelige udplyndring af det rige Limfjordsområde af den ene foged mere samvittighedsløs end den anden, såle-

des som Venge har givet os et fortrinligt billede af.

Venges beskrivelse af Ålborghus er en yderst læseværdig bog, og trods de anførte forbehold giver den på flere områder en tankevækkende og forbedret indsigt i vor viden om Christian II's tid og især om hans styres opportunistiske administration.

Poul Enemark

DET 19. ÅRHUNDREDE

Bent Jørgensen (udg.): *Elsmark-dagbogen 1748-1835*. (Landbohistorisk Selskab, 1993). 70 s.

I 1986 udgav Landbohistorisk Selskab Christen Hansens dagbog fra Elstrup på Nordals for årene 1766-1810. Nu foreligger fra en landsby tæt derved og fra nogenlunde samme periode optegnelser fra Peder Thomsen og hans søn af samme navn. Det er ikke det eneste, de to bondedagbøger har til fælles. Begge kendes kun i afskrifter, udfærdiget af medlemmer af familien Knudsen på Lysholm i Egen sogn. Mens Elstrup-dagbogen synes komplet overleveret, er Elsmark-dagbogen imidlertid kun bevaret i fyldige uddrag, gjort af den flittige folkemindesamler, pastor Chr. Knudsen. Uddragene vedrører tidspunkter for såning og høst og høstudbyttet, vejrets luner, årets arbejder og især opsigtsvækkende begivenheder som forbrydelser, henrettelser og ulykker. Som normalt for datidens dagbøger drejer det sig om registrerende, ikke reflekterende optegnelser.

Udgiveren har forsynet dagbogen med en ordliste og en indledning, som mest koncentrerer sig om den sproglige

udvikling fra et stærkt dialektpræget skriftsprog hos faderen til et mere rigsmålspæret hos sønnen. En forudsætning for en sproghistorisk udnyttelse er imidlertid afskriverens loyalitet mod forlægget. Bent Jørgensen kan argumentere for, at det er reglen, som dog ikke er helt uden undtagelser.

Overleveringsforholdene betyder, at man som udgiveren primært må se Elsmark-dagbogen som et supplement til den ovennævnte fyldigere Elstrup-dagbog.

Hans Schultz Hansen

Inge Lise Rasmussen Pin: *Friederike Brun. En dansk-tysk forfatterindes liv*. (C.A. Reitzel, 1992). 182 s., 195 kr.

Friederike Brun, født Münter, levede fra 1765 til 1835, og hun var mor til den vidunderlige Ida, der var den store ungdomskærlighed for Johan Ludvig Heiberg.

Friederike var tysk af fødsel, faderen tysk præst i København, hun var begavet, smuk og forkælet, og der var med god grund forventning om et passende

ægteskab, da hun i ca. 18-års alderen var kommet så vidt.

I bogen er aftrykt et brev, som pastor Münter skrev til sin datter, da hun skulle vælge, og i hvert fald fornuften pegede på den velhavende købmand Constantin Brun. Han blev i sandhed gennemgået fra a til z, hans udseende, helbred, indtægter, opførsel og rygter. Münter vil ikke overtale, men lægger dog indirekte et ord ind for den ansatte mand, der var 20 år ældre end Friederike.

Ægteskabet blev ikke lykkeligt, skønt der kom fem børn, hvoraf det ene døde som ganske lille. Friederike elskede sine børn, men hun blev hurtigt noget overspændt og levede i årevis på rejser og i selskab med en mand, der kom til at betyde alt for hende, Carl Victor von Bonstetten. Brun sendte tappert penge og passede sine forretninger derhjemme. Når Friederike var i landet, var hun en enestående værtinde både i byen og på Sophienholm, der var familiens sommerbolig.

Hun skrev breve og rejsedagbøger, traf i Europa de store ånder, bl.a. Goethe, og tiltrak også i udlandet en kreds af kendte mennesker.

Bogen rummer en hel del digte og uddrag af breve, altsammen spændende som tidsbillede. Et sidste kapitel indeholder biskop Mynsters begravelsestale.

Ny Paludan-Müller

Erik Westengaard: *Kampagnen mod Grevinde Danner. Smæde- og forsvarsskrifter fra 1848-1864.* (Kong Frederik den Syvendes Stiftelse paa Jægerspris, 1992). 69 s.

Erik Westengaard har registreret de mange smæde- og forsvarsskrifter, som

grevinde Danner samlede, og her er man stort set i dårligt selskab.

Grevinden var ikke afholdt, hvad der nok kan forklares, men hun blev angrebet på en tarvelig måde, som eksempelvis i dette vers:

Der er en Ondskab paa Din Læbe
Der er en Frækhed i Dit Blik,
Der er i Lyden af Din Stemme
En simpel Dandsebodsmusik.

Frit efter Aarestrups
»Der er en Trolddom ...«

Louise Danner passede på mange måder til Frederik den Syvende, der havde to mislykkede ægteskaber bag sig, før han blev gift med Louise Rasmussen. Hun for sit vedkommende ville gerne have haft den senere kammerherre Berling, men hans familie var imod det, og så tog hun kongen. Men hun bevarede sit venskab med Berling, der blev kongens rådgiver, og som fulgte hende på de sidste rejser efter kongens død i 1864. De havde en søn, men det nævner bogen ikke noget om.

Enkelte tog grevindens parti, men det var stort set smædeskrifter, der udkom imod hende. Efter kongens død var der andet at tænke på, men rigtig anset og anerkendt blev hun aldrig.

Grevinden var grisk og skrabede til sig på alle måder, de mange rigdomme blev som bekendt efterladt til Kong Frederik den Syvendes Stiftelse paa Jægerspris.

Erik Westengaard citerer flittigt fra de efterladte skrifter, og bogen indeholder både registratur og litteraturliste, så enhver kan forske videre. Efter evne er han neutral, men har dog nogen sympati for grevinden. Det er en udmærket lille bog.

Ny Paludan-Müller

DET 20. ÅRHUNDREDE

Birgit Nüchel Thomsen (red.): *The Odd Man Out? Danmark og den europæiske integration 1948-1992*. (Odense Universitetsforlag, 1993). 233 s.

Denne bog er et af flere resultater af Statens Humanistiske Forskningsråds initiativ kaldet »Dansk politik under forandring 1945-1985«. Det er en nyttig og meget informativ bog, med bidrag fra flere forfattere med forskellige indfaldsvinkler og niveauer. Bidragene spænder fra dybtgående, arkivbaserede detaljestudier over mere oversigtsprægede artikler til erindringsbilleder og politiske fremtidsvisioner. Forfatterne er forskere, politikere og embedsmænd med erfaring i emnet på højt niveau. Bogen er en god start til at udfylde det hul i forskningen, der drejer sig om Danmarks forhold til Europa efter 1945. Temaerne er mange, bl.a. Danmarks forhold til Europarådet, til Kul- og Stålnationen, til EØF (EF), til EFTA og Norden, til England og til Det Indre Marked/Unionen (Maastricht).

Et forord ved Uffe Ellemann-Jensen søger at pejle sig ind på fremtiden efter Maastricht. Det kan ikke undre, at dette bidrag delvis bliver en politisk bekendelse, og heller ikke, at det vidner om forfatterens optimistiske tro på, at EF også i fremtiden har en stabiliserende og gavnlige rolle at spille i Europa. Maastricht ses ikke som en endestation, men som en proces, der efter det danske nej kan få en drejning i retning af mere åbenhed og nærhed.

Redaktøren introducerer derefter alle bogens bidrag. Det kan man godt gøre, men bedst er det nok, at det sker kort. Her serveres i koncentrat hele bogen, og det virker psykologisk forkert. Til gengæld kunne bogen godt have haft en

egentlig afslutning, der samlede de mange tråde sammen. Der er visse gentagelser i bidragene om den almene udvikling, og spørgsmål i nogle artikler besvares i andre (se f.eks. s. 174 og s. 203).

Det er svært at fremhæve nogle bidrag fremfor andre, da de er ret forskellige af karakter og i ambitionsniveau. Det er naturligt, at bidragene om de første ca. 20 år kan gå dybere end artiklerne om 1970-80-90'erne, der mest handler om de offentlige holdninger, det være sig i Folketinget eller hos vælgerne. Pressen er kun brugt sporadisk. Nogle af forfatterne har haft adgang til mere fortroligt materiale, end det hidtil har været muligt at få adgang til.

Hans Branner påviser i en meget tankevækkende artikel, især ud fra udenrigsministerielt materiale, den danske elites holdninger 1948-53 til Europarådet og til Kul- og Stålnationen. Det ses, at en række af hovedtemaerne i forholdet til europæisk samarbejde gennemspilles allerede i dette tidlige tidsrum. Ud fra de to valgte emner er det hans tese, at det ikke er helt rimeligt, som det hidtil er sket, at sætte skandinaviske og dermed også danske holdninger til europæisk integration lig med Englands meget skeptiske og nølende politik. Branner påviser gang på gang, at den danske elite (toppolitikere, regering, embedsmænd) tidligt var mere villig end de stærkt tøvende englændere, og for den sags skyld også de modstræbende svenskere og nordmænd. De overstatslige træk i det europæiske samarbejde virkede ikke afskrækkende på den danske elite. Branner kan dog her bedre dokumentere embedsmændenes syn end politikernes. Det veldokumenterede bidrag belyser også visse EF-landes politiske interesse i at få Danmark med i Kul- og Stålnationen.

Et andet vægtigt bidrag er Johnny Laursens om dansk markedspolitik 1956-58, dvs. i en meget interessant fase, hvor EØF var ved at blive dannet, og hvor der samtidig var forhandlinger om et nordisk økonomisk samarbejde. Danmark stod i den svære situation, at Europa markedspolitisk var ved at blive opdelt i blokke, hvor store danske markeder som England, Vesttyskland og Norden risikerede at komme i forskellige blokke. Ud fra danske arkiver og EF-arkiver skildres med stor kyndighed de danske overvejelser mellem Norden, England og det EØF, der var undervejs. Også af denne artikel fremgår det, at den danske elite 1956-57 tog ret afslappet på spørgsmålet om suverænitetsafgivelse. Dårlige erfaringer fra det løst organiserede OEEC havde lært danskerne, at stærkere overnationale organer kunne være en fordel. Det ses ligeledes i overvejelserne, at der i dette tidsrum skete en vis frigørelse fra den hidtidige store afhængighed af England hen mod en større orientering i retning af fastlandet.

Af bidragene fra de højt placerede embedsmænd, N.V. Skak-Nielsen, Niels Ersbøll og Jens Christensen, virker især sidstnævntes som et frisk pust fra den oplevede verden. Her ses skarpe vurderinger af de handlende politikere i perioden 1963-72 og ret så åbenhjertige udsagn om de taktiske overvejelser om 1972-folkeafstemningen, og problemet om at nævne unionen som mål. Der er også interessante oplysninger om den danske baggrund for Nordek-forhandlingerne 1967-70. Jens Christensen kaster i sin farverige skildring ofte nyt lys over den egentlige mening med de trykte ord.

Redaktørens eget bidrag om det politiske forløb 1957-61 overlapper noget med Skak-Nielsens skildring af Danmark og EFTA 1959-63 og er undertiden skitsesagtigt, og dertil mere fortæl-

lende end analyserende. Perioden viser, at ikke krigens sejherrer, England og Frankrig, men Vesttyskland var mest hjælpsom over for et Danmark, der var ved at komme i klemme mellem de nye markedsdannelser.

Niels Ersbølls artikel om Danmark i EF 1972-92 kan med held konfronteres med Niels Thomsens og Torben Worres undersøgelser over partiernes og vælgernes syn på Danmark og EF i samme tidsrum. Medens Ersbølls grundtone, som venteligt, er positiv over for EFs udvikling, dog især om 1980'erne, er Niels Thomsens (om 1972-79) og Torben Worres (om 1980'erne og om folkeafstemningen 2. juni 1992) detaljerede påvisning af danskernes holdning til EF hovedsageligt en betoning af den særegne danske uvilje og modstand, først mod EF i sig selv, siden mere mod karakteren af EF. For læseren opstår der ved mange spørgsmål, som bogen ikke forklarer, idet afsnittene om den nyeste tid mere registrerer holdninger end forklarer dem. Niels Thomsen opstiller i øvrigt selv en liste af ubesvarede spørgsmål (s. 174-176) og betoner sit bidrags foreløbige karakter. Det giver dog en udmærket oversigt over partiernes offentlige holdninger, år for år.

Hvorfor bliver danske vælgere så skeptiske i løbet af 1970'erne, når de lovede landbrugsfordele reelt blev langt større end forventet, som det fremgår af flere af bidragene? Hvorfor er ordet »union« så skræmmende for mange danske, når småstater som Holland, Belgien og Luxemburg er blandt de mest integrationsivrige? En sammenligning med disse lande kunne måske have bidraget mere til spørgsmålet om, hvorfor danskerne blev så skeptiske over udviklingen i EF. Disse lande havde jo tilmed samme historiske problem som Danmark i forholdet til Tyskland.

Den tæt skrevne bog giver således anledning til nye spørgsmål, samtidig

med at den selv leverer et godt grundlag for videre forskning.

Kay Lundgren-Nielsen

Morten Thing: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960*. 1-2. (Tiderne Skifter, 1993). 1088 s.

Forfatteren blev i 1993 doktor på dette værk. Han var allerede da en velkendt skribent og videnskabsmand med en række afhandlinger og bøger bag sig, især samlet omkring marxisme og kommunismens historie i vort århundrede. Det store værk er da også kendetegnet af den professionelle skribent og redaktør, i det grafiske er bogen meget fint formet af Anne Houle. Det kan også straks siges: Indholdet er på højt niveau alene derved, at der fremlægges et stort og velordnet materiale, hvoraf det meste er nyt, og når det ikke er nyt, er det dog som oftest set i nyt perspektiv eller ny sammenhæng.

Morten Thing begynder med en indledning, der allerede anslår en tone eller holdning, som også er karakteristisk på andre områder. Thing er tilbøjelig til at mene, at noget er nyt, blot fordi han erkender det. »Det afgørende problem har været, at meget af arbejdet har måttet laves som fritidsforskning. Jeg har delt arbejdsvilkår med mange af min generation af forskere,« skriver han. Det er vilkår, han har måttet dele med utallige generationer før ham og en stor del af de efterfølgende. Den lange tilblivelsesproces, en halv snes år, har da også medført, at der er flere gentagelser end nødvendigt. Stilen er, som sagt, meget sikker og teksten klar og ligefrem, undertiden lidt altmodisch (»man kunne jo indvende heroverfor«, »vi kan derfor passende på dette sted« – det er helt Carit Etlar'sk!). Også udenværkerne er i orden: Der er eksemplariske kilde- og litteraturfortegnelser, gode registre og

fyldig indholdsfortegnelse, det er en bog, man virkelig kan finde rundt i. Dertil kommer et væld af relevante illustrationer, som følger sig godt til den løbende fremstilling.

Fremstillingen bygger på et stort arkivmateriale, interviews, erindringer og samtidens litteratur (pjecer, tidsskrifter, bøger), hvortil naturligvis kommer senere behandlinger af perioden. Arkivalierne er stort set privatarkiver, mens kun få offentlige arkiver er benyttet, måske heller ikke eftersøgt eller gennemgået. Et vigtigt arkivmateriale har været DKP's arkiv i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv samt samme sted også arkivalierne fra HIPA og AIC – Socialdemokratiets kamporganisationer mod kommunisme og nazisme. Når det gælder de sidste må dog bemærkes, hvad Thing måske ikke er opmærksom på, at store dele næppe nogensinde har eksisteret; det var en gammel tradition helt tilbage påvirket af de tyske socialistlove, men forstærket efter 1933, at begrænse det skriftlige; som udtrykt af Alsing Andersen: Vi må forberede illegaliteten. Det fremgår ikke, hvilke kildemateriale der ligger bag anvendelsen af f.eks. interviews med Børge Houmann i 1980'erne om mere end 40 år gamle begivenheder.

Det kæmpemæssige og yderst spredte kildemateriale er styret med en sikker hånd, der gør teksten til en samlet fremadskridende fremstilling, der dog på visse områder er blevet større end nødvendigt er. Det gælder ikke mindst de talrige afsnit (fra et par sider til op omkring 40), hvor hovedpersonerne biograferes. Det er selvfølgelig nyttigt for læseren og for sammenhængens skyld nødvendigt, at personerne præsenteres; men det virker ofte ude af proportioner og af mindre relevans, når det sker så detaljeret som sket er, hvad enten det er Gelsteds Homer-oversættelser eller PH's dragebog og bøger om erotikkens historie. Egent-

lig indtrængende personkarakteristikker er der i øvrigt ikke tale om. Efter deres karakter kunne de rimeligvis med bedre held have været samlet i et særligt biografisk leksikon bag i bogen.

Helt modsat forholder det sig med de talrige personer, der blot optræder som et navn. I mange tilfælde er det nærmest forvirrende, og med Things formåen havde det heller ikke stilistisk eller for sagens skyld været nødvendigt at tage dem med blot for at sige, at der var flere om en indsats. Det virker belastende og får gang på gang læseren til at blive fløv: Burde jeg kende ham eller hende? Det er for sammenhængens skyld væsentligt at sige, at Ib Nørlund i 1936 traf sammen med franske partifæller; men at det skete på en fem ugers bilrejse til Frankrig sammen med Inga Hertz er, som i mange andre tilsvarende eksempler, ganske overflødig. Der siges absolut ikke mere om Inga Hertz, og vi er efterhånden sikkert kun få, der husker den smukke dame, Nørlund blev gift med i 1938, mens andre ivrige læsere vil prøve, men nok forgæves, at finde ud af, hvem hun var. Så er det dog sagt mere lige ud, at her accepteres ingen uvidenhed, når Henri Barbusse omtales som »den kendte franske digter«.

Et lignende krav til læserens eftertanke og overvejelser er brugen af begreber som »venstrefløj« og »reaktionær«. Her veksles jævnligt med, hvad der er indholdet bag ordene, ligesom begrebet »intellektuel« trods store anstrengelser også er noget usikker eller upræcis, og Thing har ikke haft mod til at gøre Sartres definition på en intellektuel til sin (»en som blander sig i noget som ikke kommer ham ved«). Lykken er dog, at de fleste dog nok har en rimelig forståelse for, hvad det drejer sig om, og at det blot er en sædvanlig, men ikke reflekteret floskel, når Socialdemokratiet kaldes centralistisk.

Den nævnte rimelige forståelse har

Thing også, og den er tillige rummelig. Det betyder, at alt hvad der kan have en snert af kommunisme er taget med, og i hvert fald før 1940 var det umådelig spredt. I mange tilfælde vil det være urimeligt at spørge, hvad det repræsenterer, fordi svaret ikke kan gives. Det er for så vidt værkets konklusion, at selv om det trykte både af sig selv og af modstandere blev betragtet som kommunistisk, var forbindelsen til DKP ofte svag og ikke organisatorisk, således at det vil være urigtigt at tale om en DKP-kulturpolitik. Anderledes ser det ud efter 1945. Thing dokumenterer klart den styrke, der lå i, at efter 2. verdenskrig blev trådene stærkere mellem de intellektuelle og partiet, ikke alene fordi det i en periode var moderne at være kommunist. Det betød mere indflydelse til den intellektuelle fløj i partiet, men indflydelsen gjorde sig også gældende den modsatte vej. I begge tilfælde var der dog mest tale om indflydelse og påvirkning. Ingen af de to »sider« lod sig nogensinde fast styre af den anden. Det er værkets store fortjeneste, at det hestearbejde, der er udført, har skabt en indsigt, som har givet et fast underlag for det, der hidtil i mange retninger kun har været indtryk og formodninger.

En fundamental svaghed i Things konklusion er en, som han ikke har haft mulighed for at drage, selv om han strejfer og antyder den. Svagheden består i, at vi næppe kan finde nogen mulighed for at fastslå, hvilken indflydelse eller påvirkning på langt sigt (og efter at den selv var død) kommunismen øvede på holdningerne hos beslutningstagere og ledende lag i samfundet, evt. via Socialdemokratiet. Thing citerer Mogens Fog for det svar, han fik, da han stillede et tilsvarende spørgsmål til sin far, der var radikaler: »Vi fik det ud af det, at nu sidder der lærere og dommere, et helt lag af folk, der har en bestemt holdning til det, de skal beskæftige sig med«. Det

samme kunne kommunisterne og deres sympatisører måske sige.

Der er en risiko knyttet til udgivelsen af Morten Things monumentale værk. Risikoen er den, at det let vil føre til, at det efterlader indtrykket af, at kommunismen (ikke DKP) var det dominerende i dansk kulturliv og debat i perioden. Og det var det ikke, men alt det andet kan ikke samles under en hat. Det var de konservative med tidsskriftet »Den ny tid«, Arne Sørensen med »Det tredje Standpunkt«, det radikale »Tidens Stemme«, Venstres »Dansk Folkestyre«, de socialdemokratiske tidsskrifter (»Socialisten«, »Verdens Gang«, »Rød Ungdom«) og et væld af andre tidsskrifter, eksempelvis »Tilskueren«, »Gads danske Magasin«, »Højskolebladet« m.m. Det kulturelle politiske liv manifesterede sig også i AOF, de talrige forredragsforeninger, Arbejderens Teater osv. Der manglede heller ikke folk, der førte an på forskellige fløje: Julius Bomholt, Henning Kehler, Hakon Stangerup, Hans Lund. Samfundskritiske digtere (eksempler: Jacob Paludan og blandt socialdemokraterne Nils Nilsson) manglede heller ikke; heller ikke seksuel frigørelse og fri abort manglede (Olga Eggers før hun blev nazist). Det var ikke at forlange, at Morten Thing skulle have skrevet om alt dette; men det havde ikke været urimeligt, om han havde sat sit emne i relief ved at gøre det klart, at mange af dets manifestationer havde form og virkemidler fælles med de øvrige strømninger i tiden, og herunder også havde vurderet dets form og virke på en sådan anden baggrund.

Vagn Dybdahl

Henning Hartmann-Petersen: *Carl Madsen – en glad kommunist*. (Gyldendal, 1993). 123 s.

Bogens grundlag er de bånd, der blev

optaget og redigeret til fem timelange samtaler, som blev udsendt af Danmarks Radio i 1973. Emnet for de lange samtaler med kommunisten og juristen Carl Madsen (1903-78) er hans erindringer. Bogen behandler tiden fra hans fødsel på Mors og til hans sidste år, hvor han stort set havde opgivet sin advokatforretning. Som helhed bringes der ikke nyt i forhold til de erindringer, Carl Madsen selv publicerede i flere bøger. Derimod giver bogen, trods dens episodiske karakter, et godt og afrundet indtryk af den del af Carl Madsens personlighed, som havde relation til hans offentlige virke; påfaldende er her en snarest forstærket mangel på tolerance, menneskelig forståelse og evne til indlevelse i andre menneskers situation. Også i den henseende er bogen værd at læse til mere direkte belysning af Carl Madsens person end erindringerne.

Vagn Dybdahl

Robert Pedersen: *Gør din pligt. Kræv din ret. Erindringer*. (Holkenfeldt, 1994). 283 s.

Robert Pedersen, der døde sommeren 1994, valgte den gamle socialdemokratiske devise (der i øvrigt er blevet brugt af mange, f.eks. også H.N. Andersen) som titel på sine erindringer. I mange retninger kunne devisen også stå som karakteristik af Robert Pedersens levned. Næppe nogen vil kunne sige, at han ikke har gjort sin pligt, nogle vil nok sige, at han har brugt en del af sin ret til at sige, hvad han mener eller ved, mere end de finder rimeligt.

Robert Pedersens skildringer af brydninger inden for den socialdemokratiske inderkreds fortsætter for så vidt en linie, der blev lagt allerede i J.O. Krags dagbog (1972) og senere fortsat i Anker Jørgensens dagbøger (1989, 1990) og Karl Hjortnæs' »20 år efter«. Med bør

nok også i denne forbindelse J.O. Krag og K.B. Andersens »Kamp og fornyelse« (1971). Det er bemærkelsesværdigt, at vi i disse bøger (og i Karsten Madsens reportager i BT og Ekstrabladet) har fået mere at vide om interne forhold og standpunkter end i noget andet parti. Det er også bemærkelsesværdigt, at sager, der er ofret megen opmærksomhed på hos den ene, ikke har vakt den samme opmærksomhed, eller i hvert fald omtale, hos den anden eller tredje. Bortset fra de mange kildekritiske problemer, disse erindringer og kommende rejser, (dem lever vi som historikere jo delvis af!), så er de en gevinst for historien. Det må dog nok beklages, når der er for mange antydninger, som f.eks. når Robert Pedersen om en partifælles manglende avancement siger, at det skyldtes, at han havde overtrådt Anker Jørgensens strenge moralkodeks. Enten må det siges, hvad der lå bag, eller slet intet siges.

Selve det snævre politiske arbejde optager i øvrigt kun den mindre halvdel af bogen. Der er særdeles velskrevne erindringer fra en opvækst i et københavnsk arbejdermiljø før 2. Verdenskrig og af familiens tilknytning til Socialdemokratiet, der rækker tilbage til P. Holm og andre af bevægelsens tidlige koryfæer. Om tiden som typograflærling og om studietiden ved universitetet (økonomi) siges kun lidt; til gengæld er der fyldige stykker om den unge cand. polit.s liv først ved Arbejderhøjskolen i Roskilde og siden 1959-71 som forstander ved Herning Højskole. I skildringen af den her højtberømmede indsats – sammen med hustruen Rachel – er Robert Pedersen for tilbageholdende; der havde været al mulig grund til at gøre mere ud af at forklare, hvorfor det gik så godt her sammenlignet med andre højskoler.

Efter højskolen fulgte de mange år i Folketinget, 1971-88. Robert Pedersen

var en af sværvægterne i gruppen både i kraft af viden og arbejdsindsats, og der er et væld af oplysninger om arbejdsvilkårene, også når det gælder forholdet til den hjemlige kreds. Det hele er dog mest småepisoder, og en række personomtaler står ofte for uformidlede. Det samme gælder også konflikten med store dele af partiet i sikkerhedspolitiske spørgsmål, en konflikt som isolerede Robert Pedersen på en række områder. Også her vil nok den læser, der ikke har levet intenst med i problematikken, ofte savne en større baggrundsorientering.

Foruden det egentlige erindringsstof rummer bogen en række betragtninger over partiets udvikling og nutidige situation. Her er kloge og skarpsindige iagttagelser, men også en hel del som gøres specifikt socialdemokratisk, selv om det er fælles med den almindelige udvikling inden for parti-systemet. Dertil kommer, at der for ofte er for megen glorificering af fortiden. Det er muligt, at Robert Pedersen i kraft af held (eller takket være egen indsats) har virket i kredse med et højt politisk niveau i lokalforeningernes arbejde; men der er andre, der i samtiden og ved at følge virksomhederne efter de skriftlige kilder, har et ganske andet indtryk af livet ude i foreningerne, bl.a. karakteriseret ved at man påhørte folketingsmanden aflægge rapport på grundlag af de udsendte »socialdemokratiske noter«, hvorefter nogle få lokale og konkrete spørgsmål blev omtalt. Der er uden tvivl for stor tilbøjelighed til at tillægge medlemmerne et egentlig politisk engagement.

Vagn Dybdahl

Christopher Bo Bramsen: *Generaldirektøren. Vilhelm Meyer – en dansk forretningsmands liv i Kina*. (Gad, 1993). 381 s.

Vilhelm Meyer (1878-1935) var en af de »store danske« i Kina både forretningsmæssigt og i almen samfundsmæssig placering. Ved siden af en departementschefs funktion (fra 1904 Danmarks repræsentant i Shanghai) har hans barnebarn nu skrevet en biografi af ham, der vil indtage en fornem plads i den biografiske litteratur.

Bogens indhold samler sig om tre emner. Det første er dels et stykke om danske i Kina før Vilhelm Meyer, dvs. før 1902, dels fortløbende indskudte stykker om den politiske og sociale udvikling frem til 1935. Dette baggrundstof – vellykket og med klar sans for det relevante – optager i alt omkring 60 af bogens sider, men giver det perspektiv, som vil være nødvendigt for de fleste. Bogens to andre emner er Vilhelm Meyers forretningsmæssige indsats og familielivet i Kina med hovedvægten på Shanghai. Af disse to emner optager det forretningsmæssige den mindre del.

Vilhelm Meyer kom til Shanghai som ansat i ØK; i 1905 brød han ud og startede sin egen virksomhed, i et par år sammen med et par andre danske. Hans virksomhed gik hurtigt ind i et amerikansk selskab med Meyer som leder til ganske kort tid før sin død. Virksomheden var meget alsidig, men samlede sig mere og mere om entreprenørprojekter

og elektrificering. Den meget store forretning, efterhånden med omkring 1.200 direkte ansatte, gjorde Vilhelm Meyer til en meget velstående mand, og der foreligger mange vidnesbyrd om hans professionelle dygtighed og hans forretningsmæssige talent og tæft. Derimod er der ikke i bogen mange konkrete vidnesbyrd om selve det forretningsmæssige, her har kildematerialet eller rettere manglen på dette vel heller ikke åbnet mange muligheder.

Når det gælder det personlige og livet for en dansk familie i den europæiske overklasse i byen, da flyder til gengæld kildematerialet rigt. Det er dels materiale i familiens papirer, dels breve fra familiens tjenestefolk. Uden at familielivet og den smukke karakteristik af bogens anden hovedperson, Vilhelm Meyers hustru Kirsten, f. Bramsen, forsvinder, er der her tegnet et billede af livet på solsiden af de mænd og kvinder, der bar »den hvide mands byrde«. Det er gjort med en træfsikkerhed og stilistisk formåen, der bringer bogen på højde med de bedste internationale bidrag til karakteristik af denne korte periode, der har leveret stoffet til megen fiktionslitteratur. Teksten er rigt illustreret fra »familiealbummet«.

Vagn Dybdahl

REGIONAL OG LOKAL HISTORIE

Hans Helge Madsen: *København før og nu – og aldrig*. Bind. 13: Østerbro. (Fogtdal, 1993). 304 s.

I årene 1987-91 kom værkets første 11 bind; det sidste indeholdt et stort og fint gennemført registersystem. Som planlagt dækkede det meget omfattende

værk hovedstaden inden for voldene og søerne, mens man afstod fra at medtage den øvrige del af Københavns-området. Senere fulgte imidlertid som bind 12 Frederiksberg og nu altså et bind, der dækker Østerbro; om Vesterbro og Nørrebro følger senere, forlyder ikke.

Det rent topografisk styrede værk

med dets væld af illustrationer havde for de første 11 binds vedkommende Bo Bramsen som både hovedredaktør, billedredaktør og forfatter af billedteksterne, en kæmpeindsats, mens den løbende tekst havde forskellige forfattere, der med et par enkelte undtagelser kom godt fra det. Mod billedteksterne blev der for de første binds vedkommende rettet en kritik med påpegning af for mange fejl (næsten uundgåeligt, når der henses til den store mængde af detaljer); men fra bind 4 fik Bo Bramsen støtte af et større panel, der fangede unøjagtighederne; et rettelseshæfte blev udsendt i 1991. Et særligt afsnit i bind 11 havde været bedre, så det var integreret i selve værket, blev bemærket og blev stående.

Bindet om Østerbro skyldes både i tekst og billeder alene Hans Helge Madsen. Han har i sit tidligere forfatterskab, bl.a. om Brumleby (1979) og om Meldahl (1983), dokumenteret en bred kulturhistorisk og arkitekturhistorisk viden. Denne kendetegner også bogen om Østerbro, der i øvrigt i sit anlæg svarer til værkets foregående bind. Kvarterer og gader følges håndfast, næsten fra matrikel til matrikel med en blanding af oplysninger om arkitektur og biografier samt gadeføringer. Som i de tidligere bind mangler som hovedregel en blot nøjere karakteristik af beboerne i et socialhistorisk aspekt, ligesom den erhvervsmæssige beskrivelse mangler, skønt den kan være meget karakteriserende, f.eks. detailhandelen på Østerbrogade og i Nordre Frihavnsgade. Be-

boelseslejlighederne gøres der heller ikke meget ud af, selv om det indirekte strejfes, når det lige bemærkes, at Strandboulevardens huse havde 6 og 8 værelser lejligheder. Det er derimod heldigt for et hus, hvis en kendt person har boet der, det gælder naturligvis i høj grad f.eks. Rosenvænget. At Georg Brandes har boet på Strandboulevarden, nævnes sammen med et billede af huset, derimod siges ikke noget om, hvordan selve lejligheden var, men til gengæld at hans kone blev boende i Havnegade 55.

Tidsmæssigt synes bogen også i høj grad at samle interessen om tiden op til 1900. Det er påfaldende, at ingen af husene i Ryvangen og Svanemøllekvarteret omtales nærmere. Det var dog i nogle tilfælde markante bygningsværker med flere af datidens førende arkitekter som deres skabere. Det er huse efter århundredskiftet og nyder altså ikke forfatterens samme bevågenhed.

Selv om Hans Helge Madsen som mange af de foregående forfattere i sin stil ind imellem kan virke lidt vel tale sprogsagtig, og selv om hans betragtninger over fortiden kan virke noget uhistoriske og snusfornuftige, vil bindet uden tvivl være en sikker succes. Der er et bredt publikum med interesse for sådanne bygningsfaste skildringer af den nyere historie. Det kan virke lidt ubekvemt, at der ikke er en samlet litteraturfortegnelse, men at den gemmer sig indflettet i teksten.

Vagn Dybdahl

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Nete Balslev Wingender: *Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige aldersforsørg 1891-1922*. (Jurist- og Økonomforbundet, 1994). 187 s., 300 kr.

Bogen er et resultat af forfatterens étårige forskningsstipendium under projektet »Stat, forvaltning og samfund«. Fra dette projekt, der er støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd, kommer i

denne tid en række skrifter, der behandler den i forskningen længe forsømte danske forvaltningshistorie.

Nete Balslev Wingender fik opgaven at skrive om alderdomsunderstøttelsesloven af 1891. Loven var en rammelov, der byggede på en decentral, dvs. kommunal administration efter *skøns*princippet. Den eneste anden alderdomsforsikring i verden på det tidspunkt var den bismarckske, som var en »tvangs«understøttelse, altså en *ret* for de gamle. Det er mellem disse poler bogens emne udspiller sig. Nete Balslev Wingender har valgt at inddele stoffet i tre hovedemner, nemlig lovgivning og debat, den kommunale forvaltnings organisering og praksis samt institutionsanbringelse af alderdomsunderstøttede.

Det er blevet en sober lille fremstilling, klar og præcis i både struktur og sprog. Særlig interessant og indtil nu udforsket er det andet hovedemne, om spændingsfeltet mellem de kommunalt ansattes forvaltning og brugernes ønsker. Hvis de sidste ikke kunne opfyldes, havde brugerne en appelinstans i overøvrigheden, amtmanden. Det giver et større og mere uddybende kildemateriale. Ringsted er blevet valgt som *illustrativt* – og ikke repræsentativt – eksempel, som adskillige gange sættes ind i den generelle danske sammenhæng. Det virker meget vellykket.

Det er befriende ikke at skulle se alderdomsunderstøttelsen sat ind i den i den senere tid grasserende debat om social kontrol, som ville have været oplagt netop på grund af administratorernes lovhjemlede skøn over ansøgernes værdighed til at måtte modtage hjælp. Denne værdighed var bestemt af, om de ansøgende i de forudgående ti år fx havde været dømt for betleri, løsgængerier eller havde fået fattighjælp.

Hovedresultatet bliver, at loven byggede på gammel dansk forvaltningstradition, der siden fattigforordningen af

1708 havde fungeret på den måde, at forsørgelsen hvilede på et lokalt system.

En skam er det blot, at disse étårige stipendier ikke levner tid til nogle bredere perspektiver. Netop Nete Balslev Wingender, der har arbejdet meget med problemer inden for omsorg og forsorg, ville kunne have tegnet et meget bedre billede, hvor også filantropien og andre omsorgsaktiviteter kunne være blevet sat i en større sammenhæng. Mens disse små undersøgelser nemt kan få fragmentarisk karakter.

Gerda Bonderup

Richard Mikkelsen: *Dansk Pengehistorie*. Bind 4: 1960-1990. (Danmarks Nationalbank, 1993). 453 s.

Erik Hoffmeyer i samarbejde med Kai Aaen Hansen: *Dansk Pengehistorie*. Bind 5: Pengepolitiske problemstillinger 1965-1990. (Danmarks Nationalbank, 1993). 133 s.

Da pengehistorien blev udsendt i 1968 ved Nationalbankens 150 års jubilæum, omfattede den tiden 1700-1960. Her ved 175 års jubilæet udsender banken bind 4 om tiden 1960-1990, skrevet af nationalbankdirektør Richard Mikkelsen.

Det er godt at have fået denne autoritative fremstilling af 30 års komplicerede finans- og pengepolitik, der samtidig skildrer de finansielle institutioner og de nye begreber, der dukkede op i perioden. Synsvinklen er Nationalbankens, det bliver der ikke lagt skjul på; kildematerialet er bankens årsberetninger, direktionsprotokoller og andet arkivmateriale, heriblandt referater af møder med ministre, finansorganisationer og institutioner.

Det er en god tilgang, da man derved undgår partipolitisk farvning af forløbene. Til gengæld skal man ikke regne med, at man kommer ret langt ud over det deskriptive. Det skal dog siges, at

Mikkelsen ikke er bange for at gå helt ned på telefonnotatplan, når hektiske forløb skal skildres.

Hvor Richard Mikkelsen har skildret det faktiske begivenhedsforløb, tilføjer Erik Hoffmeyer en perspektivering med femtebindet, der omhandler de pengepolitiske problemstillinger. Her prøver han at belyse, hvorledes man vurderede problemerne, og hvad sigtet var med beslutningerne.

Udgangspunktet efter krigen var Keynes-modellen, som imidlertid blev mere og mere utilfredsstillende i takt med restriktioner og reguleringers udvikling. Hvad der vel først og fremmest gav teorisættet sit grundskud var, at beskæftigelsespolitikken i 1970'erne brød sammen i Vesten, konstaterer Hoffmeyer. Samtidig steg inflationen og arbejdsløsheden. Økonomerne måtte sande, at virkeligheden udformede sig på en anden måde, end den skulle efter modellerne. Finanspolitikken og indkomstpoltikken som redskaber kom f.eks. til kort, og økonomerne fik et troværdighedsproblem.

Specielt for Danmark var gældsproblemet. I 1960'erne lod man gælden stige under den proces, der forandrede Danmark fra landbrugsland til industrisamfund. Bedre blev forholdene ikke på dette område, da energikriser og arbejdsløshed satte ind. Da kreditværdigheden blev antastet, fik besparelspolitikken sine muligheder for at slå igennem. I første halvdel af 1980'erne faldt reallønnen stærkt efter dyrtidsreguleringers bortfald og manipulation med indekset.

I sin fremstilling skildrer Hoffmeyer Nationalbankens virksomhed i samspil med de skiftende regeringer. Kort, klart og spændende. Bogen er illustreret med karikaturer af de skiftende tiders kongelige bankkommissærer, tegnet af Anne Marie Steen Petersen.

Finn Bolt Jørgensen: *Kalk og Tegl i 100 år*. (Kalk- og Teglværksforeningen af 1893, 1993). 231 s.

Med foreningens forhenværende kon-torchef, Finn Bolt Jørgensen, som forfatter er der nedfældet et grundigt arbejde i dette værk. Bogen er den anden i rækken efter det første jubilæumsskrift fra 1943. Den udfylder på udmærket vis rammerne for jubilæumsskriftets genre, men hæmmes også af dem. Teglværkerne var en tidlig og typisk frembringelse af den danske industrialisering med hundredvis af små enheder, placeret i provinsen. Heraf udspang den overkapacitet i lagerbeholdninger og anlæg, der tilbagevendende hjemsøgte branchen og dermed foreningens virke. Bogen giver god besked om den tekniske udvikling fra højovne over ringovne til tunnelovne og andre stadig dyrere anlæg, der fremmede den endnu gældende koncentrationstendens. Herfra hæver bogen sig da også til sit bedste i redegørelsen for samspillet mellem branchens følsomme grundlag, økonomiske konjunkturer og lovgivningsindgreb. Som et eksempel på byggebranchens generelle konjunkturfølsomhed fortjener bogen opmærksomhed.

Foreningen – med det oprindelige navn Teglværksforeningen af 1893 – dannedes af sjællandske værker. Efter tilslutning fra jyske og fynske værker i 1909 blev foreningen tillige landsdækkende. Med indlemmelse af kalkbrud og -værker i 1921 fik foreningen sit nuværende navn. Den var i sit afsæt tænkt som en forretningsinstitution med fælles regulering af teglværkernes lagerbeholdninger, priser og produktion. Dette rigtige emne bliver imidlertid ikke belyst godt nok, fordi forfatteren tager for meget vare på sin loyalitet i skildringen af de interne brydninger mellem de førende og de mindre, truede teglværker. Hvor lå foreningens sympati? I ste-

det blev den fra 1896 arbejdsgiverorganisation. Tiden som arbejdsgiverforening rummer et særligt konfliktstof, som forfatteren ikke udnytter tilstrækkeligt. Kalk og Tegl spillede aktivt med i dannelsen af Dansk Arbejdsgiverforening og bevarede tætte bånd til industriens arbejdsgiver- og erhvervsorganisationer, hvis dominerende skikkelse var Alexander Foss, Industrirådets formand fra 1911. Og med Foss som mangeårigt bestyrelsesmedlem og senere formand i Kalk og Tegl havde det været nyttigt at få et indblik i, hvorfor netop teglværksindustrien blev rammen om skarpe arbejdskonflikter. Forfatteren har ellers alle forudsætninger med mange års fagretligt arbejde bag sig, men ser ikke tingene fra den anden side af forhandlingsbordet. Derimod skrives der god organisationshistorie om tiden efter 1947, hvor foreningen overvejende blev brancheforening og lod et større og større net af underorganisationer varetage opgaver inden for forskning, information og markedsføring. I forgrunden stod kampen mod »det alternative byggeri« – betonbyggeriet, der stødte håndværket på dets fagstolthed og fjernede grunden under mange teglværker. Ringen sluttedes i 1992, da foreningen afgav sine resterende arbejdsgiverfunktioner til det nydannede Dansk Industri og herefter fremstod som en ren brancheforening. Bogen afsluttes med et oplysende portrætgalleri og et statistisk afsnit.

Søren Bitsch Christensen

Finn Grandt-Nielsen: *Danske billetter. Lokale nødpengsedler fra Napoleonskrigenes tid 1807-16. Danmark, hertugdømmerne og Færøerne.* (Dansk Numismatisk Forening, 1993). 328 s.

Hansens bog om danske pengesedler, udgivet af Dansk Numismatisk Forening. Finn Grandt-Nielsens bog om nødpengesedlerne er et interessant supplement hertil. Der er tale om mindst 1.000 forskellige småpengesedler i den angivne periode, der begyndte i 1807 med mangel på småmønt på grund af krigen. De fleste blev udsendt af Kurrantbanken i årene 1809-14, men et stort antal blev udstedt af lokale myndigheder og privatpersoner. F.eks. udstedte købmændene Hans Broge, Rasmus Bang og R. Møller i Grenå billetter á 32 skilling; de var påtrykt en meddelelse om, at tre af denne slags kunne indfries med en rigsdalerseddel, og de bar årstallet 1810. Af en noget mindre værdi, nemlig 2 skilling, var de sedler som urmager og landmand A.P. Søgård i Vester Hjermitslev satte i om-løb i 1810. Dem skulle man præsentere 48 af, før man kunne få vekslet til en rigsdaler. Kancelliet måtte acceptere billetternes tilstedeværelse ud fra erkendelsen af, at der manglede skillemønt. I 1816 mente centralmyndigheden imidlertid, at der nu var sat så betydelige kvanta skillemønt i omløb, at alle private billetter kunne inddrages. Dette skete så i løbet af foråret og sommeren 1816 for de flestes vedkommende.

Nogle enkelte af sedlerne var håndskrevne, således de ældst kendte, der kom fra fattigvæsenet i Odense; men de fleste var udført i bogtryk. Over 5-600 af billetterne har Finn Grandt-Nielsen med denne bog lavet katalog; nogle af dem er ikke bevaret, men deres eksistens er dokumenteret. Under de enkelte seddeludsteder er anført alle mulige personalhistoriske oplysninger. Hertil kommer uddrag af forskellige dokumenter og f.eks. en dobbeltside over regnskaber fra Viborg Bogtrykkeri 1809-15. Det er meget uoverskueligt, så man må læse hele bogen igennem for at få fat på alle tekstoplysninger af generel

For nogle år siden kom i fint udstyr Leo

betydning. For samleren gør det ikke så meget; for ham er bogen en guldgrube. Men den pengehistorisk interesserede må gå gruelig meget igennem for at

hente essensen af Grandt-Nielsens værk.

Ib Gejl

KULTURHISTORIE

Axel Bolvig: *Kirkekunstens storhedstid.*

Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid. (Gyldendal, 1992). 256 s.

Da Niels-Knud Liebgott i 1989 udgav bogen *Dansk middelalderarkæologi* for at gøre status over udviklingen inden for det relativt nye fag, var det en næsten umulig opgave, han havde påtaget sig. Kirkearkæologien blev trængt sammen på små 100 sider, og nogen syntese var der ikke tale om. Det skal derfor hilses velkomment, at der udgives en hel monografi på området, hvor ikke blot kirkearkæologiens mange nye resultater inddrages, men hvor perspektivet også er det historiske og kunsthistoriske. Og syntesen mangler bestemt heller ikke, den udbasuneres med fynd og klem, så fagverdenen måtte skælve derved.

Det er faktisk, som om Bolvig selv er gerådet i tvivl, om der er smurt for kraftigt på, for i forordet skriver han: »Et forsøg på at konsekvens-gennemføre en bestemt helhedsteori fører let til tab af nuancer for detaljens vedkommende, og jeg burde principielt have taget væsentligt flere forbehold over for mange af mine ytringer« (s. 7). Heri kan anmelderen kun være enig – bogen vrimler med øretæveindbydende udsagn – men det rækker ikke ved, at Bolvig må stå inde for, hvad han skrev.

Det var stormændene, der byggede vore kirker, fremfører Axel Bolvig. Det er der for faghistorikerne ikke noget nyt

i, for siden Ebbe Nyborg skrev sin artikel om egenkirkevæsenet i 1979 i *Festskrift til Harald Langberg*, har man vidst, at Hal Kochs teori om de frie og lige bønder, der i fællesskab opførte kirkerne, ikke holdt. Det nye hos Bolvig er den styrke og konsekvens, hvormed stormændene nu sættes ind som bestemmende på alle led i kirkebyggeriet. For det andet fremhæver Bolvig, og her trækker han på Ulla Haastrups og Søren Kaspersens forskning, at de romanske kirkearbejder ikke er provinsielle, men ofte af høj europæisk standard. Her viser Bolvig klart, at den ældre forskning hvilede på en center-periferi-opfattelse, hvor Danmark dels skulle have fulgt den internationale udvikling i et forsinket tempo, dels skulle impulserne være indgået til centre i vort land, læs domkirkerne, og derfra have spredt sig til landsbykirkerne. Heroverfor sætter Bolvig stormændenes gårde, spredt over det ganske land som ligeværdige centre, som på grund af stormændenes internationale orientering kunne tiltrække fine udenlandske kunstnere »efter behov og ikke efter tilfældigt tilbud«. »Vesteuropa var et kulturelt fællesmarked fra Sicilien helt op til Råsted nord for Randers«, skriver Bolvig (s. 183f).

Gevinsten ved at operere med denne decentrale beslutningsproces i tilblivelsen af vore kirker er flersidig; dels bliver forskellene mellem kirkernes udseende og inventar lettere at forstå, dels løser det en del dateringsproblemer ved

at gøre landsbykirkerne jævaldrende med domkirkerne, og endelig behøver man ikke at skulle forklare alting ved hjælp af regionalt placerede værksteder. Men godtagelsen af Bolvigs forklaringsmodel er bestemt ikke uden problemer, fordi den foreligger i en så skarp og polemisk form. Man kan nok betvivle, hvor generel europæiseringen var hos stormændene i 1100-tallet. Fordi Hviderne på Sjælland lod transportere søjler tilhugget i et ægyptisk stenbrud til deres rundkirke i Brejnede, sådan som professor Otto Norn har påvist, at de gjorde, kan man vel ikke slutte, at alle stormænd var i stand til at gøre det. Kalkmalerierne i Råsted, som Bolvig og andre anerkender for deres høje europæiske standard, lå tilfældigvis også i et område, hvor de jyske Hvider havde jordbesiddelser. Man savner en stratifikation af de stormænd, som Bolvig konstant henviser til. Fornemmelsen af, at højaristokratiet her havde bedre muligheder end andre og f.eks. udvekslede egnede kunstnere imellem sig, hvis de var slægtninge, er vanskelig at ryste af sig, for det må være noget af en overdrivelse at sige, at man kunne få kunstnere efter behov. Så sent som i 1654, da man på Skanderborg Slot havde fået tilsendt en finere odenseansk maler, benyttede man straks lejligheden til at lade ham udbedre dette og hint i egnens kirker, hvortil han blev sendt i hestevogn.

Det er et spørgsmål, om stormands-teorien ikke formuleres så kraftigt og konsekvent af Bolvig, at teorien skades mere end den fremmes. Således skulle kirkerne ikke blot være blevet bygget af de frie jordejere, de skulle også primært være blevet benyttet af disse. Med udgangspunkt i fund i to sjællandske kirker af murede vægbænke udregner Bolvig, hvor mange der har kunnet sidde på disse, og konkluderer, at dette er langt mindre end den befolkning, der boede i sognene. Som løsning på dette problem

foreslår Bolvig, at siddepladserne har været forbeholdt de frie jordejere, som udovert at bruge kirken som begravelses- og dåbssted har anvendt den som mødested for stævner etc. Menighedskirken hører gotikken til. Da den sociale struktur var anderledes i Jylland end på Sjælland, fordi jyderne i højere grad havde bevaret de frie selvejere, forklarer dette ligeledes, hvorfor de jyske kirker generelt er større end de sjællandske.

Teorien hviler som sagt på de murede kirkebænke. Af disse har man fundet flere på Sjælland. I Jylland var bænkene af træ, og det er uklart, hvordan de har stået i rummet, hvorfor Bolvig er henvist til slid i gulvet som indikator for at få dem placeret langs væggene. Det er et spinkelt materiale at opbygge en så bastant teori over. Hvorfor i alverden skulle kirkerummets indretning være så regelfast med hensyn til vægbænke, når Bolvig netop selv andetsteds fremhæver, at beslutningsprocessen i kirkebyggeriet var udpræget decentral?

Bolvigs syn på kristningen i Danmark, for så vidt en sådan overhovedet har fundet sted i romansk tid, er, at der har været tale om en tvangskristning på lokalt plan. Stormændene har skånselsløst tvunget kirkebyggeriet igennem på sine jorde, og befolkningen har måttet køre læs på læs af sten til byggepladserne. Et eventuelt religiøst aspekt i handlingerne interesserer ikke Bolvig. Når Toke, Skjalm Hvides søn, skænkede en halv hovedlod til oprettelsen af klostret i Sorø, drejede det sig kun om at skabe en begravelleskirke for slægten, og i øvrigt finder Bolvig det langt mere spændende, at Toke derudover i hemmelighed gav seksten mark guld til broderen Asser, som han skulle give til klostret, for derved overskred han landskabslovenes bestemmelser om, hvor meget man måtte give væk. Sådan er sorte penge til alle tider blevet vasket hvide, lyder Bolvigs

sammenfatning. Det er dog at bringe uorden i proportionerne. Som om den havde hovedlod ikke var sagen. Og med Erik Ulsigs udregninger in mente over omfanget af denne gave, var der jo tale om en uhørt gavmildhed. Alle undersøgelser over kirkegodset peger i retning af, at det var i romansk tid, at kirken erhvervede sine jordbesiddelser, og at senmiddelalderens tilføjelser i så henseender kun betød justeringer af et allerede etableret jorddomæne. Det synes derfor ovovet at føre al individuel kaldelse hen til gotikken, sådan som Bolvig er villig til at gøre.

Forholdet mellem stormænd og kirke opfattes for simpelt hos Bolvig. Stormændene er i bedste Skyum-Nielsen-ånd udnyttede af befolkningen. At det budskab, kirken skulle forvalte, kunne have nogen betydning for de gejstlige, endsiges for stormændene, ligger ud over Bolvigs forestillingsverden. Kirken synes ensidigt at have tilpasset sig det eksisterende samfunds struktur og normer, ikke påvirket eller omformet det på nogen måde. Som sådan er Bolvig udpræget materialist i sine årsagsforklaringer. Det er således symptomatisk, at den nyeste fremstilling om romansk kunst, *Troens billeder* af Hans Jørgen Frederiksen og Lise Gotfredsen, der ganske vist meget ensidigt fokuserer på det religiøse element, ikke figurerer i litteraturlisten.

Til sidst en bemærkning om fremstillingsformen. De bøger, jeg tidligere har læst af Bolvig, har været kendetegnet ved en knap fremstilling, en bevidst økonomiseren med sproget, men alligevel en skarp og polemisk tone. Dette mærkes også i denne bog. Kildeuddrag eller citater til belysning af forskningstraditionen får lov at tale for sig selv, og konklusionerne er skarpe og kortfattede, eksempelvis som når befolkningens udbytte af kirkerne skal bedømmes: »Aldrig siden har så mange ydet så me-

get for så flot en kunst og arkitektur – og fået så lidt ud af det« (s. 163). Sproget får derved en naturlig kølig arrogance. Det gør det vanskeligt for Bolvig at leve op til det krav om indlevelse i fortiden, som ligger implicit i det citat af Karen Blixen om en kulturs indre sammenhæng, som er placeret som en programerklæring tidligt i bogen (s. 24f). Med hensyn til knapheden i sproget medfører den ofte, at folk i forvejen skal være fortrolige med problemstillingerne, for Bolvig bruger ikke den brede pensel til at sætte disse læsevenligt op. I et stort afsnit som »Alt det folk, der har arbejde«, hvor både byggeindsatsen i sig selv og dens samfundsmæssige konsekvenser behandles, bliver man uvarslet sendt fra det ene aspekt til det andet, og her er knapheden direkte distraherende.

Endelig er at bemærke, at en særskilt behandling af de gyldne altre savnes, når kalkmalerierne og den jyske granit hver er tildelt et helt kapitel. Klosterproblematikken springer Bolvig også let og elegant over. Endvidere kan jeg ikke i litteraturlisten finde Mihail Larsens værk, som der er henvist til i note 89 s. 153. Årstallet i note 86 s. 202 er forkert, det optræder korrekt i litteraturlisten.

Lars Bisgaard

Olav Harsløf: *Frihed på Gaflen. Teater i Danmark fra 1960'erne til 1980'erne*. (Statens Teaterskole, 1992). 93 s.

Olav Harsløf har samlet 20 års dansk teater i et nyttigt lille skrift, hvor man kan genopleve de mange grupper og tendenser fra disse årtier. Sympatien er tydeligt med de mindre etablerede teatre, og der langes ud imod Det kongelige Teater med dets blanding af stjerner og vandbærere, hvilket selvfølgelig er en påstand.

Dansk teaterpolitik tages under behandling, men da teater som begreb altid er undervejs, så er der ikke langt fra moderne til gammeldags, og det kan være svært for en ildsjæl at være på forkant med fremtiden – hele tiden.

Bogen har interesse for teaterstude-

rende og for teaterfolk i det hele taget, men den har ingen underholdende værdi. Man savner både et navnerregister og en fortegnelse over de nævnte teatergrupper og teatre.

Ny Paludan-Müller

HISTORIEVIDENSKAB

Claus Ladegaard (red.): *Når medierne spinder historiens tråd*. (Akademisk Forlag, 1993). 204 s., 248 kr.

Det er et væsentligt emne, der tages op i denne artikelsamling, som for hovedpartens vedkommende har sit udspring i »et tværfagligt samarbejde mellem fagene historie og kommunikation på Roskilde Universitetscenter«; en del af indlæggene ser da også ud til at være udsprunget af studenteropgaver/specialer. Bogens emne er populær historieformidling i medierne med altovervejende vægt på fjernsynet, og med redaktørens forord er »det centrale perspektiv ... de historiske betydninger og opfattelser, som den populære historieformidling skaber hos modtagerne«. På den måde gås der anderledes til værks end i de fleste hidtidige analyser af fjernsynets historieformidling, der ligesom andre former for historiografiske analyser først og fremmest har interesseret sig for afsenderne og de mekanismer, der har styret det færdige produkt.

I sin indledning peger Claus Ladegaard på, at dannelsen af populære opfattelser af historien har betydning, og at »den populære historieformidling formidler underholdning og oplevelse, men den formidler også tyding og tolkninger af fortiden«. Det handler altså ikke mindst om, hvilke historiske bil-

leder historiske tv-serier danner inde i hovedet på ikke-historikere. Med andre ord, hvilken form for historisk bevidsthed de giver anledning til – som udøvende historikere så enten kan bygge videre på, eller måske have deres hyr med at få gjort has på, fordi de er »forkerte«!

Flere af artiklerne har påtaget sig at undersøge, hvad forskellige (mindre) grupper af seere har fået ud af at se videoer eller tv-serier med et historisk indhold i en mere eller mindre fiktiv ramme. Det er for så vidt interessant, men rejser selvfølgelig problemer om mulighederne for at generalisere fra de ret få adspurgte seere til os alle sammen.

Ud over en tidligere trykt tekst af Claus Bryld om massekulturel historieformidling som udfordring for historikerne har Anette Warring skrevet om 40-årsjubilæet for maj 1945 og Eline Ahnfeldt-Møller om den offentlige debat om Jane Horney-serien; Carsten Tage Nielsen forsøger at systematisere TV's historieformidlende genrer og fortælleformer, mens Matador-serien nok en gang må holde for som eksempel på fiktion som (vellykket) historieformidling – og det kan der jo gives mange gode grunde for, her ved at Rie Fridorf opdeler det historiske indhold i en række dimensioner (materiel-, struktur-, be-

givenheds- og mentalitetshistoriske); sluttelig er der så de nævnte receptionsanalyser af Jesper Olesen (»Frihedens forår«), Hanne Knudsen og Henrik Strunge (om en video om Poul Geleff) og Claus Ladegaard (»Christabel«).

Som en introduktion ikke mindst til

den visuelle historieformidlings problemer er det en interessant bog, som underviser sikkert kan have nytte af at konsultere. Der afsluttes med en god (selektiv) bibliografi.

Jens Chr. Manniche

SLESVIG OG HOLSTEN

Helga Öhberg-Rossi (Hg.): *Das Flensburger Rentenbuch von 1508*. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte nr. 42, 1991). 230 s.

Flensborgs rentebog fra 1508 er at betragte som en skyld- og panteprotokol, der registrerer byens ejendomme og opregner den gælds- og rentebyrde, der påhviler den enkelte ejendom, og tillige de eventuelle panteforpligtelser, den måtte være behæftet med. Denne type oplysninger registreredes i Lybæk allerede før 1300, men i Danmark kendes de dog først fra slutningen af 1500-tallet.

I arkivalisk henseende er Flensborgs rentebog grundlagt allerede 1508 således i særklasse efter dansk målestok. Og så var Flensborgs ældste »Stadsbog« med de ældste ejendomsfortegnelser endda grundlagt allerede 1436, hvilket vidner om den tidlige interesse for denne type oplysninger. Med senmiddelalderens stigende handelsomsætning kunne tilgangen til møntmetal dårligt imødekomme det øgede mønt- og omsætningsmiddelbehov. Resultatet blev stadige møntforringelser og øget kreditøkonomi. Ved lånetransaktionerne måtte huse, boder og grunde yde kredittsikkerhed, men så var det væsentligt, at man et sted kunne få oplyst, hvor meget disse værdier i forvejen var behæftede.

Oprindeligt har man protokolført disse oplysninger i kronologisk rækkefølge, men fordelene ved at kontere for hver ejendom for sig efter et eller andet topografisk system var så indlysende, at det hurtigt trængte igennem. Men de få linters plads, der var forbeholdt hver ejendom i de gamle grundbøger, blev snart for trangt til at klare de stadig hyppigere kredittransaktioner, der skulle registreres.

I Flensborgs rentebog fra 1508 er der afsat en hel side pr. ejendom, så det er helt klart, at man har haft en langsigtet planlægning for øje til at løse det vanskelige registreringsproblem med de mange prioritetslån og kreditbehæftelser. Rentebogen er da også ført helt frem til ca. 1640, og det er noget af en »moppedreng«: 469 sider, lidt større end A4-format både i bredden og længden, 9 cm tyk, indbundet i to læderbetrukne træplader i smukt rødbrunt læder. Det er en ganske fornem indbinding, antagelig foretaget i Lybæk, men protokollen er i papir, ikke i det dyrere pergament, man anvendte tidligere.

Husene er identificerede ved ejerne ved første låntagning, ofte tillige ved senere ejere. Gadenavne og husnumre mangler, men rækkefølgen illustrerer alligevel en rundvandring i bytopografien, der nok lader sig følge. Långiverne var – navnlig i den tidligste periode –

ofte gejstlige stiftelser og institutioner, senere tillige magistraten, borgere og udenbys kapitalejere.

I H.C.P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensburgense* I nr. 108 s. 418-447 er gengivet byens ældste grundejerfortegnelse fra den forannævnte »Stadsbog« grundlagt 1436, en pergamentsprotokol med 128 blade i stor oktav, hvortil Sejdelin har vedføjet nogle senere ejendomsbesiddere. Den nye rentebog vil blive et ypperligt supplement til Sejdelines prisværdige forsøg på at afdække Flensborgs middelalderlige ejendomsforhold.

Sejdelin har tillige udgivet protokol over Flensborgs gæld og tilgodehavende 1438-1528 (*Dipl. Flensb.* I nr. 105 s. 476-494) og optegnelser fra nogle af de gejstlige gilders formueplaceringer, f.eks. Nicolaigildets gildebog 1446-1560, knyttet til Sct. Nicolai altret i Vor Frue kirke (*Dipl. Flensb.* I nr. 129 s. 516-532). Med publiceringen af Flensborgs rentebog 1508-ca. 1640 åbnes nu mulighed for tværgående kontrol og sammenstilling af flere oplysninger om lån fra de enkelte institutioner, hvilket må kunne give et langt sikrere overblik over gælds- og prioritetsforholdene i senmiddelalderens og renæssancens Flensborg, og dermed tillige kaste nyt og indirekte lys over byens og de enkelte borgeres position inden for handelen.

Rentebogen af 1508 rummer et meget omfattende navnestof, især fra 1500-tallet, og ejendomsoplysningerne kan tillige give grundlag fra dels sikre, dels formodentlige genealogiske og ægteskabelige forbindelser, der ikke tidligere har været bemærket, hvilket vil være en guldgrube for personalhistorikere at stifte bekendtskab med.

Flensborgs rentebog fra 1508 er en vellykket kildeudgave, der byder læseren eftertragtelssværdige oplysninger. En kortfattet indledning giver en god oversigt over denne type middelalderli-

ge stadsbøgers forekomst specielt i Tyskland og identificerer denne rentebogs forskellige skriverhænder. Registre over bytopografi, kirkelige og profane institutioner, sted- og personnavne afslutter den anbefalesværdige lille bog om Flensborgs 1500-tal.

Poul Enemark

Knud Gether: *Middelalder-familier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge. Et bidrag til Sønderjyllands personalhistorie.* 1-2. (Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1986-87). 882 + 152 s. + stamtavler A-H med suppleringsstavler.

Dette store og nyttige arbejde dækker slægtsforbindelser tilbage til slutningen af 1300-tallet og spænder over ca. 20 slægtled med omtale af henved 12.000 personer, hvoraf over 800 er egentlig biograferede. I det store bind 1 bringes teksten opstillet efter slægtstabellerne, af hvilke navnlig tabel A og suppleringsstabellerne Aa og Ab er strukturerende for fremstillingen. I bind 2 findes personregister, sagoversigt, rettelser og tilføjelser samt 16 special-slægtstavler. Med bind 2 følger tillige det store slægtstavlebind med tabellerne A-H og suppleringsstabeller, i alt 17 store og mindre slægtstavler. Spredt rundt i bind 1 findes desuden 25 tavler med direkte tilknytning til teksten.

Når det bliver til så mange tabeller, er årsagen, at der hverken er tale om en ane- eller en efterslægtstavle. Selv om Getherfamiliens anetræ velsagtens har været udgangspunktet, så er det suppleret med et utal af sidelinier både i horisontal og i vertikal udstrækning. Det er i høj grad værkets styrke, men det rummer også heri kimen til værkets svaghed. Styrken er det let at få øje på. Ved det brede oplæg oprulles hele Flens-

borgs og til dels også Nordfrislands betydningsfulde slægtsgalleri fra 1300-, 1400- og 1500-tallet, hvilket giver værket ikke blot genealogisk, men i høj grad tillige historisk, økonomisk historisk og kirkehistorisk generel interesse, så den potentielle interesserede læsekreds må forventes at blive ganske stor.

Der er gjort et særdeles omfattende og seriøst arbejde med at fremskaffe de mange genealogiske og biografiske oplysninger. For Flensborgs ældre historie er der naturligvis især trukket på H.C.P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensburgense* I-II (1865-73), men en lang række ældre kilder, trykte som utrykte, og ældre og nyere fremstillinger til byens og landsdelens historie og personalhistorie er inddraget i undersøgelsen. Til tider er forskellige udsagn og slægtsmuligheder fremlagt og afprøvet, som f.eks. omkring rådmand Peter Nielsens ægteskabsforbindelse til familiens Finke i slutningen af 1400-tallet (bind 2 s. 122).

Værkets store tekstbind er rigt illustreret, indledes således af Johs. Meyers kort over hertugdømmet Slesvig 1650, Flensborg-illustrationen fra Braun & Hogenberg: *Theatrum Civitatis Orbis Terrarum* 1572/1618, fotografier af Erwin Nöbbers model af Flensborg by omkring 1600 fra Städtisches Museum i Flensburg og navnlig et yderst nyttigt oversigtskort over grundejendomme i Flensborg 1436-ca. 1623 med besiddere vedføjet på basis af udsagn fra H.C.P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensburgense* I. Tekstbindet aftrykker tillige over 100 dokumenter, en del i faksimile, overvejende i middelnedertysk sprog, men med dansk oversættelse, hvilket giver en udmærket indføring i begivenheder vedrørende Flensborgs senmiddelalder og renæssance, et godt supplement til *Diplomatarium Flensburgense*.

Skulle man pege på en svaghed ved værket, måtte det nok blive vanskeligheden ved at skaffe sig et overblik over

de mange tabeller og deres indbyrdes forhold til hinanden. Registret i bind 2 gør det ganske vist muligt at følge alle oplysninger med udgangspunkt i den enkelte person. Men det er vanskeligt at se, efter hvilke kriterier værkets tabelmateriale er afgrænset. Med andre ord: hvilke slægtsgrene er valgt fra, og med hvilken motivering? Det er derfor vanskeligt at afgøre, om værkets genealogiske opbygning kan siges at følge nogen klar konsekvens, eller om alle tilgængelige oplysninger så vidt muligt er koblet på, uden klare afgrænsningshensigter.

Det må siges, at en del af slægtsrelationerne i forvejen er ret godt afdækkede af tidligere forskere. Eksempelvis kan anføres det store odenseanske slægtsgalleri, der affødes af ægteskabet mellem Karine Rickerts, datter af borgmester Carsten Rickertsen den ældre i Flensborg, og rådmand Knud Jørgensen Seebled fra Odense (tavle C), der allerede er klart dokumenteret i Svend Larsens disputats om det fynske rådsaristokrati.

Selv om dette slægtsafsnit altså i og for sig kunne undværes, er der naturligvis ingen skade sket ved at tage det med og opstille oplysningerne i tabelform. Mere betænkelig er faktisk forfatterens personlige slægtstilføjelse: C 60 = Christian IV's Kirsten Munk, ganske vist med en stiplede linie og et »sandsynligvis« opført som datter af borgmester Otte Knudsen Seebled i Odense. Baggrunden for denne overraskende hypotese er en delikat historie, biskop Jens Bircherod i Odense har bragt i sine dagbøger fra Otte Knudsens unge dage som håndskriver hos Ludvig Munk, der skulle have anruffet den unge skriver i Ellen Marsvins sovegemak, men hun reddede situationen ved at erklære, at han var kommet for at anholde om kammerpigen, Birgitte Lauridsdatters hånd.

I alt fald blev han gift med pigen, der fødte ham fem børn. Biskop Bircherods

søster var gift med professor ved Odense Gymnasium Knud Landorph, hvis moder i et tidligere ægteskab havde været gift med Otte Knudsens ældste søn med Birgitte Lauridsdatter. Biskoppens intime sladderhistorie er viderebragt mange steder, men det er dog altid blevet ved det. Denne lidt håndfaste viderefortolkning af historien bliver nok vanskelig at kildedokumentere. Men mon ikke også Bircherods familieskrøne allerede har fået absolut alt, hvad den kildemæssigt kan trække?

Det er indlysende, at et så omfattende værk med et utal af konkrete oplysninger ikke kan undgå at være behæftet med småfejl og unøjagtigheder her og der. Mange er der nu næppe, men lad mig anføre et par stykker. Boy Paysen (1) fra stamtavle A nr. 14 formodes at bo i Flensborg, hvor han i 1497 nævnes som medlem af købmandsgildet og gift med Dorothea NN. Oplysningen er hentet fra *Diplomatarium Flensburgense I* s. 252, men den må gælde sønnesønnen af samme navn: B.P. (2) = A nr. 43, der var rådmand i Flensborg og netop var gift med Dorothea Ketels, en søster til borgmester Johan Ketelsen i Tønder. Farfaderen kunne derimod tænkes at være identisk med den »Boye Paynson cum vxore«, der nævnes som medlem af købmandsgildet omkr. 1450 (*Dipl. Flensb. I* s. 243).

I registret (bind 2 s. 48) kaldes Jochim Holste, død efter 1564, broder til borgmester Markvard Holste, hvilket imidlertid må være en fejlskrift, for af

Tavle VI s. 314 fremgår klart, at Jochim Holste og Frantz Holste var sønner af Markvard Holste. Da Jochim Holste allerede i 1505 med hustru optages i Kalentegildet på faderens anbefaling og 1506 optræder som storeksportør af okser, må han altså være søn i Markvards 1. ægteskab fra 1478 med Katharine (*Dipl. Flensb. I* s. 248, jf. s. 79), medens Frantz var søn i Markvards 2. ægteskab fra 1511 med borgmesterdatteren Taleke Wulff fra Kiel. Jochim og Frantz var således halvbrødre.

Jochim Holste blev senere rådmand og agtet storkøbmand i Flensborg under navnet »Olde Jochim Holste« for at skelne ham fra »Junge Jochim Holste«, der ifølge Gether s. 422 skulle være søn (A nr. 142) af Frantz Holste og Marine Payens og døde i Danmark under klokkeringning i Flensborg 1585. I registret er han imidlertid faldet ud. Dette slægtskab kan dog ikke passe, for i et brev fra 1556 omtales »Olde Jochim Holste« som død (altså ikke efter 1564), og »Junge Jochim Holste« omtales udtrykkeligt som hans søn, altså ikke søn af Frantz og Marine (*Dipl. Flensb. II* nr. 704, s. 674).

Med disse detaljer er samtidig angivet niveauet for værkets usikkerhed, hvilket næppe kan skræmme. Med en enkelt skønhedsplet og nogle perifere unøjagtigheder i enkelte genealogiske detaljer præsenteres hermed et stort og værdifuldt personalhistorisk værk, som kan anbefales en stor læserskare.

Poul Enemark

NORDEN

Hans Jacob Debes: *Politiska søga Føroya 1814-1906*. (Føroya Skúlabókagrunnur, 1993). 164 s., 140 kr.

Hans Jacob Debes: *Ein kvistur spretti ... Keldur til Føroya søgu 1879-1906*.

(Føroya Skúlabókagrunnur, 1993). 100 s., 100 kr.

På Færøerne har der længe været savnet undervisningsmateriale til færøsk histo-

rie. Med *Politiska søga Føroya 1814-1906* (Færøernes politiske historie) imødekommer Hans Jacob Debes dette behov, hvad angår en periode, hvor det færøske samfund blev gennemgribende forandret – politisk, økonomisk og kulturelt. Bogen, der er skrevet på færøsk, henvender sig derfor først og fremmest til studerende på Færøerne.

Solidt placeret i europæiske forhold tager forfatteren afsæt i færøske forhold under Napoleonskrigene, især omkring 'eventyreren' Nolsøyar-Páll. Ved Fredden i Kiel blev de gamle norske bilande – Island, Grønland og Færøerne – undertaget fra Danmarks afståelse af Norge. Året 1814 danner derfor det formelle udgangspunkt. I 1816 blev det gamle Lagting nedlagt og Færøerne blev formelt et dansk amt. En række dynamiske amtmænd fik fra 1820'erne sat skub i udviklingen. Debes gennemgår herefter, hvordan Færøerne først blev repræsenteret i Ständerforsamlingen i Roskilde for siden at få tinglæst Grundloven, uden at færingerne selv var hørt derom. Senere, i 1852, blev Lagtinget »genoprettet« i form af et udvidet amtsråd, udvidet fordi det havde ret til at fremsætte lovforslag om færøske anliggender. Efter en kort beskrivelse af 'Færøernes første politikere' Niels Winther, der omkring 1850 kædt udfordrede de danske embedsmænds stærke position, følger herefter en gennemgang af både kulturelle (skole og sprog) og økonomiske forudsætninger (frihandel 1856) for den nationale vækkelse fra omkring 1880. Den startede dog blandt færøske studenter i København og vandt langsomt indpas på Færøerne. Bogens sidste tredjedel er helliget disse forhold og afsluttes med en beskrivelse af nationalbevægelsens politisering omkring århundredskiftet, dvs. den politiske deling mellem sambandsfolk og selvstyrefolk. Punktummet sættes med »Fallið«: Lagtingets afvisning af det »Tilbud« om øgede be-

føjelser til Lagtinget, som den ubetinget ledende selvstyremand Jóhannes Patursson i 1906 havde fået af justitsminister Alberti.

Med bogen har Hans Jacob Debes med sin store indsigt i færøsk historie leveret en god undervisningsbog, der uden tvivl vil finde god anvendelse. I lyset af den voksende faghistoriske forskning i Færøernes historie det sidste årti fortjener enkelte forhold i bogen et par kommentarer. Først må det dog nævnes, at Debes i starten af bogen er kommet til at nævne 1380 som året, hvor Færøerne kom under Norges krone (s. 14). Det skete allerede i 1035, hvor ved øerne kom under den danske krone i 1380.

Debes anfører som en ny og rimelig forklaring, at det gamle lagting tømtes for indhold som følge af forligelseskommissionernes indførelse i 1797 og derfor blev nedlagt i 1816 (s. 28f, 34). Det savner nu stadig at blive undersøgt. Lagtingets funktioner var utvivlsomt dalende allerede fra det 18. århundredes midte, nærmere sammenfaldende med et mere effektivt dansk centralstyre. Som Debes nævner, var der allerede i 1772 (og senere i 1802 og 1805) stillet forslag om tingets nedlæggelse (s. 27f). – I forlængelse heraf må det nævnes, at 1814 som *formelt* periodeskel ikke er indlysende. Da tilknytningen til Norge *reelt* i løbet af det 18. århundrede ophørte – til fordel for forbindelser i København – må det jo siges, at i 1814 skete der *de facto* ikke noget. Det gjorde der derimod i 1816, da Færøerne ikke blot formelt, men også reelt blev et dansk amt og administreret som sådan. Som skelsættende år er 1814 uden betydning, mens begivenhederne i 1816 fik afgørende betydning langt op i tiden.

Debes anfører tillige flere gange, at færøsk politik sov hen efter Niels Winther (s. 51, 73, 83). Det er næppe rigtigt. Færøsk politik foregik efter 1851-52 in-

den for de nye institutionaliserede rammer, dvs. i et samarbejde mellem Rigsdagen og Lagtinget. Men tiden fra 1852 til 1880'erne er bemærkelsesværdigt dårligt undersøgt. I denne bog beskrives perioden mest i embedsmands- og politikerportrætter (s. 69-87). Efterfølgende nævnes det dog, at i perioden skabtes grundlæggende forandringer i samfundet, forandringer, der medførte helt nye betingelser for færøsk politik (s. 88). Debes nævner som eksempler (s. 88ff) blandt andet ophævelse af det kongelige handelsmonopol (1856), slupffiskeriet (fra 1872), kommunallove (1866/1871) og skoleloven (1872). Ved et opslag i Bonnevis og Mitens *Færøsk Lovsamling* (1932) ses over tyve større reformer og lovarbejder i det første kvarte århundrede efter Lagtingets (gen)oprettelse i 1852. Hvordan alt dette arbejde forløb i samspil mellem Rigsdagen og Lagtinget, mellem færøske politikere og danske embedsmænd i Lagtinget og især hvilke grupperinger, der utvivlsomt tegnede sig i Lagtinget, ja, det er forhold i færøsk politisk historie, der endnu står ubesvaret. Mere sigende end »sov ind«, er det nok at se perioden efter Winther som en tid med »udramatisk samarbejde«. Kun i lyset af de mange og ofte højspændte konfrontationer efter 1906 virker perioden »indsøvet«.

Grunden til at fremhæve dette forskningsmæssige tomrum er, at Debes' eget forskningsområde – nationalbevægelsen fra 1880'erne til 1906 – på en måde bliver styrende for bogen: perioden indtil 1880'erne gennemgås – ligesom i Debes' disputats (1982) – som *forudsætninger* for den nationale vækkelse, og ikke i dens egen tidsbetingede sammenhæng. Det er for så vidt i orden, dog må man så kunne forvente dybere analyser af disse forudsætninger end tilfældet er. 'Det nationale' er i det hele taget styrende for Debes' historieskrivning. Mens historieforskningen generelt

i disse år arbejder ihærdigt på at påvise nationalstaten som en *moderne* opfindelse, går færøsk forskning den modsatte vej. Foruden en ofte underliggende – og ind imellem udtalt – indignation over, at danskerne altid har gjort færingerne uret, hersker f.eks. endnu tendensen til at skabe nationale helte: Nolsoyar-Páll i starten, Niels Winther i midten og Jóhannes Patursson i slutningen af århundredet – alle i glas og ramme! Tilbage står så store huller i vor viden om færøsk historie, såvel angående vigtige begivenheder og temaer som af dybere udviklinger.

Bogen er ikke forsynet med et noteapparat, men slutter med en kilde- og litteraturoversigt. Man skal imidlertid i forvejen være velbevandret i færøsk historie for at få videre nytte deraf, og netop i en undervisningsbog havde en kommenteret litteraturvejledning utvivlsomt fungeret bedre. For den kulturhistoriske forskning foreligger der flere sådanne oversigter (bl.a. i *Fortid og Nutid* 1964 og 1989), men ikke for den politiske historie. Det bør også nævnes at der i litteraturlisten – som stort set er identisk med listen i Debes' disputats (1982) – mangler vigtige arbejder fra det sidste tiårs megen færø-forskning, f.eks. Petur M. Rasmussens disputats (1987), Jonathan Wylies glimrende afhandling (1987) og i øvrigt også forfatterens egen Patursson-biografi (1992). Helt urimeligt virker det dog, at kollegaen, professor Jóan Pauli Joensens mange solide arbejder overhovedet ikke er nævnt.

Sammenfattende må det siges, at bogen indeholder en bred oversigt over den foreliggende viden om færøsk 19. århundredes historie. Ikke-færøsk kyn-dige kan dog stadig forlade sig på tidligere danske og engelsksprogede værker og artikler.

Bredere (dansk) interesse knytter sig

nok til den tilhørende kildesamling. Titlen »Ein kvistur spretti...« er fra et Patrusson-citat og kan oversættes »En kvist bryder frem...«. Dermed hentydes til samlingens emne, nemlig nationalbevægelsens fremvækst i tiden 1879-1906. Det er en ganske fornuftig begrænsning – selv en større samling kilder til den politiske historie 1814-1906 var blevet alt for selektiv og usammenhængende til at kunne bruges til ret meget. I stedet har Debes indsigtfuldt samlet en pæn buket af kilder – fortrinsvis kildeuddrag – der belyser den voksende nationalbevidsthed, i det mindste hos en lille kreds. Gennem bl.a. private breve, erindringer, avisartikler, mødereferater, foredragsmanuskripter, dokumenter vedrørende »Tilbuddet« 1906, samt programmerne fra Sambandspartiet (1906) og Selvstyrepartiet (1906), bliver der givet et eminent indblik i den kulturelle nationalbevægelses udvikling og overgang til den politiske arena. Kilderne, som synes fornuftig udvalgt og relevant citeret og tilmed smukt disponeret i otte afsnit, er i sagens natur altovervejende på dansk. Da samlingen knytter an til *Politiska søga Føroya 1814-1906* er der udover korte kildeoplysninger ingen kommentarer. Nogle vil sikkert opleve dette som en mangel, men netop derfor kan nationalismeforskere og andre med interesse for nationale problemstillinger her hurtigt blive bekendt med en nationalbevægelses udvikling i en lille befolkning.

Kenn Tarbensen

Jostein Nerbøvik: *Bønder i kamp. Bygdefolkets Krisehjelp 1925-35*. (Det Norske Samlaget, 1991), 310 s., 298 Nkr.

Der er tidligere skrevet udførligt om den agrare krise- og protestbevægelse Bygdefolkets Krisehjelp (BK), der ekssi-

sterede fra 1931 til 1935. Aligevel har denne bog sin berettigelse, fordi tilgangen og perspektivet er et andet.

Det væsentlige for Nerbøvik er nemlig at fange den særlige »krismedvit«, krisebevidsthed, som BK opfangede og udtrykte, og se hvordan kravene herfra blev kanaliseret ind i det organisatoriske og politiske system.

Baggrunden for krisebevægelsen var især den hårde deflationspolitik som følge af pariføringen af kronen i 1920'erne. I endnu højere grad end nutidens fastkurspolitik blev pariføringen moralsk og nationalt begrundet ligesom i Danmark. En tilbagevenden blev betragtet som forudsætningen for social harmoni, økonomisk vækst og politisk stabilitet. Det lykkedes at få kronen i pari i 1928. Men prisen var en udbredt gældskrise, der blev forstærket med priskrisen fra slutningen af 1929. I tørre tal var resultatet en halvering af ejendoms- og jordpriserne fra 1920 til 1932, et stærkt fald i produktpriserne, men en reel fordobling af gælden på grund af deflationen. Resultat: 23.000 kundgjorte tvangsauktioner i byggerne i 1932.

På den baggrund rejste der sig fra slutningen af 20'erne et stærkt krav om nedskrivning af gælden. BK blev stiftet i 1931, i øvrigt på samme tidspunkt som Landbrugernes Sammenslutning i Danmark, og havde som hovedmål at presse politikere og organisationsledere til at hjælpe debitorerne. I 1933 ændrede Krisehjelpen strategi og gik sammen med andre højreradikale grupperinger ind i Quislings nystiftede parti National Samling uden at det gav nogen som helst mandatgevinst. To år senere gik bevægelsen i opløsning, mens flere af lederne fortsatte ind i nazistpartiet.

En senere tid, bl.a. Edvard Bull i *Norges Historie* bind 13, har ikke tillagt BK den store betydning. Jostein Nerbøvik viser imidlertid ret overbevisende, at BK tvang de norske landboforeninger,

Bondelaget, og Bondepartiet til at indtage en langt mere markant debitorvenlig holdning, og han ser en lige linje herfra til det store kriseforlig i 1935 mellem Arbeiderpartiet og Bondepartiet.

Nerbøvik forsøger også at placere BK blandt de samtidige bestræbelser på at rejse en antikapitalistisk og nationalistisk front. Disse mere antiparlamentariske strømninger får dog kun en stedmoderlig behandling. Det samme gælder et lille afsnit om krisebevægelser i andre lande, bl.a. LS i Danmark.

Det fjerner dog ikke indtrykket af en alt i alt velskreven og veldokumenteret bog, der fortæller om nogle af konsekvenserne af den moderniseringsproces som Trond Nordby behandler i *Det moderne gjenombruddet i bondesamfundet, Norge 1870-1920*. Samtidig kan bogen om BK inspirere til at vi også får en bredt anlagt analyse af LS som supplement til Per Brogaards snart 30 år gamle bog om den danske krisebevægelse.

Flemming Just

Ved en beklagelig fejl fra redaktionens side kom de følgende tabeller ikke med i Jørgen Mikkelsens artikel »Sjællandske markeder 1775-1800« i *Historie* 1994,1.

Tabel 1a: Udrejser til andre byers markeder 1776/77

	Antal udstedte pas, totalt		Antal registrerede rejser og pasmodtagere ¹			Antal besøgte byer og markeder	Antal rejser til de mest besøgte byer ³
		Totalt	Skomagere	Kræmmere mv. ²	Vigtigste øvrige fag		
Frederikssund Slangerup (1777)	42	42 (19)	16 (7)	3 (1)	Hattemagere 7 (2) Garvere 5 (2)	4 (6)	Roskilde 25 (3) Hillerød 14 (1)
Helsingør (1777)	21	21 (13)	1 (1)	1 (1)	Hattemagere 4 (3) Felberedere 4 (2)	3 (4)	Hillerød 19 (2)
Hillerød (1777)	49	49 (13)	7 (2)	0 (0)	Kobbersmede 8 (1) Guldsmede 8 (1)	4 (10)	Slangerup 20 (4) Frederikssund 18 (2)
Holbæk (1777)	169	218 (37)	30 (9)	84 (4)	Kleinsmede 18 (1) Bogbindere 13 (1) Træskohandlere 24 (7)	16 (31)	Nykøbing S. 44 (2) Roskilde 38 (3) Slagelse 21 (2)
Kalundborg (1777)	70	70 (25)	10 (4)	10 (3)	Felberedere 11 (3) Bagere 13 (5)	9 (16)	Nykøbing S. 20 (2) Slagelse 30 (2)
Korsør (1777)	104	107 (26)	30 (6)	17 (4)	Hattemagere 12(1) Gørtlere 29 (2)	9 (17)	Skælskør 28 (2) Roskilde 97 (3)
Køge (1776)	330	338 (39)	186 (21)	21 (1)	Hattemagere 28 (2)	12 (28)	Roskilde 97 (3) Ringsted 70 (3)
Nykøbing S. (1777)	9	9 (4)	0 (0)	4 (1)	Grovsmede 4 (1) Felberedere 59 (7)	5 (6)	Kalundborg 5 (2) Præstø 74 (3)
Næstved (1777)	363	410 (65)	90 (20)	93 (7)	Guldsmede 45 (3) Bødkere 12 (3)	17 (32)	Ringsted 59 (3) Næstved 24 (2)
Præstø (1776)	51	51 (7)	24 (9)	4 (2)	Felberedere 7 (1) Pottemagere 7 (1)	4 (8)	Vordingborg 11 (2) Roskilde 38 (3)
Ringsted (1777)	140	157 (24)	72 (12)	63 (5)	Hattemagere 4 (1) Handskemagere 21 (3)	15 (30)	Køge 29 (2) Køge 55 (2)
Roskilde (1777)	205	234 (37)	74 (12)	59 (4)	Felberedere 20 (4) Bagere 7 (2)	16 (35)	Slangerup 49 (4) Slagelse 18 (2)
Skælskør (1777)	53	53 (18)	23 (7)	9 (3)	Snedkere 7 (3) Pottemagere 30 (3)	10 (15)	Ringsted 9 (3) Skælskør 30 (2)
Slagelse (1777)	126	126 (25)	8 (4)	17 (4)	Felberedere 22 (4)	14 (26)	Skælskør 30 (2) Ringsted 15 (4)
Store Heddinge (1776)	4	4 (2)	2 (1)	0 (0)	Handskemagere 2 (1) Sadelmagere 14 (4)	2 (3)	Køge 3 (2) Præstø 37(3)
Vordingborg (1776)	85	92 (26)	13 (5)	18 (3)	Pottemagere 11 (2)	12 (21)	Næstved 21 (2)

Kilder: Sjællands stiftamt. Købstædernes markeder 1778-90 (for 1777-tallene) og Kommercekollegiet, journalsag 572/1777 (pk. 592) (for 1776-tallene).

Noter: 1. Antallet af pasmodtagere er i parentes. – 2. Hertil regnes galanteri-, lærreds- og hosekræmmere samt købmænd, men ikke træskohandlere, da disse ofte var håndværkere eller vognmænd. – 3. Antallet af besøgte markeder er i parentes.

Tabel 1b: Udrejser til andre byers markeder 1788¹

	Antal udstedte pas, totalt		Antal registrerede rejser og pasmodtagere			Antal besøgte byer og markeder	Antal rejser til de mest besøgte byer
		Totalt	Skomagere	Kræmmere mv.	Vigtigste øvrige fag		
Frederikssund					Handskemagere 6 (1)		Roskilde 15 (3)
og Slangerup	29	29 (10)	8 (3)	0 (0)	Pottemagere 5 (2)	4 (8)	Hillerød 12 (3)
Helsingør	15	15 (10)	0 (0)	6 (4)	Felberedere 3 (2)	2 (4)	Hillerød 14 (3)
					Bagere 15 (2)		Frederikssund 46 (3)
Hillerød	106	106 (22)	33 (6)	1 (1)	Hattemagere 14 (3)	4 (10)	Slangerup 35 (3)
					Felberedere 26 (7)		Roskilde 44 (3)
Holbæk	202	202 (38)	27 (7)	28 (2)	Rebslagere 18 (3)	16 (30)	Nykøbing S. 34 (2)
					Guldsmede 10 (2)		Slagelse 20 (2)
Kalundborg	58	58 (20)	6 (3)	15 (4)	Felberedere 9 (3)	7 (14)	Holbæk 17 (3)
					Hattemagere 6 (1)		Skælskør 26 (2)
Korsør	64	64 (26)	20 (5)	15 (6)	Rebslagere 5 (1)	7 (9)	Slagelse 25 (2)
					Gørtlere 27 (2)		Roskilde 95 (4)
Køge	434	434 (50)	299 (26)	22 (3)	Felberedere 18 (2)	14 (34)	Ringsted 83 (3)
Nykøbing S.	16	16 (6)	0 (0)	7 (2)	Grovsmede 4 (2)	7 (9)	Holbæk 5 (2)
					Guldsmede 30 (2)		Ringsted 53 (3)
Næstved	270	270 (50)	49 (13)	44 (7)	Handskemagere 29 (4)	15 (28)	Præstø 44 (3)
					Bødkere 15 (5)		Næstved 10 (2)
Præstø	35	35 (13)	12 (5)	0 (0)	Handskemagere 8 (3)	6 (10)	Vordingborg 10 (2)
					Hattemagere 15 (1)		Køge 40 (2)
Ringsted	168	168 (34)	73 (15)	60 (13)	Pottemagere 7 (1)	15 (20)	Roskilde 34 (2)
					Sadelmagere 18 (3)		Frederikssund 24 (2)
Roskilde	110	110 (27)	13 (5)	38 (7)	Hattemagere 16 (3)	13 (27)	Hillerød 18 (3)
					Snedkere 4 (2)		Slagelse 25 (2)
Skælskør	43	43 (17)	25 (8)	5 (4)	Glarmestre 4 (1)	8 (10)	Næstved 7 (2)
					Pottemagere 15 (3)		Skælskør 23 (2)
Slagelse	77	77 (24)	5 (5)	8 (2)	Guldsmede 11 (2)	8 (14)	Sorø 17 (2)
					Hattemagere 11 (2)		Præstø 12 (3)
Stege	42	42 (13)	6 (3)	10 (4)	Snedkere 11 (2) ²	5 (9)	Stubbekøbing 11 (1)
					Sadelmagere 3 (1)		
Store Heddinge	5	5 (2)	0 (0)	0 (0)	Pottemagere 2 (1)	2 (3)	Køge 4 (2)
					Guldsmede 8 (1)		Præstø 27 (3)
Vordingborg	64	64 (26)	13 (4)	14 (6)	Drejere 7 (3)	10 (14)	Nykøbing F. 10 (2)

Kilde: Rtk. 2435.25-26.

Noter: 1. Listen fra Ringsted er fra 1795. – 2. Begge snedkere forhandlede børnehuer og kasketter.

Tablet 2: Tilrejsende til de enkelte byers markeder 1785-91

By og antal markeder	Antal besøgende med pas	Antal byer	Stærkest repræsenterede byer	Antal fynboer	Stærkest repræsenterede fag	Antal Køgeskomagere
Frederikssund (1788) 3	172	9	Hillerød 43 Køge 41	0	Skomagere 58 Kræmmere mv. 21	33
Helsingør (1785) 2	61	6	København 43 Hillerød 13	0	Kræmmere mv. 18 Skomagere 15	0
Hillerød (1787) 3	234	14	København 103 Roskilde 30	0	Kræmmere mv. 69 Skomagere 49	19
Holbæk (1787) 3	180	12	Køge 32 Ringsted 31	15	Skomagere 68 Kræmmere mv. 61	23
Kalundborg (1787) 2	127	16	Odense 29 Holbæk 19	59	Skomagere 45 Kræmmere mv. 26	0
Kørsør (1787) 1	40	8	Slagelse 11 Skælskør 7	16	Skomagere 18 Kræmmere mv. 3	0
Køge (1787) 2	194	16 ¹	København 65 Næstved 32	8	Kræmmere mv. 49 Skomagere 44	–
Nykøbing S. (1787) 2	78	9	Holbæk 48 Kalundborg 8	3	Skomagere 24 Kræmmere mv. 13	0
Næstved (1787) 2	152	18	Ringsted 26 Køge 18	16	Skomagere 62 Kræmmere mv. 26	12
Præstø (1787) 3	165	14 ¹	Næstved 59 Køge 46	6	Skomagere 51 Kræmmere mv. 34	29
Ringsted (1788) 3	263	15	Køge 86 Næstved 56	13	Skomagere 74 Kræmmere mv. 61	53
Roskilde (1789) 3	317	14	Køge 89 København 82	10	Skomagere 128 Kræmmere mv. 67	60
Skælskør (1788) 2	110	12	Næstved 26 Slagelse 25	15 ²	Skomagere 31 Kræmmere mv. 23	0
Slagelse (1787) 2	322	19	Næstved 43 Odense 32	63	Skomagere 106 Kræmmere mv. 63	11
Slangerup (1791) 4	102	8	Hillerød 43 Køge 19	0	Skomagere 38 Kræmmere mv. 16	15
Sorø (1787) 2	158	14	Ringsted 26 Næstved 25	5	Kræmmere mv. 47 Skomagere 25	9
Store Heddinge (1788) 2	88	7	Køge 62 København 10	0	Skomagere 36 Kræmmere mv. 21	34
Vordingborg (1787) 2	88	13	Næstved 32 Præstø 19	0	Kræmmere mv. 28 Skomagere 23	2

Kilder: Rtk. 2435.25-26, Sjællands Stiftamt. Købstædernes markeder 1778-90 (Helsingør-liste) samt Skælskør Byfoged. Markedspasprotokol 1775-1804.

Noter: 1. Samt Vemmetofte. – 2. Sædvanen tro havde Skælskør kun fynske gæster til markedet i september. Det andet marked blev afholdt i februar eller marts.

Tablet 3: Køge-skomagere Mathias Ritzau's markedsrejser i 1788

Markedsby	Dato	Medbragte sko, antal par	Medbragte støvler, antal par
Store Heddinge	12. februar	50	10
Slangerup	18. marts	50	10
Hillerød	27. marts	50	6
Frederikssund	1. april	50	10
Roskilde	22. april	150	10
Slangerup	29. april	50	10
Slangerup	12. juni	50	10
Ringsted	19. juni	100	10
Præstø	24. juni	60	0
Hillerød	26. juni	60	0
Holbæk	1. juli	60	4
Sorø	15. juli	50	6
Roskilde	16. august	100	30
Ringsted	23. september	50	30
Store Heddinge	30. september	34	20
Holbæk	3. oktober	50	20
Præstø	13. oktober	60	10
Roskilde	21. oktober	30	30
Holbæk	11. november	20	20
Ringsted	18. november	20	20
Frederikssund	28. november	30	30
Præstø	16. december	30	30

Kilde: Rtk. 2435.25.

Anm.: Som det ses, medbragte Ritzau langt flere sko end støvler til forårs- og sommermarkederne, men lige mange sko og støvler i det sene efterår. Det samme mønster ses hos mange andre skomagere, og det afspejler uden tvivl sæsonvariationer i købemønstret.

Tak for edb-teknisk bistand fra cand.mag. Lisbeth Ulsøe.